

शैक्षिक जर्नल (Educational journal)

ISSN : 2392-4829 (PRINT) and ISSN : 2505-0990 (online)

शिक्षक शिक्षा, २०७३

TEACHER EDUCATION, 2016

वर्ष १४, अङ्क १४, २०७३ (Year 14, Volume 14, 2016)

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

शैक्षिक जर्नल (Educational Journal)

ISSN : 2392-4829 (PRINT) and

ISSN : 2505-0990 (online)

शिक्षक शिक्षा

(Teacher Education)

वर्ष १४, अङ्क १४, २०७३ (Year 14, Vol 14, 2016)

सल्लाहकार

सूर्यप्रसाद गौतम
खगेन्द्रप्रसाद नेपाल
डा. तुलसीप्रसाद थपलिया
इमनारायण श्रेष्ठ

विशेष सल्लाह एवम् सुझाव

प्रा. डा. वासुदेव काफ्ले
प्रा. रमेशप्रसाद भट्टराई
डा. रामश्वरूप सिन्हा

सम्पादन मण्डल

संयोजन : शालिकराम भुसाल

शिवकुमार सापकोटा डा. रोजनाथ पाण्डे दिपेन्द्र सुवेदी गिरेन्द्रप्रसाद पोखरेल शंकरप्रसाद अधिकारी अमृतबहादुर राई नविनकुमार खड्का नारायणप्रसाद भट्टराई मधुसुदन रिजाल	बोधकुमार खनाल यामनारायण घिमिरे विष्णुप्रसाद अधिकारी इश्वरीप्रसाद पोखरेल नवराज निरौला हरिप्रसाद निरौला सुरेन्द्रबहादुर बिष्ट ईश्वरकुमार भट्टराई लोकप्रसाद पण्डित
---	---

प्रकाशक

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक :

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर ।

ISSN : 2392-4829 (PRINT) and

ISSN : 2505-0990 (online)

© : प्रकाशकमा

प्रकाशन साल : वि.सं. २०७३ (2016)

प्रकाशन प्रति :

(लेख रचनामा अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी हुन् । यसमा व्यक्त लेखकका उक्त विचारले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको संस्थागत प्रतिनिधित्व गर्दैन ।)

आगामी वर्षहरूका लागि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको वेबसाइट www.nced.gov.np मा जर्नलका लागि लेख रचनाबारे दिइएको सूचना (journal notice) अनुसार लेखको ढाँचा, लेख मूल्याङ्कनका आधार तथा सम्भावित विषय क्षेत्रमा लेख रचना लेख्न र नयाँ वर्णविन्यास प्रयोग गरी अनुसन्धानात्मक, अनुभवमा आधारित, विश्लेषणात्मक, मौलिक र सिर्जनात्मक लेखहरूलाई भाषिक रूपमा शुद्ध गरेर मात्र पठाउन विद्वत लेखक वर्गमा हार्दिक अनुरोध छ ।

मुद्रक : सोपान प्रेस प्रा.लि., डिल्लीबजार, काठमाडौं

सम्पादकीय

गुणस्तरीय शिक्षाका लागि गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइको प्रमुख तत्त्वहरू मध्ये शिक्षक तालिम पनि एक हो। गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइका लागि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट विगतदेखि नै शिक्षक तथा अन्य पेसाकर्मीहरूको क्षमता वृद्धि र निरन्तर पेसागत विकास कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन्। पुनर्ताजगी र मागमा आधारित तालिम कार्यान्वयनमा रहेका छन्। यस्ता प्रयासहरूमध्ये शैक्षिक जर्नल प्रकाशन पनि एक हो। लेखन शैली विकास गरी अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित ज्ञानको खोजी गर्न र अनुसन्धानमुखी शिक्षण सिकाइ गर्नका लागि कार्यमूलक अनुसन्धानको पनि तालिम र अभ्यास विगतदेखि हुँदै आएको छ। यस कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउन यस वर्षदेखि जर्नल विकासका लागि क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालनमा रहे। यसै तथ्यलाई मनन गरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले प्रत्येक वर्ष **शिक्षक शिक्षा** नामक वार्षिक जर्नल प्रकाशन गर्ने काम निरन्तर रूपमा गर्दै आएको छ। शिक्षा मन्त्रालय र अन्तर्गतका जनशक्तिहरूका साथै शिक्षक विकास तथा तालिमसँग सम्बन्धित शैक्षिक क्षेत्रका सरोकारवालाहरूका सिर्जनात्मक र असल अभ्यासहरूलाई समेटेर शैक्षिक जर्नलका माध्यमबाट क्षमता विकास गर्नु र सिकारूहरूको अन्तर्निहित ज्ञान, सिप र दक्षतालाई प्रस्फुटन गर्दै सकारात्मक सोचको विकास गर्नु यस जर्नलको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। 'शिक्षक शिक्षा जर्नल २०७३' उपर्युक्त प्रतिबिम्बन पनि हो।

आर्थिक वर्ष २०७१/२०७२ देखि यस शिक्षक शिक्षा जर्नलले प्रिन्ट र अनलाइन रूपमा ISSN नम्बर लिएर प्रकाशन भइरहेको छ। शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न विधा, विषयगत र जल्दाबल्दा मुद्दाहरूलाई गायत असल अभ्यास समेटेर प्रारम्भिक बाल विकासदेखि उच्च शिक्षासम्मका विविध अनुसन्धानात्मक, अनुभवमा आधारित, विश्लेषणात्मक, सूचनामूलक तथा मौलिक लेखहरूलाई समेटेर यस वर्षको 'शिक्षक शिक्षा जर्नल २०७३' पस्किले प्रयास गरेका छौं। यसमा समावेश लेखहरूले शिक्षा र शिक्षण क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र जिज्ञासा राख्ने सबैलाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। लेखहरू लेखकका निजी विचार भए पनि तिनको मूल्याङ्कन, समकक्षी पुनरवलोकन र सम्पादन गरी वस्तुनिष्ठ, समीक्षात्मक, अनुसन्धानमूलक, विश्लेषणात्मक, सूचनामूलक र समसामयिक बनाउने प्रयास गरिएको छ। प्राप्त सबै लेख रचनाहरूलाई सूचनामा उल्लिखित आधार र विषय वस्तुको प्राथमिकता क्रम, मूल्याङ्कनकर्ता, पुनरवलोकनकर्ता तथा सम्पादकहरूको राय सुझाव, सो सुझावअनुसार लेखकहरूले सुधार गरेको अवस्था तथा यस केन्द्रको जर्नल प्रकाशनको मूल उद्देश्यलाई आधार मानी छनोट गरिएका छन्। अनुसन्धानात्मक, विश्लेषणात्मक, अनुभवमा आधारित र मौलिक लेखहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा समावेश गरिएको छ। शिक्षा क्षेत्रका सम्पूर्ण सरोकारवालाले समेत बुझ्न सक्ने गरी सरल र भाषिक शुद्धता, अनुसन्धानात्मक, अनुभव र तथ्यमा आधारित, विश्लेषणात्मक, मौलिक, सिर्जनात्मक, प्रतिलिपि अधिकार, उद्धरण, नेपाली भाषाका नयाँ वर्णविन्यास तथा सरल वाक्य चयनमा विशेष ध्यान पुऱ्याउन प्रयास गरिएको छ।

प्रकाशनका लागि आफ्नो लेख उपलब्ध गराइदिनु हुने सम्पूर्ण लेखकहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं। यस जर्नल प्रकाशनलाई मूर्त रूप दिन अथक् परिश्रम गर्नुहुने, लेख सङ्कलनमा सहयोग गर्नुहुने सहजकर्ता, सल्लाहकार समूह, सहजीकरण समूह र कार्य समूहका सदस्यहरू, लेखक, लेख मूल्याङ्कनकर्ता, समकक्षी पुनरवलोकनकर्ता, सम्पादनकर्ता, टाइप तथा लेआउट डिजाइनर, कभर डिजाइनर, कार्यालय व्यवस्थापन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं। प्रकाशित लेखरचनाका सम्बन्धमा पाठक वर्गबाट रचनात्मक समीक्षाको अपेक्षा गरिएको छ। आगामी दिनहरूका लागि पनि रचनात्मक लेख रचनाहरू उपलब्ध गराएर तथा रचनात्मक भावी दिशासहितको लागि मार्गदर्शन र सहयोगलाई निरन्तरता दिनु हुने छ भन्ने आशा लिएका छौं।

विषय सूची			
क्र.स.	शीर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ सङ्ख्या
खण्ड : एक	नेपाली भाषाका लेखरचनाहरू		
१	अधिकारमा आधारित शिक्षा	डा.रामस्वरूप सिन्हा	१
२	नेपालमा शिक्षक शिक्षाको विकास: एक सिद्धान्तलोकन	हर्कप्रसाद श्रेष्ठ	१५
३	विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति : एक सिद्धान्तलोकन	गेहनाथ गौतम	२७
४	विद्यार्थी उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षणको लेन्सबाट विद्यालय तहमा विज्ञानको अवस्था	लवदेव भट्ट	४२
५	बालमैत्री वातावरणमा उन्मुख नेपालका विद्यालयहरूमा परामर्श सेवाको प्रयोग: विश्लेषण, चुनौती र भाविदिशा	डा. सुरेन्द्र घिमिरे	५०
६	गोन्पा शिक्षाको अवस्था, समस्या र समाधानको उपाय	आचार्य सार्की शेर्पा	७५
७	बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण पद्धति : राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अभ्यास र भावी दिशा	रेणुका अधिकारी	८७
८	विद्यार्थीको समग्र विकासका लागि साहित्यानुराग गुणको योगदान: एक विश्लेषण	इन्द्रकुमारी देवकोटा (वस्नेत)	९५
९	कार्यमूलक अनुसन्धानमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र	तारा बहादुर थापा	१०७
१०	बालजगतमा शैक्षिक सम्बेदनशीलताका सवाल	ईश्वरीप्रसाद पोखरेल	११७
११	पढाइ सिप र पठन तत्त्वहरू	पुण्यप्रसाद घिमिरे	१३४
१२	कार्यमूलक अनुसन्धान : सिद्धान्त र व्यावहारिक अभ्यास	नवराज पाठक	१५१
खण्ड : दुई	अङ्ग्रेजी भाषाका लेखरचनाहरू		
13	Teachers' Leadership Development through Innovation and Action Research	Prof. Bharat Bilas Pant, Ph.D	१७१
14	Encouraging Factors Towards Professional Development of Mathematics Teachers	Dr. Bed Raj Acharya	१९०
15	Causes of Primary School Droup out in Kavre District: A Study based on Parbati H. S. School, Krisna Gopal S. S. and Bhimsinaswor S. S. of Kavre District	Sapana Adhikari	२०१
16	Knowledge and Practice of Junk Foods among Schools Children	Om Bahadur Rayamajhi	२१५
17	An Approach In Teaching Business, Occupation And Technology; Outcome Of The Experiment	Nimananda Rijal	२२४
18	Secondary Level Students' and Teachers' Attitudes towards Geometry	Eka Raj Pandit	२३१

१. अधिकारमा आधारित शिक्षा

(Right Based Approach in Education)

डा. रामस्वरूप सिन्हा
पूर्वसचिव, नेपाल सरकार

लेखसार (Abstract)

आज विश्वका सबै राष्ट्रहरूले संविधानमा नै मौलिक अधिकारको रूपमा शिक्षालाई प्रत्याभूत गरेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ ले आधारभूत शिक्षालाई अनिवार्य तथा निःशुल्क गरेको छ । त्यसै गरी माध्यमिक शिक्षा निःशुल्क प्राप्त गर्ने अधिकारसमेत स्थापित गरेको छ । यसका साथै उच्च शिक्षालाई क्रमशः निःशुल्क गर्दै जाने निर्देशन पनि गरेको छ । राज्य संरचनाका तिनओटै तहहरूलाई केन्द्रलाई केन्द्रीय विश्वविद्यालय र प्रतिष्ठानहरू, प्रदेशलाई प्रदेश विश्वविद्यालय र उच्च शिक्षा तथा स्थानीय तहलाई माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको शासनाधिकार प्रदान गरेको छ । संघीय शासन प्रणालीमा संविधान कार्यान्वयनमा शैक्षिक शासन तथा व्यवस्थापन, शिक्षक तथा कर्मचारी, पाठ्यक्रम, वित्तीय, परीक्षा तथा मूल्याङ्कन र प्रमाणीकरण व्यवस्थापनको जटिलता रहन्छ । तर पनि ऐन, नियम, योजना, परियोजनाको तर्जुमा गर्दा सरोकारवालाहरूको सहभागिता गराई नीति र व्यवहारविचको दूरी घटाउने, पाठ्यक्रम निर्माणका केन्द्र प्रदेश र स्थानिय निकायविच समन्वय, शिक्षक तथा कर्मचारी व्यवस्थापनमा प्रदेश र स्थानिय निकायबीच सहकार्य, स्थानीय शिक्षा कार्यालयको स्थापना र क्षमता अभिवृद्धि, शिक्षण माध्यम र मातृभाषा शिक्षामा लचकता, अनुदान संयन्त्र र आधार लगायतका मुद्दाहरूलाई समाधान गरी एकमतले सबै नागरिक शिक्षा अधिकार परिपूर्तिमा होमिनु पर्ने देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली (Key words)

मानव अधिकार (Human Rights), शिक्षा अधिकार (Rights to Education), अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता (International Commitment), अधिकार धारक (Rights Holders), कर्तव्यवाहक (Duty bearer), अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा (Free and Compulsory Education), सर्वव्यापी शिक्षा (Universal Education), स्थानीय शिक्षा कार्यालय/अधिकारी (LEO), शिक्षणको माध्यम (Medium of Instruction), सार्वजनिक, निजी र जनसहभागिता (Public, private and people participation-pppp) .

विषय प्रवेश/पृष्ठभूमि (Background)

पूर्व पौराणिक र पौराणिक कालमा “शिक्षा दानम् सर्व दानम् प्रधानम्” भनेर शिक्षालाई सर्वोत्तम दानका रूपमा दिइन्थ्यो। तर आजको युगमा शिक्षालाई दानको रूपमा होइन एउटा नागरिक अधिकारको रूपमा स्थापित गरिएको छ। शिक्षा पाउने प्रत्येक नागरिकको अधिकार हो भने त्यसको परिपूर्ति गर्ने उत्तरदायित्व र कर्तव्य प्रत्येक राज्य/सरकारको हो। त्यसैले विश्वका प्रत्येक राष्ट्रले आ-आफ्नो संविधानद्वारा मौलिक अधिकारको रूपमा शिक्षाको अधिकारको प्रत्याभूति गराउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। साथै, विभिन्न अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धता, सन्धि, सम्झौता तथा महासन्धिहरूले पनि शिक्षा अधिकारलाई सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ। तसर्थ विश्वका सबै राष्ट्र तथा सरकार एवम् गैर सरकारी संघ संस्थाहरूसमेतले पनि निर्धारित समयावधिभित्र परिलक्षित उद्देश्य परिपूर्तिका लागि भरमग्दुर प्रयास गरिरहका छन् (सिन्हा, २०६७)।

१. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू (International commitments)

विश्व शिक्षा मञ्च (World Education Forum-WEF) लगायत संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सन्धि, महासन्धि (Conventions) हरूलेसमेत शिक्षा अधिकार (Right to Education) प्रति प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन्। त्यस्ता प्रतिबद्धताहरूका करिब दुई दर्जन दस्तावेजहरूमा नेपाल हस्ताक्षरी पक्ष (Signatory Party) रहेको छ।

(क) मानव अधिकार घोषणापत्र (Human rights declaration)

संयुक्त राष्ट्र संघको सन् १९४८ को घोषणापत्रले जाति, लिङ्ग, वर्ग र रङ्ग भेदको अन्त्य गरेको छ। त्यसैले दासत्व, यातना आदिबाट मुक्ति लगायत श्रम स्वतन्त्रता, शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, सम्पत्ति आदि अधिकारहरूको स्थापना, संरक्षण र चलन गराउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। समष्टिगत रूपमा यसले नागरिकको राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिक अधिकारहरूको संरक्षण गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार विधेयकको धारा २६ ले शिक्षा सम्बन्धी निम्न अधिकारहरूको प्रत्याभूति गरेको छ।

(अ) शिक्षा प्राप्त गर्ने सबैको अधिकार हुनेछ। कमसेकम प्रारम्भिक तथा आधारभूत शिक्षा निःशुल्क हुने छ। साथै प्रारम्भिक (Elementary) शिक्षा अनिवार्य पनि हुनेछ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा (Technical and Vocational Education) सामान्यतया उपलब्ध हुनेछ र योग्यताको आधारमा त्यसमा सबैको पहुँच हुने छ।

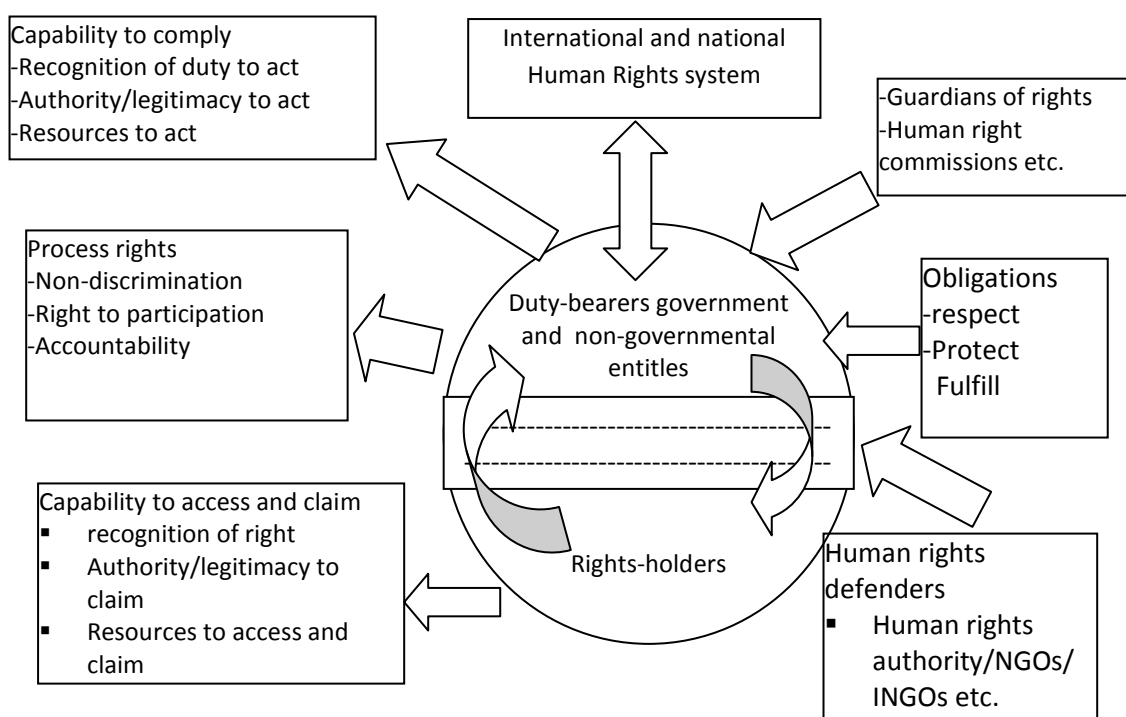
(आ) शिक्षा मानवको पूर्ण विकास, मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको आदरलाई सुदृढ गर्नेतर्फ निर्देशित हुनेछ। यसले सबै राष्ट्रहरू जातजाति वा धार्मिक समूहहरूबिच समझदारी

सद्भाव र मित्रता कायम गरी शान्ति स्थापना गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घको गतिविधिहरूलाई अगाडि बढाउनेछ ।

(इ) के कस्तो शिक्षा आफ्ना बाल बालिकाहरूलाई दिनु पर्ने हो ? त्यसको छनोट गर्ने पूर्ण अधिकार अभिभावकहरूलाई हुनेछ (U.N.O. , 1948). मानव अधिकारप्रति आदर, सम्मान तथा प्रतिरक्षा एवम् परिपूर्तीको कार्यठाँचा निम्न चार्टद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

Human Right Navigater

Source : DFC, 2007

उपर्युक्त कार्य ढाँचाले मानव अधिकारका निम्न पक्षलाई समेटेको छ ।

(अ) **अधिकार धारक (Right holders):** अधिकार धारक भनेका आम नागरिकहरू हुन् । जसलाई देशको संविधान वा अन्य कानुनी प्रावधानहरूले मौलिक हकद्वारा सार्वभौम वा अधिकार सम्पन्न बनाएको हुन्छ ।

(आ) **कर्तव्यवाहक (Duty bearers) :** कर्तव्य वाहक भनेको राज्य, शासक, प्रशासन र अधिकार प्राप्त निकाय र पदाधिकारीहरूलाई जनाउँछ । जसको उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी अधिकार धारकको अधिकारको सम्मान, प्रतिरक्षा र परिपूर्ति गर्नु पर्ने हुन्छ । तर एउटै व्यक्ति एक

ठाउँमा अधिकार धारकको रूपमा हुन्छ भने अर्को ठाउँमा कर्तव्य बाहकको रूपमा हुन्छ । जस्तै : शिक्षा पदाधिकारीहरू कर्तव्यबाहक (Duty dearer) हुन् भने एउटा अभिभावकको हैसियतले अधिकार धारक पनि हुन् । त्यसै गरी उसको छोराछोरीले पनि शिक्षा पाउने अन्य नागरिक सरह समान हक राख्दछ ।

२. मानव अधिकार परिपालनका जिम्मेवार तत्वहरू (The elements of human right and obligations)

- (क) आदर तथा सम्मान (Respect): अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानुनले दिएको नागरिक अधिकारप्रति सम्मान जनाउने र सोसँग सम्बद्ध ऐन, कानुन र नियमहरूको तर्जुमा गर्ने दायित्व कर्तव्य बाहकको हुनेछ ।
- (ख) प्रतियक्षा (Protect): कर्तव्यबाहकले अधिकार धारकको अधिकार परिपूर्तिमा कुनै किसिमले पनि बाधा, अवरोध, उत्पन्न हुन नदिन तथा अधिकार हनन हुनबाट प्रतियक्षा गर्छ र त्यसको लागि कानुनी अस्त्रको प्रयोग गर्दछ । (UNO, 2006)
- (ग) परिपूर्ति (Fullfill): कर्तव्यबाहकले अधिकार धारकको अधिकार परिपूर्तिमा कुनै किसिमले पनि बाधा, अवरोध, उत्पन्न अधिकार धारकको अधिकार प्रति सम्मान जनाउने कानुनी प्रावधानको विकास गरेर तथा अधिकारको प्रतियक्षा गरेर मात्र कर्तव्य बाहकको उत्तरदायित्व पुरा हुँदैन । त्यसको परिपूर्तिका लागि योजना, परियोजना तथा कार्यक्रमहरूद्वारा सहजकर्ताको भूमिकासमेत कर्तव्यबाहकले निर्वाह गर्नुपर्छ (सिन्हा, २०६६) ।

३. शिक्षा अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरू (Document relate to education right)

सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाईसमेत आधार मानेर समय समयमा शिक्षा अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तयार हुँदै आएका छन् । ती मध्ये आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (१९६६), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (१९६६) सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड सम्बन्धी महासन्धि (१९८४), महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (१९७९), बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (१९८९), अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (१९९३) आदि जस्ता दस्तावेजहरूले शिक्षा अधिकारका विविध पक्षहरूलाई सम्बोधन गरेका छन् । शिक्षा अधिकार सम्बर्धनका लागि क्षेत्रीय स्तरमा सन्धि, सम्झौता तथा घोषणापत्रहरू जारी भएका छन् । नेपाल सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (Millinium Development Goals-MDGs), सबैका लागि शिक्षा (Education For All-EFA), जोम्टिन घोषणा(१९९०), डाकार घोषणा(२०००), तथा आइचेन (Icheon)

घोषणा(२०१५), शिक्षा एजेण्डा (२०३०) तथा दिगो विकास लक्ष्य (SDGS) लगायतका दस्तावेजहरूका पक्ष बन्नका साथै राष्ट्रिय नीति र कार्यक्रमहरूद्वारा अधिकार परिपूर्ति गर्न प्रयत्नशील रहेको छ । त्यस्तै सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागिताका आधारमा शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला सशक्तीकरण, मानव बेचबिखन, बाल बालिकाको संरक्षण तथा विकास, अपाङ्ग तथा जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी क्षेत्रगत राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूको तर्जुमा भई कार्यान्वयन भई रहेका छन् (रा. यो. आ. २०६४) ।

सार्क राष्ट्रहरूमा शिक्षा अधिकार सम्बन्धी सवैधानिक व्यवस्था (Constitutional Provisions for Right to Education in SAARC Countries)

सार्क राष्ट्रहरूका संविधानहरूले नागरिकको शिक्षा अधिकारलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्न निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ :

- (क) **अफगानिस्तान** : धारा ४३ मा सबैका लागि तथा युवाका लागि निःशुल्क शिक्षा (Free education for all and youths)
- (ख) **बङ्गलादेश** : धारा १७ “सबै बाल बालिकाहरूका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा एवम् निरक्षरता उन्मूलन (Free and compulsory education for all children and removing illiteracy)”.
- (ग) **भुटान** : “विद्यालय जाने उमेर समूहका सबै बाल बालिकाहरूका लागि निःशुल्क आधारभूत शिक्षा (Free basic education to all children of school going age) ”
- (घ) **भारत** : धारा २१ (ए) सबै बाल बालिकाहरूको लागि निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा (Free and compulsory education for all children)
- (ङ) **माल्दिप्स** : “सबै बाल बालिकाहरूका लागि निःशुल्क अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा (Free and compulsory primary education for all children)
- (च) **नेपाल** : धारा ३१ आधारभूत तहको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क (Free and compulsory basic education and free secondary education)
- (छ) **पाकिस्तान** : धारा ३७ (बी) निरक्षरता उन्मूलन र सबैका लागि अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा (Eradication of illiteracy and free and compulsory education for all)
- (ज) **श्रीलङ्का** : धारा २७ सबै व्यक्तिका लागि शिक्षा सर्वव्यापी तथा समान पहुँच सम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चितता (Assurance to all persons of the right to universal and equal access to education) (UNESCO, 2009).

४. नेपालको सन्दर्भ (Nepalese Context)

राणाकालीन नेपालमा शिक्षा नियन्त्रित रहे पनि वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्रको अभ्युदयपछि सरकार र समुदाय दुवै पक्षबाट शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि भएका प्रयासहरू नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग-२०११ (NNEPC, 1955) तथा सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) का प्रतिवेदनहरूबाट भल्किन्छ। अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सोच त्यसैबेला देखि उब्जेको देखिन्छ (उपाध्याय, २०६७)। त्यसपछि वि.सं. २०१९ सालको शिक्षा ऐनको आधारमा वि.सं. २०२० साल माघ १३ गते राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी विभिन्न जिल्लाका ९ ओटा नगरपालिका (तत्कालिन नगर पञ्चायत र १०१ गा.वि.स. (तत्कालिन गाउँ पञ्चायत) हरूमा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा लागू भएको घोषणा गरिएको थियो। सोको लागि सरकारबाट २५ प्रतिशत अनुदान प्राप्त हुने र ७५ प्रतिशत रकम गाउँ/नगर विकास (पञ्चायत) कै स्रोतबाट व्यहोर्नु पर्ने बन्दोबस्त भएको भएतापनि स्रोतको अभावले गर्दा सो कार्यक्रम अगाडि बढ्न सकेन (शिक्षा विभाग, २०६८)। अर्को प्रयासको रूपमा सरकारले वि.सं. २०२५ सालमा भापा र चितवन जिल्लाका केही गा.वि.स. (गा.पं.) क्षेत्रमा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षाको परीक्षण गरेको थियो। स्थानीय निकायलाई शिक्षा कर लगाउने अधिकार पनि दिएको थियो (Sinha, 2007)।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८ देखि २०३२) लागू भएपछि यो कदम त्यतिकै सेलाएर गयो। वि.सं. २०३१ सालमा राजा वीरेन्द्रको राज्याभिषेकको उपलक्ष्यमा प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क घोषणा गरिएको थियो। त्यसको करिब डेढ दशकपछि अर्थात् वि.सं. २०४६ पछि मात्र कक्षा १० सम्मको शिक्षा निःशुल्क गरियो। तर बिना पूर्वतयारी यो घोषणा गरिएको हुँदा सफल हुन सकेन र प्राथमिक शिक्षा बाहेक अन्य तहका शिक्षालाई सःशुल्क बनाइयो। त्यसपछि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रो (BPEP II) अन्तरगत ५ ओटा विकास क्षेत्रका ५ ओटा जिल्लाहरू इलाम, चितवन, स्याङ्जा, सुर्खेत र कञ्चनपुरमा परीक्षणको रूपमा अनिवार्य शिक्षा लागू गरियो। यसको निरन्तरता सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमको राष्ट्रिय कार्ययोजना (NPA, 2001-2015) र सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम (2004-2009) लागू भएपछि प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क भएपनि अनिवार्य गर्ने तर्फ सरकारी ध्यान पुग्न सकेन। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले प्रदान गरेको शिक्षा सम्बन्धी मौलिक हकको सुनिश्चितताको सङ्केतको आधारमा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (SSRP, 2009-2015) ले नीतिगत व्यवस्था गर्यो भने आ.व.२०६५/०६६ को बजेट भाषण मार्फत् प्राथमिक शिक्षा कक्षा (१-५) लाई अनिवार्य र निःशुल्क घोषणा गरियो (शिमं, २०६६)। पछिल्लो चरणमा आधारभूत (१-८) कक्षाको शिक्षालाई अनिवार्य तथा निःशुल्क तथा माध्यमिक शिक्षा कक्षा (९-१०) लाई निःशुल्क रूपमा लागू गरियो। सोही अवस्थामा २०७२ साल असोज ३ गते “नेपालको संविधान, २०७२” जारी भयो। संविधानले शिक्षालाई नागरिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। तत्सम्बन्धी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ।

संविधानको भाग ३ को मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गतको धारा ३१ मा शिक्षा सम्बन्धी अधिकारमा भनिएको छ :

- (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ ।
- (३) अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- (४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- (५) नेपालमा बासोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

संविधानको धारा ३८ अन्तर्गत महिलाका हकको उपधारा (५) मा “महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।”

त्यसै गरी संविधानको धारा ३९ को बाल बालिकाको हकअन्तर्गत उपधारा (२) मा “प्रत्येक बाल बालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।”

(३) “प्रत्येक बाल बालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा सहभागिताको हक हुनेछ ।”

संविधानको धारा(४०) मा दलितको हकको उपदफा (२) मा “दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिक देखि उच्च शिक्षासम्म कानून बमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ । प्राथमिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

संविधानको भाग ४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति तथा दायित्व अन्तर्गत धारा (५१) मा राज्यका नीतिहरूका (ग) नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिहरूको (१) मा “शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सिपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी, नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने ।

(२) शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने ।

(३) उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँच योग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने ।

सोही दफाको (अ) सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिको (७) मा “राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण उपयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने, युवाको सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, लगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसर प्रदान गर्दै व्यक्तित्व विकास गर्ने तथा राज्यको सर्वाङ्गीण विकासमा योगदानका लागि उपयुक्त अवसर प्रदान गर्ने ।”

माथि उल्लेखित मौलिक हक अन्तरगतका नागरिक शिक्षा अधिकार हनन् भएमा संवैधानिक उपचारका लागि अदालत जाने हक हुनेछ । तर राज्यको नीति निर्देशन सिद्धान्तभित्रका शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था भनेको एउटा दूरदृष्टि र दीर्घकालीन सोचमात्र हुने हुनाले राज्यले सुविधा अनुसार नागरिकलाई उपलब्ध गराउँदै जानुपर्ने हुन्छ । त्यसको प्राप्तिका लागि संवैधानिक उपचार पाउन अदालत जान पाउनेनन् ।

नेपालको संविधान सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीमा अवलम्बित भएको हुँदा संघीय शासन व्यवस्थामा शासकीय स्वरूप र राज्यशक्तिको निक्षेपण संविधानद्वारा तदनुसार नै भएको हुन्छ । शिक्षा सम्बन्धी शासनाधिकारको व्यवस्था निम्नानुसार गरिएको छ ।

संविधानको भाग ५ को राज्यको संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँडको धारा ५६ को उपधारा (१) मा “संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तिन तहको हुनेछ ।” उपधारा (२) अनुसार “नेपालको राज्य शक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय निकाय तहले यस संविधान र कानून बमोजिम गर्नेछन् ।

संविधानको धारा ५७ को उपधारा (१) मा संघको अधिकार अनुसूची ५ मा “उल्लेखित विषयमा निहित रहनेछ, र त्यस्तो अधिकारको प्रयोग यो संविधान र संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।”

अनुसूची ५ को १५ मा शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

केन्द्रीय विश्व विद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्व विद्यालय मापदण्ड र नियमन केन्द्रीय पुस्तकालय धारा (५७) को उपधारा (२) अनुसार प्रदेशको अधिकार अनुसूची-६मा उल्लेखित विषयमा निहित रहनेछ, र त्यस्तो अधिकारको प्रयोग यो संविधान र प्रदेश कानून बमोजिम हुनेछ ।

अनुसूची ६ को ८ मा भएको शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

प्रदेश विश्व विद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय संग्राहलय

धारा(५७)को उपधारा (४) मा स्थानीय तहको अधिकार अनुसूची ८ मा उल्लेखित विषयमा निहित रहनेछ र त्यस्तो अधिकारको प्रयोग यो संविधान र गाउँ सभा वा नगर सभाले बनाएको कानूनबमोजिम हुनेछ ।

अनुसूची ८ को (८) मा भएको शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

आधाभूत र माध्यमिक शिक्षा

धारा (५७) को उपधारा ५ अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार अनुसूची ९ मा उल्लेखित विषयमा निहित रहने छ र त्यस्तो अधिकारको प्रयोग यो संविधानमा र सङ्घीय कानून, प्रदेश कानून र गाउँ सभा वा नगर सभाले बनाएको कानून बमोजिम हुनेछ ।

अनुसूची ९ को (२) मा भएको शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

शिक्षा खेलकुद र पत्रपत्रिका

शिक्षा अधिकार सम्बन्धी उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्थाले के देखाउँछ भने नागरिक अधिकारको रूपमा आधारभूत शिक्षा अनिवार्य तथा निशुल्क माध्यमिक तहसम्मको शिक्षालाई निःशुल्क तथा सिमान्तकृत वर्गका लागि उच्च शिक्षासम्म निःशुल्क प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै राज्यको निर्देशक सिद्धान्तले क्रमशः उच्च शिक्षासम्म निःशुल्क गर्ने र शिक्षाको लगानीमा अभिवृद्धि गर्ने निर्देशन दिएको छ । साथै राज्यका तिनओटै तहमा शिक्षासम्बन्धी शासनाधिकारको निक्षेपन (Devolution) पनि गरेकोछ । जसअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षा अधिकारको क्षेत्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । अतः सार्वजनिक व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन पक्ष महत्त्वपूर्ण रहन्छ ।

उपरोक्त सबैधानिक शिक्षा अधिकार कार्यान्वयनलाईसमेत दृष्टिगत गरी वि.सं. २०७३ मा व्यवस्थापिका संसदले शिक्षा ऐन २०२८ मा आठौँ संशोधन गरेको छ । जसले खास गरी विद्यालय शिक्षालाई कक्षा १२ सम्म कायम गरेको छ र प्रारम्भिक बाल विकास शिक्षालाई विद्यालय शिक्षा प्रणालीको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा स्थापित गरेको छ । त्यस्तै राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डको स्थापना कक्षा १२ को अन्तमा लिइने परीक्षालाई एसएलसी मान्ने तथा हाल कायम रहेको उच्च माध्यमिक तहको समानान्तर शिक्षा प्रणालीलाई एकीकृत शिक्षा प्रणाली (Intregated education system) मा रूपान्तरण गरेको छ । गाउँ र नगर शिक्षा समितिको गठन,

काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। तर प्रश्न उठ्छ कि संविधान जारी भएको तर प्रदेश र स्थानीय तह गठन भइनसकेको अवस्थामा यस्तो कानुनी व्यवस्था गर्नु प्रभाकारी होला ? वहसको विषय नै हो ।

५. संविधान कार्यान्वयनका जटिलताहरू (The complication of the constitution of Implementation process)

नेपालमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक संविधान जारी भएपनि यसको कार्यान्वयन पक्ष त्यति सजिलो छैन । किनभने सङ्घात्मक शासन व्यवस्था भनेको एकात्मक शासन व्यवस्था भन्दा भिन्न प्रकृतिको शासन व्यवस्था हो । यो त्यति सजिलै किसिमले सञ्चालन हुन सक्ने हुँदैन । त्यसमा पनि नेपाल एउटा बहुभाषिक, बहुसामाजिक, बहुसाँस्कृतिक, बहुभौगोलिक आदि विविधता भएको देश हो ।

यहाँ शिक्षा अधिकारको कार्यान्वयनमा निम्न जटिलताहरू आउन सक्छ ।

- (क) हाल संविधान जारी भएको तर ऐन, नियम तथा कानूनको तर्जुमा हुन नसकेको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरूको व्यवस्था हुन नसकेको अवस्थामा प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारमा हस्तक्षेप हुने गरी ऐन, नियम तर्जुमा र जनशक्ति आपूर्तिको कार्यहरू गर्दा पछि विवाद उत्पन्न हुन सक्छ ।
- (ख) शिक्षासम्बन्धी अधिकार क्षेत्रको विभाजन केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहसम्म गरिएतापनि शैक्षिक शासन, व्यवस्थापन, शिक्षक कर्मचारी व्यवस्थापन, पाठ्यक्रमको व्यवस्था, वित्तीय व्यवस्थापन तथा परीक्षा, मूल्याङ्कन र प्रमाणीकरण जस्ता विषयहरूमा जटिलता आउन सक्छ । विद्यालयहरूको शासन र व्यवस्थापन कसले गर्ने ? प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, अनौपचारिक, खुला र दूर आदि शिक्षाको सञ्चालन र व्यवस्थापन तथा पाठ्यक्रमको ढाँचा कसले दिने ? विषयवस्तुको छनौट कसले गर्ने ? स्थानीय सन्दर्भहरू (Local wisdom) लाई समावेशीकरण कसरी गर्ने ? पाठ्यक्रममा स्थानीयकरण, प्रजातान्त्रीकरण र सामाजिकीकरण कसरी गर्ने ? एकै प्रदेश भित्र विल्कुल भिन्न, प्रकृतिका सामाजिक सांस्कृतिक र भाषिक धरातल भएका समाजमा शिक्षणको माध्यम (Medium of instruction) के हुने ? पाठ्यक्रमलाई सान्दर्भिक कसरी बनाउने ? आदि जटिल प्रश्नहरू हाम्रो सामु छन् । त्यस्तै शिक्षक कर्मचारीको छनोट, नियुक्ति, पदोन्नति, कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन र सेवा निवृत्त सुविधाहरू कसले प्रदान गर्ने ? पेसागत क्षमता विकास सहयोग कसले प्रदान गर्ने ? शिक्षा कर कुन तहमा लगाउने अनुदान संयन्त्र र आधारहरू के के हुने ? हाल भएको संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार तिनै तहले कर उठाउने प्रावधान रहेको हुँदा शिक्षा उपयोगकर्ताहरू मर्कामा पर्न सक्दछन् । त्यस्तै माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा स्थानीय

निकायको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेको अवस्थामा के केन्द्रले अन्तिम परीक्षा लिने र प्रमाणपत्र जारी गर्ने कार्य उचित होला ? विभिन्न प्रदेश र स्थानीय निकाय तथा विद्यालयले जारी गरेको प्रमाणपत्रहरूको समकक्षता र मान्यताको व्यवस्थापन कसरी गर्ने ? आदि विषयहरूमा कानुनी रेखाङ्कन र निल्व्यौल हुन जरुरी देखिन्छ ।

- (ग) प्रत्येक प्रदेशले शिक्षालाई समान रूपमा नागरिक अधिकारको रूपमा स्थापित नगर्न पनि सक्छ । अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा प्राप्त गर्ने सुनिश्चिता नहुन पनि सक्छ । संघीय शासन प्रणालीमा प्रत्येक प्रदेशले शिक्षालाई प्राथमिकता क्षेत्र भित्र नराख्न पनि सक्छ, त्यसबाट राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समक्ष गरेको प्रतिवद्धता पूरा नहुने अवस्था मात्र रहदैन, यी नागरिक अधिकारको हनन् हुने स्थिति पनि आउन सक्छ ।
- (घ) सबै प्रान्तको आम्दानीको स्रोत बृहत र सूक्ष्म (Macro and micro) आर्थिक अवस्था फरक फरक हुने भएको हुँदा शिक्षा क्षेत्र र यसका उपक्षेत्रको लगानीमा पनि विविधता आउन सक्छ । तसर्थ सविधानले शिक्षा क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने गरेको निर्देशन कार्यान्वयन नहुन पनि सक्छ ।
- (ङ) शिक्षा प्रणालीको महत्त्वपूर्ण उत्तरदायित्व प्रदेश र स्थानीय तहमा जाने भएको हुँदा निजी क्षेत्र भन् मुनाफामूलक बन्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा निजी लगानीको औचित्य, व्यवस्थापन र नियमन कसरी गर्ने, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अधिकार परिपूर्तिमा निजी क्षेत्रले गर्ने योगदान के कस्ता हुन सक्छन् स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- (च) बाल शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मको साधारण, प्राविधिक, बहुप्राविधिक, अनौपचारिक, खुला र दूर शिक्षाको उत्तरदायित्व प्रदेश र स्थानीय निकायमा रहने भएको हुँदा विज्ञ, विशेषज्ञ जस्ता दक्ष जनशक्तिको खाँचो हुन सक्छ र क्षमता अभिवृद्धिको अहम् प्रश्न विद्यमान रहन्छ ।
- (छ) केन्द्रीय शैक्षिक नीतिलाई प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नगरेको खण्डमा शिक्षाको विशेष आवश्यकता भएका वर्ग विविध भाषाभाषीहरूको शैक्षिक आवश्यकतालाई प्रदेश तथा स्थानीय निकायले सम्बोधन नगर्न पनि सक्छ ।
- (ज) केन्द्रीय, प्रादेशिक र स्थानीय निकाय बिच नीतिगत वा अधिकार क्षेत्रका विषयमा विवाद उत्पन्न भई सरकार संचालनमा जटिलता आएमा साक्षरता, आधारभूत शिक्षासम्बन्धी महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमहरू पनि प्रभावित हुन सक्छन् ।

६. सुझावहरू (Suggesstions)

यी जटिलताहरूका बाबजुद पनि संघीय संविधानले प्रत्याभूत गरेको शिक्षा अधिकारका परिपूर्तिमा देशका सबै शासनाङ्गहरूले संवेदनशीलता अपनाई राजनैतिक बहसको विषय नबनाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा लाग्नु पर्ने हुन्छ। त्यसका लागि निम्न व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

- (क) ऐन, नीति, नियम तथा योजना तर्जुमा गर्दा तिनओटै तह तथा सरोकारवालाहरूको सङ्लग्नता हुनुपर्छ। जसले नीति र व्यवहार (Policy and practice) बिचको खाडललाई घटाउन मद्दत गर्दछ।
- (ख) शिक्षक कर्मचारीको छनोट प्रदेशले गर्ने, स्थानीय निकायले नियुक्ति दिने र विद्यालय व्यवस्थापनले कार्यमा लगाउने तथा कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्ने। सेवा पश्चात् (Post service) सुविधा प्रदेश र स्थानीय निकायले संयुक्त रूपमा व्यवस्था गर्ने हुनु पर्छ। प्रदेशमा मन्त्रालय र विभाग तथा स्थानीय तहमा स्थानीय शिक्षा कार्यालय(LEO) रहनु पर्छ। त्यसमा प्रदेश सरकारका निजामती सेवाका द्वितीय श्रेणीको स्थानीय शिक्षा अधिकारी(LEO) को नेतृत्वमा विज्ञ र प्रशासनिक कर्मचारीहरूको समूह रहनु पर्छ।
- (ग) पाठ्यक्रमको हकमा आधारभूत तहसम्मको पाठ्यक्रमको ढाँचा (Framework) प्रदेशले दिने। स्थानीय तहले विषयवस्तुहरूको छनोट गर्ने तथा माध्यामिक तहको पाठ्यक्रमको ढाँचा केन्द्रले दिने र विषयवस्तुको छनोट प्रदेशले गर्ने। तर सबै तहको पाठ्यक्रमहरूमा स्थानीय सन्दर्भको विषयवस्तुहरू छनोट गर्ने दायित्व स्थानीय तहको रहनु पर्छ। कालान्तरमा क्षमता अभिवृद्धि गरी पाठ्यक्रमको सम्पूर्ण दायित्व प्रदेश र स्थानीय तहलाई दिँदै जानु पर्छ। उच्च शिक्षाको हकमा पाठ्यक्रमको निर्माणसम्बन्धी विश्व विद्यालयहरूले नै गर्नुपर्छ।
- (घ) केन्द्रले कर उठाउने र वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त स्रोतहरू अनुदानको रूपमा प्रदेशलाई, प्रदेशले स्थानीय निकायलाई र स्थानीय निकायले विद्यालयलाई एउटा निश्चित आधार एवम् अनुदान वितरण सयन्त्रको आधारमा उपलब्ध गराउनु पर्छ। विद्यालयले स्थानीय स्रोतकोसमेत परिचालन गरी विद्यालय सञ्चालन गर्नुपर्छ। शुल्क लगाउने र स्रोत परिचालनमा विद्यालयलाई स्वायत्तता हुनुपर्छ। शिक्षा कर लगाउने सम्बन्धमा तिनै तह बिच सिमाङ्कन हुनुपर्छ।
- (ङ) प्रदेश स्थानीय तहले औचित्य हेरी शिक्षामा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई पुनः परिभाषित गर्नु पर्छ। सार्वजनिक निजी र जनसहभागिता (Public Private and People Participation-PPPP) को सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्छ।

(च) शिक्षामा सर्वजानिक बजेट तथा सरदर ग्राहस्थ उत्पादन (GDP) को कति प्रतिशत लगानी केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय निकायले गर्ने निश्चित हुनुपर्छ र सोही मापदण्डभित्र सबै निकायले लगानी गर्नुपर्छ ।

(छ) प्रमाणपत्रको समकक्षता र सामान्यतासम्बन्धी व्यवस्थापनका लागि केन्द्र र प्रदेशमा समकक्षता (Accreditation) बोर्ड समिति रहनुपर्छ । शिक्षाको गुणस्तरीयता निर्धारण र एकरूपता कायम गर्न वस्तुनिष्ठ मापदण्डको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

(ज) प्रारम्भिक अवस्थामा केन्द्रले प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि (Capacity building) का लागि पर्याप्त रूपमा प्राविधिक र पेसागत सहयोग (Technical and Professional Support) उपलब्ध गराउनु पर्छ ।

शिक्षणको माध्यम तथा मातृभाषामा शिक्षाका सवालमा प्रदेशहरूलेसमेत भौगोलिक क्षेत्र, सामाजिक, साँस्कृतिक परिवेशलाई दृष्टिगत गरी आध्यात्मिक रूपमा लचकता (flexibility) अपनाउनु पर्छ ।

निष्कर्ष (Conclusion)

सङ्घीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा शिक्षालाई जनता नजिक (Education closer to the people) ल्याउन सजिलो भएतापनि कार्यान्वयन पक्ष भने ज्यादै जटिल हुन्छ । शक्ति बाँडफाँडको विषयलाई लिएर केन्द्र तथा प्रदेश, प्रदेश तथा स्थानीय निकाय र स्थानीय निकाय र विद्यालय बिच मतैक्य हुन पनि सक्छ । सामाजिक, आर्थिक र व्यवस्थापकीय स्वायत्तताका लागि विवाद उत्पन्न हुन सक्छ । तर पनि शिक्षा अधिकारका दृष्टिकोणले सबै सरोकारवालाहरूले सबै किसिमका अन्तरविवादहरूलाई थाती राखी नागरिक अधिकार प्रतिको दिशातर्फ उन्मुख हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

उपाध्याय ईश्वरप्रसाद (२०६७). *अधिकारमा आधारित शिक्षा, शैक्षिक स्मारिका*, भक्तपुर: शिक्षा विभाग.

शिक्षा विभाग(२०६८). *अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको सम्भाव्य कार्यढाँचा, शैक्षिक स्मारिका*. भक्तपुर: लेखक.

सिन्हा, रामस्वरूप (२०६७). *शैक्षिक परिदृश्य*. काठमाडौं: सोपान मासिक प्रकाशन, सोपान प्रेस.

- सिन्हा, रामस्वरूप (२०६६). *बाल अधिकार संरक्षण र समस्या*. काठमाडौं: सोपान मासिक प्रकाशन, सोपान प्रेस.
- शिम(२०१८). *सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको रिपोर्ट*, काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग.
- रायोआ(२०६४). *तिन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-२०६५-२०६७)*. काठमाडौं: राष्ट्रिय योजना आयोग.
- नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान २०७२*. काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति.
- युनेस्को(२००९). *ढाका उद्घोषणापत्र, सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी दोस्रो मन्त्रीस्तरीय बैठक, ढाका, बङ्गलादेश (12-13), डिसेम्बर, २००९*. ढाका: युनेस्को.
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६). *विद्यालय शिक्षा सुधार योजना (२०६६-२०७२)*. काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय.
- नेपाल सरकार(२०७२). *शिक्षा ऐन २०२८ (आठौं संशोधनसहित)*. काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति.
- DFC (2007). *Right Based Approach in Education*. Copenhagen : Danish Fellowship Centre (2001-2015).
- Sinha, Ramswarup (2007). *Financing secondary Education in Nepal: A Historical Perspective (1951-2000)*. Kathmandu: Tribhuvan University.
- UNO(1948). *Declaration of Human Right*. USA: Writer.
- UNO (2006). *Human Rights. Defenders; protecting the right to defend human rights Geneva, United Nations. Geneva: Writer*.
- WEF (2015). *Declaration of Education 2030, towards Inclusive and Equitable quality Education and Lifelong learning for All (Draft)*, South Korea: World Education Forum.
- MOE(2001). *EFA, National Plan of Action(2001-2015)*. Kathmandu: Ministry of Education.
- UNHCHR(2005). *An introduction to the core human rights treaties and the treaty bodies*. Geneva: Writer.
- CHR(2006). *The committee on economic, social and cultural rights*. Geneva: Centre for human rights.
- NNEPC(1955). *Nepal National Education Planning Commission(1955)*. Kathmandu. College of Education.

२. नेपालमा शिक्षक शिक्षाको विकास: एक सिंहावलोकन

(The Teacher-Education Development in Nepal)

हर्कप्रसाद श्रेष्ठ

पूर्व कार्यकारी निर्देशक, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र सानोठिमी, भक्तपुर

लेख सार

शिक्षक शिक्षा क्षेत्रको एक सिर्जनशीलता, गतिशीलता र उच्चतम विषय क्षमता भएको व्यक्ति जसको ज्ञान, मनोवृत्ति, व्यवहार र सिपबाट कक्षा कोठामा विद्यार्थीको सिकाइ प्रभावकारी र गुणात्मक बनाउनु पर्ने जिम्मेवारी लिने व्यक्ति हुन् । अतः शिक्षक शिक्षा सिकाइको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र भएकोले विभिन्न प्रक्रिया अपनाई शिक्षकको छनौट तथा शिक्षकको क्षमता विकास र आवश्यक तयारी गरिन्छ । यो प्रक्रिया खास गरी संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रचलनमा रहेको छ । शिक्षक पेसामा प्रवेश गरिसकेपछि सेवा प्रवेश तालिम र त्यसपछि निरन्तर क्षमता विकास गर्न विभिन्न तालिम तथा प्रशिक्षण दिने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालको सम्बन्धमा धेरै वर्ष शिक्षक विकासको लागि लामो सेवाकालीन तालिम अधिकांश शिक्षकले लिइ सकेपछि सो व्यवस्थाको अन्त्य गरियो । पछिल्लो १ दशकमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत निरन्तर पेसागत क्षमता विकासका लागि मागमा आधारित (Teacher Professional Development-TPD) १०/१० दिनको प्रत्येक ५ वर्षमा ३ पटक गरी ३० कार्य दिने (एक महिने) बराबरको तालिम दिने व्यवस्था अवलम्बन गरिएको थियो । हालको विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रममा भने १५/१५ दिनको गरी ३० कार्यदिने शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रम सञ्चालनमा छ । बदलिदो परिवेशमा शिक्षक तयारी र क्षमता विकास गर्न र निजी विद्यालयका शिक्षक समेतलाई समेटी शिक्षकको क्षमता विकास गर्न सकेको अवस्था छैन । तालिम प्राप्त शिक्षकबाट सामुदायिक विद्यालयहरूमा तालिममा सिकेका कुरा कक्षा कोठामा पूर्ण रूपमा प्रयोग गरिरहेको अवस्था छैन । अपेक्षित र प्रभावकारी निरीक्षण र अनुगमन हुन सकेको छैन । शिक्षक तयारी, क्षमता विकास र त्यसको कार्यान्वयन गर्न नयाँ सिराबाट सोच्ने समय आएको छ ।

मुख्य शब्दावली (Keywords)

शिक्षक पेसागत विकास (Teacher Professional Development-TPD), शिक्षक शिक्षा (Teacher Education), शिक्षक तयारी (Teacher Preparation), शिक्षक तालिम (Teacher Training), निरन्तर पेसागत विकास (Continuous Professional Development), खोज (Enquiry), अनुसन्धान (Research)

१. विषय प्रवेश

शिक्षक शिक्षाका सन्दर्भमा "शिक्षक जन्मन्छ, बनाइदैन" भन्ने गरिन्छ। शिक्षक पेसा अन्य पेसा जस्तो प्राज्ञिक दक्षता, तालिम र उच्च डिग्री भएर मात्र हुँदैन। शिक्षकमा आफूले अपनाउने पेसाप्रति रुचि, चाहना, तत्परता र बालसुलभ मनमोहितकमा सिर्जनशीलता ल्याउने सिप र जागर हुन जरुरी छ। आफूले सिकेका ज्ञान र अनुभवले हरेक विद्यार्थीको भिन्न भिन्न चाहना र क्षमता बुझी उसले सिकने वातावरण सिर्जना गरी सहजीकरण गरी दिनुपर्छ। शिक्षक आफैँ नयाँ कुरा सिक्न र खोज गर्न सदा तत्पर रहनु पर्छ। आफूना हरेक शिक्षण अनुभवलाई भविष्यमा गर्ने कार्यसँग आवद्ध गरी सुधार गर्दै विद्यार्थीमा सकारात्मक प्रभाव पार्नुपर्छ। शिक्षकको पेसागत विकासको प्रत्यक्ष सम्बन्ध सिकाइसँग भएकोले पेसागत आचरण, व्यवहार, निष्ठा र प्रयत्नले मात्र सम्भव छ। यसमा मुख्यतः ४ क्षेत्रमा शिक्षक शिक्षाको पाठ्यक्रम केन्द्रित गरिएको हुन्छ। १. विषयगत योग्यता, विषयगत ज्ञान, सिप २. शिक्षाका सिद्धान्त, दर्शन, शिक्षा मनोविज्ञान, शिक्षा समाजशास्त्र आदिको विज्ञता, ३. सिकाइको भाषाको विज्ञता, ३. सिकाइ गर्ने शिक्षण गर्ने प्रक्रिया, विधि तथा प्रविधिको ज्ञान र प्रयोग गर्ने सिप, ४. सकारात्मक मनोवृत्ति। यी सबै ज्ञान, सिप, व्यवहारलाई कक्षा कोठामा अभ्यास र प्रयोग दुवै गर्नुपर्ने हुन्छ। यी कार्यको गुणवत्ता र प्रभावकारिता प्रशिक्षकको नियमित अवलोकनबाट पुष्टि गरिएको हुनुपर्छ। साथै विद्यालयका प्रत्येक कक्षा शिक्षक तथा विषयगत शिक्षकले आवधिक निरीक्षण गरेको अनुभव, तोकिएको अवधिमा कक्षा शिक्षक वा कलेजको शिक्षकबाट शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापका सन्दर्भमा गरिएका रिपोर्ट र इन्टर्नसिप अवधिमा गरिएको अवलोकन तथा निरीक्षणको प्रतिवेदन आदिबाट शिक्षकको तयारी गरिन्छ।

२. अवधारणात्मक पक्ष

(क) नेपालको सन्दर्भ

नेपालमा शिक्षक शिक्षाको शुरुवात वैदिक काल देखि न पाइन्छ। गुरुदेवो भव भन्ने भनाइले शिक्षक शिक्षा नेपालमा परम्परा देखि नै संस्कारका रूप मै विकास भएको अवधारणा हो। नेपालमा आधिकारिक रूपमा शिक्षक शिक्षाको शुरुवात कलेज अफ एजुकेशनबाट सञ्चालित बि लेवलको तालिमलाई मानिन्छ (पाविके, २०६४, नेपालमा विद्यालय पाठ्यक्रमको इतिहास www.moecdc.gov.np)। शिक्षक पेसा बहुमुखी ज्ञान, सिप र दक्षतायुक्त हुन आवश्यक छ। शिक्षकले बहु भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। डा.टी.पी.थपलिया (Thapaliya, 2015) का अनुसार "शिक्षण सिकाइको नयाँ कार्यक्रम प्रयोग वा लागूकर्ता, कार्य अवधिमा आफूमा भएका कमजोरी वा सिक्न बाँकी कुरा अनुभव वा गरेर सिकने र आफूलाई सुधार तथा अध्यावधिक बनाउने, नयाँ कुरा गर्न अग्रसर हुने र पेसाको विकासको अभ्यास तथा प्रयोग कर्ता र नवीनतम कुराको खोजीकर्ताको रूपमा हुनुपर्छ।" शिक्षक शिक्षा तथा पेसागत विकासका लागि जेम्सरले

(Zeichener, 2053) ४ दृष्टिकोण पेस गरेका छन्। पुरानो प्रणाली दक्ष व्यक्तिको निगरानीमा काम गरी सकिने, एक पछि अर्को कामको सन्दर्भमा सिक्दै जाने, आफ्नो क्षमताअनुसार सिप सिक्ने उच्च दक्षता हासिल गर्ने र नयाँ सिप, तरिका वा स्वअनुभवको आधारमा त्यस्ता ज्ञान र सिपको उदाहरण प्रस्तुत गर्ने बानीले पेसागत विकासमा सहयोग गर्दछ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यी औचित्य तथा दृष्टिकोण सिद्धान्त आदर्श र उपयोगी भएतापनि कार्यथलोमा शिक्षकको काम गर्ने वातावरण र अन्य व्यक्तिगत कारणले पूर्णतः भरपर्न सकिने आधार देखिदैन। नेपालको सन्दर्भमा शिक्षकको पेसागत विकास तथा तालिम विद्यार्थीको सिकाइ अभिवृद्धि भन्दा व्यक्तिगत भत्ता र पदोन्नतिसँग जोडिएको र तालिममा सिकेका कुरा कक्षामा लागू नभएको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा गराइएका बाह्य अनुसन्धान तथा अनुगमन प्रतिवेदनहरूले देखाएको अवस्था छ। (www.nced.gov.np/elibrary/research-reports)

(ख) पेसागत विकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्व तथा मोडेलहरू

पेसागत विकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूका विषयमा शिक्षाविद्हरूको भिन्न विचार रहेका छन्। बसका अनुसार (Bush, १९९९) शिक्षकको पेसागत विकासमा ६ ओटा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा शिक्षकले शिक्षण गर्ने अवस्था (Context) विद्यालयको विकासको अवस्था र प्रणाली बिच मेल, शिक्षकले पेसागत विकासमा दिने समय र पेसागत विकासका लागि स्रोतको उपलब्धता, शिक्षक युनियनबाट पेसागत विकासमा गरेको पहल आदि। (थपलिया, २०७२)

Gaible and Burns (२००५) CPD लाई ३ ओटा वृहत क्षेत्रमा विभाजन गरेका छन्। १. Standardized Model: विशेषज्ञ प्रशिक्षकबाट केन्द्रकत गरी दिने, २. Site based Model विभिन्न क्षेत्र र स्थानमा प्रदान गरिने र ३. Self directed Model: आफ्नै स्वअध्ययनबाट विभिन्न माध्यमहरू प्रयोग गरी स्रोतको खोजी गर्ने र सिक्ने।

Villegas and Reminer (2003) अनुसार Organizational partnership, small group or individual and Skill development मोडेल पेस गरेका छन्। UNESCO ले Knowledge of practice, Knowledge in practice and Knowledge for practice गरी ३ मोडेल उल्लेख गरेको छ। (थपलिया, २०७२)

(ग) विश्व परिवेशमा शिक्षकको तयारी: शिक्षकले के सिक्नुपर्छ र के गर्न सक्नु पर्छ ?

विश्वव्यापी रूपमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको विकासले सिकाइको क्षेत्र र दायरा असीमित गरी दिएको छ। यसले गर्दा पेसा र व्यवसायमा भएको र गरिने यान्त्रीकरण र प्रविधियुक्त हुने क्रम क्षणक्षणमा नवीनतम् प्रविधिको विकासले जटिल बनाइदिएको छ। सिकाइलाई बदलिदो परिस्थिति अनुकूल बनाउन अबका शिक्षक त्यत्तिकै चनाखो र प्रविधिमैत्री हुन जरुरी छ। अर्कोतर्फ विश्व नै

एक परिवारका रूपमा परिणत भएकोले विभिन्न संस्कृति र संस्कार एकै थलोमा जमघट हुने भएकोले व्यक्तिमा बसुदैव कुटुम्बकम्को भावनाको विकास गर्न जरुरी छ। यसका लागि शिक्षक कस्तो तयार गर्ने ? शिक्षकले के सिक्नु पर्छ र के गर्न सक्नुपर्छ भन्ने मुद्दा उजागर भएको छ। यसै विषयमा John Bransford, Linda Darling- Hammond & Pamela LePage ले आफ्नो पुस्तक "Preparing Teachers for a Changing World: What Teacher should Learn and be able to do" मा शिक्षकले शिक्षण गर्ने अवस्था (Context of teaching) ज्यादै सम्बेदनशील छ, एकै कोठामा विभिन्न क्षमता, संस्कृति र संस्कार, भाषा तथा भिन्न क्षमता भएका विद्यार्थीलाई कुन विधि र क्रियाकलाप गरेर सिकाउन सकिन्छ त्यसका लागि शिक्षक तयार हुनु पर्छ। यसका लागि शिक्षकमा विशेष क्षमता र दक्षता हुन आवश्यक छ। यो पेसा अन्य पेसा (Beyond Cokie cutters) जस्तो सहज नहुने र उच्च दक्षता भएका शिक्षकहरूबाट अभ्यास (Commom practices among highly effective teachers) हुनुपर्ने, खास क्षेत्रमा विद्यार्थीलाई उपलब्धि हासिल गराउन (Supporting some focus areas) मदत गर्नुपर्ने र अन्य पेसामा भएका समान कुराहरू (Similar quests in other professions) को जानकारी राख्नुपर्ने हुन्छ। यसलाई लेखकले एक ठुलो वृत्तभित्र अन्य ३ सानो वृत्त ४ मुख्य (Key Competences) पेस गरेका छन्। जसअनुसार एक वृत्तमा शिक्षकको ज्ञान र तिनीहरूको विकास सामाजिक अवस्था अनुरूप विकास गरिएको (Knowledge of teachers and their Development in Social Contexts) हुनुपर्छ। दोस्रोमा विषय वस्तुको ज्ञान, पाठ्यक्रमको उद्देश्य, शैक्षणिक उद्देश्य र सिप सिकाइको तात्पर्य (Knowledge of subject matter & Curriculum Goals. Educational Goals & Purposes for Skills)। तेस्रोमा शिक्षणसम्बन्धी ज्ञान र अन्तर्गत शिक्षणको विषयवस्तु, विविधता सिकाइ क्षमता भएका सिकारुको सिकाइ र सिकाइको लेखाजोखा र कक्षा व्यवस्थापन (Knowledge of teaching: teaching subject matter, teaching diverse learners, assignment and classroom management) हुनुपर्ने। ३ वृत्त जोडिएको मध्ये भागमा शिक्षण लक्ष्य, विषयवस्तु र शिक्षण कौशलको अभ्यास मुख्य सिनर्जी (vision, content, subject matter of professional practice) का रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। शिक्षणलाई एक आदर्श पेसाको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्छ तबमात्र प्रजातान्त्रिक उद्देश्यहरू पूरा हुन्छ।

३. शिक्षक तयारी नीति, प्रक्रिया र अभ्यास

शिक्षक तयारीका लागि विश्वव्यापी केही मान्यताहरूको परिधिमा रही देशले आफ्नो नीति अनपाएको पाइन्छ। शिक्षक हुन योग्य व्यक्तिलाई समग्र समुदाय, विद्यालयका र संस्थाको शिक्षण प्रभावकारी गर्नका लागि ज्ञान, मनोवृत्ति, व्यवहार र सिप हासिल गराई दक्ष बनाउनु शिक्षक शिक्षाको नीति र प्रक्रिया हो (Wiki, encyclopedia) काअनुसार "Teacher Education refers to the policies and procedures designed to equip prospective teachers with the

knowledge, attitudes, behaviors and skills they require to perform their tasks effectively in the classroom, school and wider community." यसका लागि सामान्यतः देहायको ३ प्रक्रिया शिक्षक शिक्षाको तयारीमा अपनाएको पाइन्छ ।

१. प्रारम्भिक शिक्षक शिक्षा/तालिम (Initial Teacher Education/Training) सेवा प्रवेश पूर्वशिक्षक शिक्षाको निश्चित अवधिको कोर्स कुनै संस्थामार्फत् प्राप्त गर्नुपर्ने ।
२. सेवा प्रवेशपछि १ वर्ष भित्र वा केही समयको अन्तरालमा लिने शिक्षणमा सघाउ पुग्ने गरी सेवाकालीन तालिम (Induction Training)
३. शिक्षण कार्यको सिलसिला कार्यरत शिक्षकका लागि शिक्षक विकास वा क्रमिक पेसागत विकास (Teacher Development or Continuing Professional Development-CPD)

(क) शिक्षक शिक्षाको स्वरूप तथा संगठन

अधिकांश देशमा प्रारम्भिक शिक्षक शिक्षाका लागि पूर्वसेवालीन शिक्षक तालिम कोर्स उच्च शिक्षाका कलेजहरूबाट प्रदान गरिन्छ । यसका लागि धेरै देशमा देहायका स्वरूप अनपाएको पाइन्छ ।

- अ. क्रमिक योग्यता वृद्धि कोर्स (Consecutive Model): उच्च शिक्षाका कलेज तथा विश्व विद्यालयबाट एक वा एकभन्दा बढी विषयमा ब्याचलर वा माष्टर डिग्री पूरा गर्ने र त्यसपछि शिक्षक शिक्षाको कोर्स हासिल गरी शिक्षक पेसाका लागि तयारी हुने ।
- आ. वैकल्पिक एक वा २ विषयका समवर्ती कोर्स अध्ययन (Concurrent Model) गर्ने र एकेडेमिक कोर्ससँग मिलान हुने गरी शिक्षक शिक्षाको कोर्सको रिक्वारमेण्ट पूरा गर्ने ।
- इ. अन्य मार्गबाट प्रवेश (Other Pathways Model) गर्ने व्यवस्था केही देशहरूमा रहेको छ । मान्यता प्राप्त तालिम प्रदाय संस्थाहरूबाट शिक्षक शिक्षाको तालिम लिई कोर्सको समकक्षता लिने । संयुक्त राज्य अमेरिकामा एक तिहाइ शिक्षक यस प्रकारको अन्य मार्गबाट शिक्षक पेसामा प्रवेश गर्ने गरेको पाइन्छ ।

(ख) नेपालको सन्दर्भमा अभ्यास र प्रयोगको अवस्था

- अ. शिक्षक शिक्षा नीति कार्यान्वयन: नेपालमा प्रारम्भिक शिक्षक विकासका लागि शिक्षक तयारी कोर्स विश्व विद्यालय अर्न्तगतका शिक्षा सङ्काय सञ्चालन भएका क्याम्पस मार्फत् आएको छ । विश्व विद्यालय तथा विद्यालय शिक्षाको संरचना परिवर्तनको क्रममा उच्च माध्यमिक

शिक्षाको कक्षा ११ र १२ को संरचना विद्यालय तहमा थप गरिएपछि क्याम्पसमा रहेका प्रविणता प्रमाणपत्र विस्थापन गरियो। यसका लागि मौजुदा तत्कालीन माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ११ र १२ को सम्बन्धन दिई तत्कालीन क्याम्पस तहमा प्रदान गरिएका विषयहरू अध्ययन गर्न पाउने व्यवस्था भयो। सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयमा मुख्य २ विषयको मात्र स्नातकोत्तर योग्यताका शिक्षकको दरबन्दी दिने र सो अनुसारको अनुदान दिने व्यवस्था रहेको छ। यसै गरी उच्च माविलाई विद्यालयले उच्च योग्यताको शिक्षक राख्ने स्रोत जुटाउनु प्रायः सम्भव देखिएको छैन। अधिकांश तल्लो योग्यताका शिक्षकबाट नै कक्षा सञ्चालन भइरहेको यथार्थ रहेको छ। शिक्षा सङ्काय तथा अन्य संकायबाट उत्पादन हुने जनशक्ति विद्यालयका शिक्षक तथा प्रशिक्षक हुन पाउने योग्यता भएकोले गुणस्तरीयता सन्तोषजनक नभएको जनगुनासो रहेको छ।

आ. उच्च शिक्षामा शिक्षक शिक्षा नीतिको प्रभाव: शिक्षाको विस्तार र संस्थागत रूपमा विश्व विद्यालयको सङ्ख्या बढ्दै गएको सन्दर्भमा सामुदायिक तथा निजी क्षेत्रमा सहर तथा दूरदरार गाउँसम्म पहुँचका दृष्टिले क्याम्पस खोल्ने लहरले व्यापकता पाएको छ। यसले गर्दा विनापूर्वाधार र जनशक्ति विना नै क्याम्पसको सम्बन्धन लिई शिक्षा समेत सञ्चालन भइरहेका छन्। शिक्षा सङ्कायको शिक्षक विकास कोर्स अन्य सङ्काय सरह ३ वर्षे नै भएकोले विषयगत एकेडेमिक विषय अलावा शिक्षा तथा मनोविज्ञानका अन्य विषय लगायत शिक्षणको अभ्यासात्मक कोर्स पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ। यो अवधि पर्याप्त छैन। स्वभावैले यसबाट उत्पादन हुने जनशक्ति विषयगत ज्ञान, दक्षता र सिपमा कमजोर भएको अनुसन्धानले देखाएको छ। अन्य देशमा यस अवधिको शिक्षक विकास कोर्स प्रयोगमा रहेको पाइदैन। यी र यस्ता संस्थाहरूमा तल्लो योग्यताका शिक्षकहरूबाट उत्पादन भएका जनशक्तिबाट गुणस्तर कायम गर्नसक्ने अवस्था छैन।

इ. शिक्षकको पेसागत विकासको प्रावधान: नेपालमा लामो समयसम्म सरकारले सेवाकालीन लामो अवधिको शिक्षक विकासको जिम्मेवारी लिएको अवस्था रह्यो। तालिम केन्द्रहरूको स्थापना गरी स्थायी दरबन्दिमा रहेका तालिम प्राप्त शिक्षकको सङ्ख्या करिब ९८ प्रतिशतमा पुऱ्याइयो (शैजविके, २०६९)। यस अवधिमा शिक्षकको सेवा प्रवेश पछिको रिफ्रेसर तथा पेसागत दक्षता विकासका तालिम सञ्चालन गरिएन। विगत एक दशकदेखि मात्र लामो अवधिको शिक्षक विकासको व्यवस्था स्थगन गरी विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमअन्तर्गत पेसागत क्षमता विकासका लागि १० दिनको (प्रशिक्षकको समिपमा रही ५ दिन प्रत्यक्ष तालिम, ३ दिन स्व-अभ्यास र शैक्षिक परामर्श २ दिन विद्यालयमा अभ्यास र प्रतिवेदन तयारी) छोटो अवधिको मागमा आधारित स्रोत केन्द्र तथा तालिम केन्द्रमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो। यो प्रक्रिया सुरु गरिएको केही वर्ष पछि नै शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले गराएका विभिन्न

अध्ययनहरूका आधारमा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (School Sector Development Program-SEDP) आएको छ। अब आएर १५/१५ दिनको गरी एक महिने शिक्षक तालिमको ढाँचा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले लिएको छ। जसअनुसार १५ दिनको पहिलो र दोस्रो दुवै चरणमा १० दिने फेस टु फेस तथा छ दिने परियोजना कार्यको व्यवस्था गरेको छ।

ई. शिक्षक शिक्षाको स्वरूपको प्रभाव: शैक्षिक कोर्स पूरा गरेपछि मात्र शिक्षक विकासको कोर्सका लागि आउने व्यवस्था पूर्णरूपमा नभए तापनि स्नातक पछि १ वर्षे बी.एड.कोर्सको व्यवस्था रहेको छ। तर १ वर्षे कोर्सको शिक्षाको सिद्धान्त, शिक्षा मनोविज्ञान, तथा अन्य विषय तथा अभ्यास शिक्षणका लागि १ महिना राखिएको छ। यो अवधि पर्याप्त छैन किम्विना २ वर्ष हुनुपर्ने र सो मध्ये ६ महिना अभ्यास शिक्षणका लागि अवधि हुनुपर्ने। शिक्षा शास्त्र सङ्कायले शिक्षक विकासका एकेडेमिक कोर्स (४ वर्षे स्नातक) बन्द गरी २ वर्षे शिक्षक विकास कोर्स मात्र सञ्चालन गर्नुपर्ने। यसबाट विषयगत दक्षता भएका शिक्षक तयारी गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

उ. अन्य: शिक्षा शास्त्र सङ्कायका क्याम्पसको पहुँच र बाहुल्यता भएको र एकेडेमिक कोर्स सहितको शिक्षक विकास कोर्स सञ्चालन भएकोले वैकल्पिक तथा अन्य मार्गबाट प्रवेश गर्ने व्यवस्था हाल प्रचलनमा रहेको छैन।

४. शिक्षक विकासको पाठ्यक्रमको संरचना

शिक्षकले विभिन्न जात जाति, भाषा भाषी, धर्म, संस्कृति र संस्कारबाट आएका बाल बालिकालाई एकै कक्षा वा समूहमा राखी सिकाउनु तथा सिक्न उत्प्रेरित गर्न सहजता गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि शिक्षकको ज्ञान, मनोवृत्ति, व्यवहार र सिप कस्तो हुनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा मत्यैक पाइदैन। यो सम्भनलायक छ कि शिक्षकमा विविध परिस्थिति र वातावरणमा विद्यार्थीहरूको ईच्छा, चाहना र सिक्ने क्षमताको आकलन गरी सल्लाह, सूचना र सिक्न सहजता प्रदान आफूलाई सामन्जस्य गर्नसक्ने मुख्य ज्ञान, मनोवृत्ति, व्यवहार र सिप हुन जरुरी छ। विद्यार्थी जसले सामाजिक आवश्यकता र आर्थिक माग पूरा गर्न सकोस्।

(क) शिक्षक विकासका विषय क्षेत्र: साधारणतया यसले देहायको ४ ओटा क्षेत्र समेटेको छ।

- शिक्षाको आधारभूत ज्ञानका क्षेत्रहरू जस्तै शिक्षाको दर्शन, शिक्षाको इतिहास, शैक्षिक मनोविज्ञान, शिक्षाको समाजशास्त्र

- सिकाइलाई सहयोग गर्न आवश्यक पर्ने भाषिक सिप र सिकाइ प्रविधि प्रयोग गरी विशेष क्षमता भएका विद्यार्थीलाई सहयोग गर्ने सिप ।
- विषयगत ज्ञान, शिक्षण गर्ने विधि र सिपका साथै अन्य विशेष परिस्थितिमा सिक्नका लागि सिक्ने र सोसियल कम्पिटेन्सी आदि सिप ।
- कक्षा कोठामा अभ्यास शिक्षण, फिल्ड भिजिट, अवलोकन, विद्यार्थी शिक्षण र इन्टर्नसिप आदि । संयुक्त राज्य अमेरिकामा यस प्रकारको Supervised Field Experiences लाई महत्त्वका साथ प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

(ख) नव सेवाप्रवेश शिक्षकका लागि प्रारम्भिक कार्यक्रम

शिक्षण एक यस्तो क्षेत्र तथा पेसा हो, जुन गहन विषयगत ज्ञान र प्रभावकारी ढंगले विविधतायुक्त क्षमता भएका विद्यार्थीलाई सिक्न उत्प्रेरित गरी सहजता प्रदान गर्न हरपलमा आफूलाई सक्रिय र तयार राख्नुपर्छ । सुरुका वर्षमा शिक्षकका लागि यो पेसा बोझिलो लाग्नु स्वभाविक छ । यस अवधिमा पेसा छाड्ने दर उच्च रहेको छ । यी सबै कुरालाई मध्यनजर राखी नवप्रवेसी शिक्षक (सिकारु शिक्षक) लाई सहयोग पुग्ने विषयवस्तु र खास सरोकार रहने मुद्दामा प्रारम्भिक तालिम दिने गरिन्छ । यस प्रकारको व्यापक प्रारम्भिक तालिम दिने व्यवस्था धेरै देशमा रहेको छ । कार्यक्रमको विषयक्षेत्र देहायबमोजिम समावेश गरिएको हुन्छ ।

- उपदेशात्मक कार्य (Mentoring) जस्तै अनुभवी जेष्ठ शिक्षक जसलाई विशेष तालिम दिइएको हुन्छ । नवप्रवेशी शिक्षकलाई निर्देशन तथा सल्लाह गर्ने जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ ।
- सिकारु शिक्षकहरूको समूह सञ्जाल (Peer Network) खडा गरी एक आपसमा छलफल गरी सिक्ने ।
- दक्ष विशेषज्ञहरूबाट (Educational Experts) कलेजमा सिकेका कुरा र कक्षा कोठामा प्रयोग बारे गएको ज्ञान र अनुभवबाट प्राप्त सिप कक्षा कोठामा प्रयोग गर्ने बारे प्रशिक्षित गर्ने ।
- आफूले गरेका कार्यहरूको अभिलेखबाट स्वप्रतिबिम्ब (Self-reflection) गरी शिक्षण सुधार र रचनात्मक बनाउने ।

(ग) निरन्तर पेसागत विकास

शिक्षक विकास गर्ने विश्वव्यापी प्रावधानमा जवान व्यक्तिको बाहुल्यता बढ्दै गएको छ। यसले शिक्षक शिक्षा प्राप्त गरेको व्यक्ति नभए पनि विषयवस्तुको दक्षता भएमा ३०-४० वर्षका लागि सिकारुको क्षमता र चाहना बुझी शिक्षण गर्न सक्ने दवाव देखिएको छ। निरन्तर पेसागत दक्षता बढाउने एक प्रक्रिया हो। शिक्षकले आफ्नो क्षमता बढाउँदै जान्छन् भने विषयगत निरन्तर दक्षता अध्यावधिक गरेपछि अन्य पेसागत दक्षता पछि हासिल गर्दै जान सकिने (Teacher Education, Wiki encyclopedia) भन्ने तर्क रहेको पाइन्छ।

निरन्तर पेसागत विकासका सन्दर्भमा शैक्षिक प्रशासकको विचारमा भिन्नता भए तापनि अन्य प्रक्रिया पनि प्रभावकारी हुन सक्छ। शैजविकेले भर्खरै गरिएको अनुसन्धानमा आधारित सुझावका आधारमा देहायको कार्यकलाप बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

समय सापेक्ष व्यापकता (be spread over time), संयोजन कर्ता (be collaborative), सक्रिय सिकाइको उपयोग (use active learning), अधिकतम् शिक्षकहरू समाहित (be delivered groups of teachers), आवधिक अभ्यास, प्रशिक्षण र अनुगमन (Include periods of practice, coaching and follow-up), प्रतिविम्ब अभ्यास अनुसरण (Promote reflective practice), प्रदर्शन गर्न प्रोत्साहित गर्ने (Encourage experimentation) र शिक्षकहरूको आवश्यकताहरू पूरा गर्ने (Respond to teacher's needs)

५. शिक्षक पेसाको विशिष्टता

शिक्षकको पेसाका सम्बन्धमा सुम्यान (Shuman,1998) ले ६ ओटा साझा अवधारणा (Common places) सबै पेसाका लागि हुने गरी पेस गरेका छन्। जस्तै Service to society, body of scholarly, Uncertainty cause by the different needs of clients, Engagement in practical actions, Importance of experience and Development of a professional community. (थपलिया, २०७२)

६. शिक्षणको सामाजिक महत्त्व

यस सम्बन्धमा जोन ब्रन्सफोर्ड (John Bransford, etl) ले एक क्षितिजीय चतुर्भुजीय खाकामा शिक्षणको सामाजिक महत्त्व र त्यससँग सम्बद्ध पक्षलाई स्पष्ट पार्ने पर्यन्त गरेका छन्। पहिलो विषयको स्वभाव (Nature of content modality (Text, Visual, 3D, degree of connectedness engagement) दोस्रो शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अन्तर्गत Lecture, Stimulations, Handsout, Problem Solving etc, तेस्रोमा Critical tasks अन्तर्गत Recognition, Recall, Problem solving and transfer and effectiveness of new learning

etc र चौथो सिकारुको विशेषता (Characteristics of Learners) अन्तर्गत Knowledge, Skills, Motivation, Attitudes etc. (थपलिया, २०७२)

७. नेपालको सन्दर्भमा निरन्तर पेसागत विकासको अभ्यास र प्रयोगको अवस्था

नेपालमा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना, २००८ ले ५ वर्षमा प्रत्येक शिक्षकले कम्तिमा ३० दिन बराबरको ३ पटक सेवाकालीन शिक्षकको मागमा आधारित पेसागत विकास (Teacher Professional Development, TPD Model, 2009) तालिम १०/१० दिनको मोडुल ३ चरणमा प्रदान गर्ने नीति लिएको थियो । जस्तै ५ दिन स्रोत केन्द्र वा तालिम केन्द्रमा प्रत्यक्ष सिकाइ, ३ दिन अभ्यास र प्रोजेक्ट तयारी र २ दिन विद्यालयमा सहयोग गर्ने । यस कार्यको सहजकर्ता तालिम प्राप्त प्रशिक्षक, विद्यालयका जेष्ठ प्र.अ. वा शिक्षक रहने व्यवस्था गरिएको थियो । हाल आएर सो व्यवस्थालाई दुई चरणमा १५/१५ दिनको बनाइएको छ । जसअनुसार प्रत्येक १५ दिनमा १० दिन फेस टु फेस तथा ५ दिन परियोजना कार्य सञ्चालन गर्ने गरी शिक्षकको सेवाकालिन तालिमको शिक्षक पेसागत विकास प्रारूप २०७२ स्विकृत भई सञ्चालनमा छ । (शैजविके, २०७२)

८. पेसागत विकास प्रणाली प्रभावकारी बनाउन रणनीतिक सुझाव

(क) खोज तथा अनुसन्धान

प्रणाली कार्यान्वयनको पक्षमा भए गरिएका कार्यहरूको व्यापक खोज तथा अनुसन्धान गरी सुधारका पक्ष, हटाउनु पर्ने पक्ष र नयाँ थप गर्नुपर्ने पक्ष पत्ता लगाउने । प्रणाली सुधारका लागि नीतिगत सुधार गरी सुझाव कार्यान्वयन गर्न योजना र कार्यक्रम बनाउने ।

(ख) प्याकेज तयारी व्यवहारिक र कार्यमूलक बनाउने

वास्तविक शिक्षकलाई शिक्षणमा परेका कठिनाइ र समस्या पत्ता लगाउन विषयगत शिक्षक, अभिभावक, व्यवस्थापन समिति, अभिभावक शिक्षक सङ्घ र विद्यार्थी प्रतिनिधिको भेला, विशेषज्ञ शिक्षक तथा प्रशिक्षक, शिक्षक युनियनको प्रतिनिधि आदिको बैठकको अयोजना गर्ने । प्याकेजको दक्ष प्रशिक्षकबाट नमूना प्रदर्शन गर्ने ।

(ग) तालिम सञ्चालनको व्यवस्थापन

स्रोत केन्द्र तथा तालिम केन्द्रको भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्तता, स्रोत तथा सामग्रीको उपलब्धता, तालिमको दिन र समयको अनुकूलता, प्रशिक्षकको व्यवस्था र अन्य आवश्यक पर्ने लोजिष्टिकहरू हुन आवश्यक छ ।

(घ) शिक्षक तालिमलाई कक्षा कोठामा पर्ने सकारात्मक प्रभावसँग जोड्ने

कक्षा शिक्षण प्रभावकारी तब हुन्छ विद्यालयसँग सरोकार राख्ने व्यक्तिबाट समय र जिम्मेवारी (Time and Tasks) पूरा गरिन्छ र यसलाई कार्यसम्पादन, पदोन्नति तथा पुरस्कारमा जोडिन्छ जस्तै शिक्षक नियमित समयमा विद्यालय आउँछ, शिक्षण योजना बनाउँछ, दैनिक योजना वा पाठ टिपोट र पाठको तयारी गरी पूरा घण्टी पढाउँछ, उपलब्ध सामग्री प्रयोग गर्छ, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणमा जोड दिन्छ, सिकाइमा कमजोर विद्यार्थीलाई विशेष ध्यान दिइ कोच गर्छ, विद्यार्थीका जिज्ञासा तत्काल समाधान गर्छ, विद्यार्थीको सिकाइको निरन्तर मूल्याङ्कन गरी अभिलेख राख्छ र समय समयमा प्रगति गरे नगरेको पत्ता लगाउन लेखाजोखा गर्छ, प्रोत्साहन र अनुगमन गर्न प्र.अ., स्रोत व्यक्ति, निरीक्षक वा दक्ष व्यक्तिबाट अवलोकन तथा अनुगमन हुन्छ, व्यवस्थापन समितिबाट दैनिक विद्यालय सञ्चालनको निगरानी गरिएको हुन्छ, विद्यार्थीहरू नियमित विद्यालय आउने गर्दछन्, विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूबाट आचारसंहिता बनाई पालना गर्ने गराउने गरिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा समस्याको जड यही बाट सुरु भएको छ र यी कार्य गरेपछि अन्त हुन्छ ।

(ङ) तालिम पछिको प्राविधिक सहयोग र अनुगमन

तोकिएको संस्था तथा व्यक्तिले तोकिएको काम गर्ने हो भने तालिम पछिको अनुगमन र सहयोग सम्भव छ । संस्थागत रूपमा तोकिएको काम गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था ल्याउन नै समय पालना र जिम्मेवारी बहन व्यक्तिको पेसासँग जोडिनु पर्छ ।

९. निष्कर्ष

शिक्षा क्षेत्र भित्रको शिक्षक तयारी, विकास र उनीहरूको पेसागत विकास आफैँमा अन्य क्षेत्रभन्दा सम्बेदनशील छ । व्यक्ति र देशको भविष्यसँग जोडिएको छ । योग्य र दक्ष शिक्षक भएमा विद्यार्थीको इच्छा, चाहना र क्षमता अनुसार सिकने सिकाउने वातावरण सिर्जना गर्न सक्षम हुन्छ । दक्ष जनशक्ति नै देशका लागि विकास र प्रगतिको वाहक हुन् । नेपालमा शिक्षक तयारी, विकास तथा पेसागत विकासका विभिन्न पर्यत्न भएका छन् । तर पनि देखिने गरी शिक्षक शिक्षामा गरेको लगानी प्रभावकारी भएको महसुस गर्न सकिएको छैन । प्रणाली, संस्था र व्यक्ति को कसको पक्षबाट कमजोरी भएको छ समयमा नै खोज अनुसन्धान गरी पत्ता लगाई समस्याको निराकरण गर्नुपर्ने समय आएको छ । पेसागत विकासका लागि कार्यन्वयनमा रहेको पेसागत क्षमता विकास मोडेल यी र यस्तै मोडेल अन्य देशहरूमा पनि प्रयोग भइरहेका छन् । हाम्रो लागि मात्र किन नौलो र प्रयोग गर्न समस्यामूलक छ ? यसमा के सुधार गर्दा कार्यमूलक बनाउन सकिन्छ ? प्राविधिक, प्रशासनिक, स्रोतसाधन र क्षमता कुन पक्षको कमजोरीले अपेक्षित लक्ष्य पूरा

हुन सकेको छैन ? खोज्ने र नयाँ गन्तव्य पैल्यार्इ पेसालार्इ दक्ष, सिपयुक्त बनाई मर्यादित बनाउनु पर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- बराल, खगराज (२०७१). *केही शैक्षिक प्रबन्ध. काठमाडौं* : शमी सम प्रकाशन गृह.
- भुसाल, शालिकराम (२०७१). *सर्वाङ्गीण बाल विकासका लागि आदर्श जीवन शैली र यसको शिक्षा क्षेत्रमा प्रयोग, दूर शिक्षा, वर्ष १५, अङ्क १५. भक्तपुर* : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र.
- थपलिया, तुलसीप्रसाद (२०७२). *नेपालमा शिक्षकको पेसागत मोडेल, अनुभव र भावी कार्यदिशा, शिक्षक शिक्षा, वर्ष १३, अङ्क १३. भक्तपुर* : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र.
- शैजविके (२०७२). *शिक्षकको पेसागत विकास प्रारूप, २०७२. भक्तपुर*: शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र.
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२). शिक्षक शिक्षा.भक्तपुर: लेखक.
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (सन् २०१३). शिक्षकको पेसागत विकास कार्यक्रम, सिकेका सिपको उपयोग र अभ्यासमा रूपान्तरणका मुद्दाहरू विषयक एक अध्ययन. काठमाडौं: लेखक.
- <http://nepaknol.net/nced/elibrary/pages/view.php?ref=189&k=>
- MOE, (2009). School Sector Reform Plan. Kathmandu:Auther.
- Guskey TR, (2000).Evaluating Professional Development, Thousand Oaks,CA:Crowin Press.
- Wiki encyclopedia(14 Jan, 2016). Teacher Education and Professional Development.
- Wiki encyclopedia(14 Jan, 2016). John Bransford, and Friends (2015). Preparing Teachers for a Changing World. What Teachers should learn and be able to do.

३. विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति : एक सिंहवालोकन

गेहनाथ गौतम

उप निर्देशक, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी

लेखसार

नेपालमा औपचारिक रूपमा शैक्षिक सत्र २०७१ र २०७२ बाट अक्षराङ्कन पद्धति (Letter Grading System) लागु गरिएको छ। हाल नौ ग्रेडहरू कायम गरी साधारण तथा प्राविधिक दुवै धारका एसएसलसी परीक्षाको परीक्षाफल प्रकाशन गरिएको छ। यस पद्धतिले विशेषतः शिक्षण सिकाइमा पार्नुपर्ने सकारात्मक अपेक्षालाई अतिशयोक्ति नगरी संप्रेषण गर्न आवश्यक छ। यससँगै मूल्याङ्कनको प्रमाणीकरण गर्ने यस पद्धतिबारे प्रत्यक्ष प्रभावित विशेषतः शिक्षक, विद्यार्थी, नागरिक समाज, बुद्धिजीवीसहित उच्च शिक्षा प्रदायक (स्वदेशी र विदेशी) तथा रोजगार बजारमा स्पष्टता आवश्यक छ। साथै मूल्याङ्कन पछि प्रदत्त ग्रेडहरूले विद्यार्थीका सिकाइका क्षेत्र, सिकाइ स्तर, व्यवहार र सहभागितासहितका क्षमताको समेत सञ्चार गर्नुपर्छ। विद्यार्थीको विषयगत रुची र सक्षमता अनुसार थप अध्ययन, तालिम वा अन्य अवसर प्राप्त गर्ने बलियो आधार तयार गर्नु आजको आवश्यकता देखिएको छ। साथै आगामी दिनमा यस पद्धतिको कार्यान्वयनसँगै शैक्षिक स्तर वृद्धिका लागि निरन्तर रूपमा गरिनु पर्ने सुधार र स्तरीकरणको तयारी आवश्यक छ।

मुख्य शब्दावली (Keywords)

विद्यार्थी मूल्याङ्कन (Student Evaluation), अक्षराङ्कन पद्धति (Letter grading system), Cumulative Grade Point Average (CGPA), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (National Curriculum Framework-NCF), विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (School Sector Reform Plan) बालमैत्री सिकाइ (Child-friendly Learning), बालमैत्री मूल्याङ्कन (Child-friendly Evaluation)

विषय प्रवेश

मूल्याङ्कन भनेको अवलोकन तथा अन्य माध्यमबाट कुनै कार्यको प्रगति हेर्ने दृष्टिकोण वा मूल्य निर्धारण कार्य हो। यसले सम्बन्धित विषयमा ठोस निर्णय गर्नका लागि आधार प्रदान गर्दछ। विद्यार्थी मूल्याङ्कन भनेको विद्यार्थीमा के कस्तो सिकाइ उपलब्धि प्राप्त भयो वा भएन भनी हेर्ने प्रक्रिया हो। मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी सिकाइका लागि आधारभूत सर्तका रूपमा लिइन्छ।

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्यअनुरूपका ज्ञान, सिप र व्यवहार विद्यार्थीहरूले हासिल गरे वा गरेनन् र कति मात्रामा हासिल गरे भनेर लेखाजोखा गर्ने कार्यलाई नै विद्यार्थी मूल्याङ्कन भनिन्छ (निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन अभिमुखीकरण सामग्री, ०६९) ।

विद्यार्थीको उपलब्धिलाई प्रमाणीकरण गर्दा विभिन्न तरिका अपनाउन सकिन्छ । नेपालको शिक्षा पद्धतिमा विद्यार्थी उपलब्धिको मापन गर्न निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन विधि अवलम्बन गरिदै आएको छ । विशेषतः निर्माणात्मक मूल्याङ्कन पद्धतिको आधारमा शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गरी प्रमाणीकरण र श्रेणीकरण गर्ने अभ्यास रहि आएको छ । यो अभ्यास विद्यालय शिक्षामा हालसम्म कायम छ । यसै गरी कक्षा १ लेखि ३ सम्म पूर्ण र ४ देखि ७ सम्म आंशिक रूपमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धति (Continue Assessment System, CAS) को अवलम्बन गरिएको छ । यस पद्धतिको कार्यान्वयन र उदार कक्षोन्नति नीतिलाई पनि जोडेर हेरिने गरिएको छ । वास्तवमा नियमित रूपमा सिकाइ गतिविधिमा संलग्न विद्यार्थीको अभिलेखले उसलाई स्वाभाविक रूपमा माथिल्लो कक्षामा अध्ययन गर्न सक्षम बनाउन सक्दछ भन्ने भाव यस नीतिले अङ्गिकार गरेको देखिन्छ । मूलतः एसएलसी परीक्षामा विद्यार्थी मूल्याङ्कन र प्रमाणीकरणका सम्बन्धमा Study on Student Performance in SLC, 2005को प्रतिवेदनमा “अध्ययन समूह विद्यार्थीको उपलब्धिलाई वस्तुगत रूपमा प्रस्तुत गर्न वर्तमान अङ्कन पद्धतिमा सुधार गर्नु पर्ने कुरामा विश्वस्त छ । त्यसैले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिलाई कोरा अङ्कभन्दा विभिन्न विषयगत ग्रेडमा प्रस्तुत गर्न सिफारिस गर्दछ ।” भनिएको छ । (Mathema & Bista, 2005 page104)

त्रिवर्षीय योजना (२०६७/०६८-२०६९/०७०) को आधारपत्रले सबै तहको परीक्षा प्रणालीमा देखिएका समस्याहरूको निराकरणका लागि प्रभावकारी कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन कार्यनीतिसहित विषयको पुनः उठान गर्‍यो । फलस्वरूप २०६९ सालमा शिक्षा क्षेत्रका समसामयिक मुद्दाहरूमा उच्चस्तरीय सेमिनार भयो । यसले एसएलसी परीक्षा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा मान्यता प्राप्त स्तरीकृत परीक्षा भएकाले यस परीक्षाको प्रमाणीकरण समेत अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन र स्तर अनुरूप हुन जरुरी छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्दै एक वर्षसम्ममा श्रेणी पद्धतिको विकल्पका रूपमा अक्षराङ्कनका लागि मानक र मापदण्डको विकास एवम् कार्यान्वयनको थालनी गर्ने कार्ययोजना तयार गर्‍यो (रा.यो.आ.सचिवालय) । यस कार्यका लागि शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयलाई जिम्मेवार निकायका रूपमा किटान गर्‍यो । यही पृष्ठभूमिका आधारमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्बाट माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण (एसएलसी) परीक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति (Letter Grading System) लागु गर्ने निर्णय भएको छ ।

राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अभ्यास

यद्यपि विद्यार्थीले कक्षामा धेरै कुरा सिक्छन्, तथापि उनीहरूका लागि निर्धारण गरिएको विषयवस्तु सिक्न अनिवार्य मानिन्छ। शिक्षकले विद्यार्थीमा यी निर्धारित ज्ञान हाँसिल भए वा नभएको मापन गर्दा केवल मापन मात्र गरिन्न अपितु उसको दक्षताको सारलाई अङ्क वा अक्षरमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ। यो नै निर्णयात्मक मूल्याङ्कन हो। (Allen, 2005) यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई अङ्क वा अक्षरमा अङ्कित गर्ने सामान्य कार्य हो, मूल्याङ्कन प्रणाली। यस्ता ग्रेडहरू निर्धारण गर्दा यसले विद्यार्थीका व्यवहार र सहभागितासहितका क्षमताको समेत सञ्चार गर्नुपर्छ कि यसले तोकिएको विषयमा भएको प्रवीणता मात्र देखाए पुग्छ भन्ने विषयमा विवाद कायमै छ। (www.hanoverresearch.com) त्यसो त शिक्षणका लागि स्तरीकरण र प्रतिवेदन आवश्यक छैन, शिक्षकले यी दुवै कार्य गर्न बोझ मान्नु स्वाभाविकै हो भन्ने मान्यता पनि छ। किनकि शिक्षकले नियमित रूपमा आफ्ना विद्यार्थीको सिकाइ परीक्षण गर्नु पर्छ, उनीहरूले के सिके र कस्ता समस्या र कठिनाइको अनुभूत गरिरहेका छन् भन्ने जानकारी लिनु आवश्यक छ नै। स्तरीकरण गर्ने कुरा निरन्तर परीक्षण भन्दा फरक कुरा हो। स्तरीकरणका लागि शिक्षकले विद्यार्थीको उपयुक्तताबारे निर्णय र राय दिनु पर्ने हुन्छ, जुन शिक्षकका अत्यावश्यक र सुहाउँदो हुन सक्दैन। (<http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/oct94>) तथापि शिक्षक नै विद्यार्थीको क्षमता पहिचान गर्ने सहि पात्र हुनसक्छ भन्ने मत पनि बलियो छ।

सन् १७८५ देखि एल (Yale) विश्वविद्यालयले अक्षराङ्कन प्रणालीको प्रयोगद्वारा विद्यार्थीको क्षमता निर्धारण गर्ने अभ्यासको थालनी भएको थियो (George W. Pierson, wikipedia.org)। यसले गुणस्तरीय, उत्कृष्ट, कमजोर र असफल गरी ४ आधारमा विद्यार्थीको स्तरीकरण वा ग्रेडिङ गर्ने परम्परा बसायो। तर हावर्ड विश्वविद्यालयले सन् १८७७ मा प्रतिशतका आधारमा ग्रेडिङ गर्न प्रारम्भ गरेपछि यो प्रचलन पछाडि पयो। सन् १८९५ मा फेरि मिचिगन विश्वविद्यालयले उत्तीर्ण, अपूर्ण, अनुत्तीर्ण, सशर्त र अनुपस्थितसहितका पाँच तह वा रेन्जका आधारमा विद्यार्थीको ग्रेडिङ गर्ने परम्परा सुरु गरेका पछि पुनः चर्चामा आउन थाल्यो। यस क्रममा माउन्ट होलिओके कलेजले ९५-१०० लाई ए, ८५-९४ लाई बी, ७६-८४ लाई सी, ७५ लाई डी र ७५ भन्दा तल इ तह वा रेन्जमा वर्गीकरण गरी अक्षराङ्कन प्रणालीलाई प्रतिशतसँग मिलाउन गर्न थाल्यो। यस कलेजले इ तहलाई असफल श्रेणीमा राख्ने गर्थ्यो। हाल विश्वका धेरै विश्वविद्यालय र शैक्षिक संस्थाहरूमा यो अभ्यास प्रचलित छ।

हालसंयुक्त राज्य अमेरिकाकाका धेरैजसो विद्यालय तथा विश्व विद्यालयहरूले पाँचओटा श्रेणी (five-point system) मा A, B, C, D and E/F सम्म अक्षर (letter) प्रयोग गरेर अक्षराङ्कन

पद्धति अपनाएको पाइन्छ। त्यसबाहेक धेरै विद्यालयहरूले GPA प्रणालीलाई पनि अपनाएको पाइन्छ। यस प्रणालीमा विद्यालयहरूले A लाई साङ्खिक मान 4.0 सँग समान बनाएर हिसाब गर्ने गरेका छन्। त्यसैगरी अन्य अक्षरलाई पनि स्तर अनुसार समकक्षता प्रदान गरिएको पाइन्छ। कुनै तह हासिल गरेको प्रमाणपत्र लिन कम्तीमा 3.0 (B) average ल्याएको हुनुपर्छ। कसैले विषयको क्रेडिट पुरा गर्न सबभन्दा न्युनस्तरको रूपमा C or C- त कसैले कोर्स पुरा गर्न minimum D or D- ल्याउनुपर्ने प्रावधान बनाएका छन्। उच्च अनुत्तीर्ण दरका कारण D लाई पनि कतिपय विद्यालयहरूले उत्तीर्ण मानेको पाइन्छ। कुनै विद्यालयले four-point grading (A, B, C, and E/F) लाई प्रयोगमा ल्याएका छन् भने कुनै संस्थाहरूले ले त ११ तह सम्मका स्तर पनि अपनाएको पाइन्छ। Bruch College न्युयोर्कले ११ तहका ग्रेड कायम गरेर यसलाई ५ समूहमा निम्नानुसार समूहकृत गरेको देखिन्छ :

Excellent	Very good	Average	Poor	Failure
A, A-	B+, B, B-	C+, C	C-, D+, D	F

नेपालमा काठमाडौं विश्वविद्यालयले Cumulative Grade Point Average (CGPA) पद्धति अपनाएको छ। यस अनुसार हरेक सेमेस्टरको अन्त्यमा निम्न अनुसार ग्रेडिङ गर्ने गरेको छ :

A	B	C	D	F
४	३	२	१	०
८०-१००	६५-७९	५१-६४	४०-५०	४० भन्दा कम

यस्तै गरी ग्राजुएट र पोस्ट ग्राजुएट कार्यक्रमका लागि निम्न तालिका अनुसार अनुसार बीएस्सी उत्तीर्ण गर्न कम्तीमा औसत २.० र एमएस्सी तह उत्तीर्ण गर्न औसत ३.० अङ्क प्राप्त गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

स्तर	A	A-	B+	B	B-	C+	C	F
स्तरको अङ्क	४	३.७	३.३	३.०	२.७	२.३	२.०	०
प्राप्ताङ्क	९०-१००	८०-८९	७५-७९	७०-७४	६५-६९	५६-६४	५०-५५	५० भन्दा कम

<http://www.classbase.com> ले नेपालमा माध्यमिक तहमा प्रचलित मूल्याङ्कन पद्धतिबाट देखिने नतिजालाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरेको छ :

Scale	Grade Description	US Grade
80.00 - 100.00	Division I with Distinction	A+
60.00 - 79.99	Division I	A
45.00 - 59.99	Division II	B
32.00 - 44.99	Division III	C
0.00 - 31.99	Fail	F

यस तालिकाबाट हामीले नेपालमा औपचारिक रूपमा अक्षराङ्कन प्रणाली अपनाएको नभए तापनि आफ्नो प्रयोजनका लागि स्तरीकरण गर्ने गरिएको देखाउँछ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३ मा विद्यार्थी मूल्याङ्कन

यसले विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धमा निम्नलिखित अनुसार अवधारणा प्रस्तुत गरेको छ :

- समावेशी मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गरी कक्षा ७ सम्म क्रमशः उदार कक्षोन्नति नीति लागू गर्ने ।
- कक्षा ५ को अन्त्यमा स्रोतकेन्द्रस्तरीय, कक्षा ८ को अन्त्यमा जिल्लास्तरीय, कक्षा १० अन्त्यमा क्षेत्रस्तरीय र विद्यालय तहको अन्त्य (कक्षा १२) मा लिइने परीक्षा राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन गरिने
- हरेक तह र कक्षामा उत्तीर्ण प्रतिशत ४० कायम हुने
- मूल्याङ्कनमा अक्षराङ्कन पद्धति (Letter Grading System) लाई कार्यान्वयन गर्ने सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।

यसैगरी माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम, २००२ ले “स्तर निर्धारण प्रक्रियालगायत विद्यमान प्रवेशिका (SLC) परीक्षाका सुधारहरूको सुदृढीकरण तथा विस्तार गर्ने” नीति लिएको थियो । एसएलसी परीक्षा अध्ययन प्रतिवेदन, २००५ ले साङ्केतिक मूल्याङ्कन प्रणालीले विद्यार्थीलाई क्षमताका आधारमा प्रमाणीकरण गर्दछ । यसले विद्यालयहरू बिचको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई स्वतः हटाउने छ । परीक्षाका लागि मात्रै पढाउने चलन हराउँछ । भन्ने अपेक्षासहित यस पद्धतिको अवलम्बन गर्न सुझाएको थियो । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३ ले “विद्यार्थीहरूको

विद्यमान औपचारिक परीक्षा प्रणालीमा आधारित मूल्याङ्कन व्यवस्थाले विद्यार्थीको चौतर्फी क्षमताको विकास गर्न नसकेको देखिन्छ। यस पक्षलाई सम्बोधन गर्न अक्षराङ्क मूल्याङ्कन पद्धतितर्फको उन्मुखता आवश्यक देखिन्छ” भन्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। विद्यालय क्षेत्र सुधारयोजना (२०६६-२०७२) मा

“राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपमा निर्धारण गरिएका न्यूनतम मापदण्ड नपुगेका आधारमा १ देखि ७ सम्मका विद्यार्थीहरूलाई एउटै कक्षामा दोहोर्‍याइ राखिने छैन। यस्ता कम क्षमता भएका विद्यार्थीले थप उपचारात्मक सिकाइ सहयोग प्राप्त गरी न्यूनतम स्तर प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिने छ” भन्ने उल्लेख छ। (पृ.८२) विश्वका अधिकांश मुलुकहरूमा र सबै सार्क मुलुकको शिक्षामा यस विधिको प्रयोग भएको छ। नेपालमा पनि काठमाडौं विश्वविद्यालय लगायत कतिपय संस्थागत विद्यालय र अन्य शैक्षिक संस्थाहरूले यसको अभ्यास गरि आएका छन्।

एसएलसी परीक्षामा अक्षराङ्कन ग्रेड

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्को २०७१ मङ्सिर २४ गते बसेको बैठकबाट माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण परीक्षा (एसएलसी) पद्धतिमा रहेको अङ्कद्वारा गरिने वर्तमान मूल्याङ्कन प्रणालीमा परिवर्तन गरी २०७१ को शैक्षिक सत्रमा देशभर सञ्चालित ९९ ओटा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा धारका विद्यालयहरूमा सोही धार अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरूका लागि र २०७१ को शैक्षिक सत्रदेखि सबै विद्यालयका विद्यार्थीहरूका लागि ६ ग्रेड कायम गरी अक्षराङ्कन पद्धति (Letter Grading System) लागु गर्ने निर्णय भएकोमा परिषद्को २०७२ मङ्सिर २४ र फागुन ६ गते बसेको बैठकबाट निर्धारित नौ ग्रेड र अन्य विवरण तपसिलअनुसार रहेको छ :

सि. नं.	प्राप्ताङ्कको वर्गान्तर (%)	ग्रेड	व्याख्या	स्तरीकृत अङ्क (Grade point)	व्याख्याको विस्तृतीकरण
१	९० र सोभन्दा माथि	A+	Outstanding	४.०	Exceptional evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of extraordinary performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; exceptionally independent in learning and organizing contents with superior communication

					<u>skills.</u>
<u>२</u>	<u>८० र</u> <u>सोभन्दा माथि</u> <u>९० भन्दा</u> <u>कम</u>	<u>A</u>	<u>Excellent</u>	<u>३.६</u>	<u>Strong evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of exemplary performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; admirably independent in learning and organizing contents with advanced communication skills.</u>
<u>३</u>	<u>७० र</u> <u>सोभन्दा माथि</u> <u>८० भन्दा</u> <u>कम</u>	<u>B+</u>	<u>Very good</u>	<u>३.२</u>	<u>Very good evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of higher performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; greatly independent in learning and organizing contents with sound communication skills</u>
<u>४</u>	<u>६० र</u> <u>सोभन्दा माथि</u> <u>७० भन्दा</u> <u>कम</u>	<u>B</u>	<u>Good</u>	<u>२.८</u>	<u>Good evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of reasonably good independent performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; very independent in learning and organizing contents with reasonable communication skills.</u>
<u>५</u>	<u>५० र</u> <u>सोभन्दा माथि</u> <u>६० भन्दा</u> <u>कम</u>	<u>C+</u>	<u>Satisfactory</u>	<u>२.४</u>	<u>Adequate evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of reasonably good but not particularly independent performance in problem-solving,</u>

					creativity, critical expression and participation; reasonably independent in learning and organizing contents with sufficient communication skills.
६	४० र सोभन्दा माथि ५० भन्दा कम	C	Acceptable	२.०	Sufficient evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of acceptable performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; reasonably independent in learning and organizing contents with satisfactory communication skills.
७	३० र सोभन्दा माथि ४० भन्दा कम	D+	Partially acceptable	१.६	Some evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of limited performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; partially independent in learning and organizing contents with basic communication skills.
८	२० र सोभन्दा माथि ३० भन्दा कम	D	Insufficient	१.२	Minimal evidence of understanding and summarizing the subject matter; demonstration of deficient performance in problem-solving, creativity, critical expression and participation; needs close supervision in learning and organizing contents with minimal communication skills.
९	२० भन्दा	E	Very	०.८	Negligible evidence of understanding and summarizing the subject matter;

	कम		insufficient		seriously deficient performance in problem-solving, creativity, critical expression and very minimal participation; needs constant supervision in learning and organizing contents with inadequate communication skills.
--	----	--	--------------	--	--

निर्णयसँगै नेपालको विद्यालय शिक्षामा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरी प्रमाणीकरण गर्दा नतिजालाई अङ्क र श्रेणीको सट्टामा अक्षरद्वारा पहिचान दिने पद्धति स्थापित गर्न खोजिएको छ। अब करीव ८० वर्षदेखि चलि आएको मूल्याङ्कन परीपाटीमा परिवर्तन गरिएको छ। प्रारम्भिक दिनहरूमा यसबारे सामाजिक रूपमा केही कौतुहल, असजिलो वा अन्योल रहन सक्दछ। तथापि स्पष्ट छ कि यसले समग्र शैक्षिक सुधारको मार्गचित्र निर्धारण गर्ने भन्दा पनि विद्यार्थीको विषयगत क्षमतालाई न्याय प्रदान गर्दछ। विद्यार्थी सिकाइ स्तरका ९ खुड्किला कायम गरेर हिजोको भन्दा शुक्ष्म स्तरोन्नतिको अवसर प्रदान गर्दछ। रोजगार बजार वा उच्च शिक्षा प्रदायकलाई अझ शुक्ष्म रूपमा आफैले आफ्नो आवश्यकताअनुसार सहभागी छनोट गर्ने अवसर दिन्छ (गो.प.२०७२ माघ २)। सिकारुलाई हतोत्साही हुनबाट जोगाएर वृत्ति विकासको ढोका खुला राख्दछ।

अक्षराङ्कन पद्धतिको प्रयोगको उद्देश्य

विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७२ अनुसार यस पद्धतिको कार्यान्वयन गर्नुका ३ उद्देश्य निर्धारित छन् :

- १ विद्यार्थीको सिकाइ सक्षमतालाई यथारूपमा प्रमाणीकरण गर्ने ।
- २ सिकाइ उपलब्धि अङ्कन गर्दा देखिने अङ्कगत स्तरहरूलाई नौ ओटा अक्षरगत स्तरमा सूचित गर्ने ।
- ३ शैक्षिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्दै शैक्षिक गुणस्तर प्रवर्धन गर्ने ।

यस पद्धति अनुसार प्रत्येक विषयको उत्तर पुस्तिकाको परीक्षण अङ्कमा गरिन्छ। परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले सो अङ्कलाई अक्षर ग्रेडमा रूपान्तर गरी (सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मकको अलग अलग उपलब्धि स्तर खुलाई) ग्रेड प्रदान गरिन्छ। उत्तीर्ण/अनुत्तीर्णको व्यवस्था रहन्न, सोको सट्टा विषयगत ग्रेड तथा समग्रमा औसत स्तरीकृत अङ्क मात्र दिइन्छ। विगतमा श्रेणी मात्र खुलाइन्थ्यो। तर अब पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको कक्षागत सक्षमताका आधारमा हरेक

ग्रेडको व्याख्या गरी ग्रेड सिट (लब्धाङ्क पत्र) मा उल्लेख गरिन्छ। यसैगरी विद्यार्थीले चाहेमा प्रयोगात्मक कार्य, परियोजना कार्यलगायतका सिकाइ सम्बद्ध क्रियाकलाप र सह तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा विद्यार्थी उपलब्धिको विवरण अभिलेखन गर्नु पर्ने र विद्यार्थीले चाहेमा उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

हाल दुई विषयमा डी र सोभन्दा तल्ला ग्रेड प्राप्त गरेका विद्यार्थीले सोही वर्ष पुनःमूल्याङ्कन गराउन चाहेमा २ विषय सम्मका लागि ग्रेड वृद्धि परीक्षामा सामेल हुन सक्ने र सोभन्दा कमजोरले आगामी मूल परीक्षामा सहभागी हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। अक्षराङ्कन पद्धतिलाई एसएलसी बाहेक कक्षाहरूमा क्रमशः लागु गरिनेछ र निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियाका तिन ओटा स्तरलाई अक्षराङ्कन पद्धतिअनुसार ९ स्तर कायमगरी सिकाइसँगै मूल्याङ्कन प्रक्रियामा जोडिने व्यवस्था गरिएको छ। परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयबाट हालसम्म योग्य वा अयोग्य भन्ने आफ्नो निर्णय प्रदान गरिदै आएकोमा अब अक्षराङ्कन पद्धतिअनुसार प्रदान गरिएको प्रमाण पत्रलाई माथिल्लो शिक्षा प्रदान गर्ने अवसर प्रदान गर्न वा सार्वजनिक सेवा वा रोजगारीका लागि योग्यता कायम गर्ने सम्बन्धमा सरोकारवाला निकाय वा संस्थाले आफ्नो उद्देश्य र आवश्यकताअनुसार निणय गरी उपयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था अनुसार प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद र उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदबाट विद्यार्थी

यो पद्धति आफैँमा सुधारको कार्यक्रम होइन। बरु यस नीतिले पाठ्यक्रममा सुधार, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधारदेखि स्तरीकरण विधि र मूल्याङ्कन पद्धतिमा अझ सुधारको अपेक्षा गर्दछ। यो पद्धति नौलो विषय वा कुनै चमत्कार नभई विश्वव्यापि प्रचलनमा रहेको तरिका मात्र हो। यसले हरेक व्यक्तिमा सिकने क्षमता सिमाविहित छ र यो कुनै बिन्दुमा पुगेर बन्द नै हुन्छ भन्ने छैन भन्ने सिकाइ सिद्धान्तलाई (माथेमासहित, २००५) आत्मसात गर्न खोजेको छ। यस आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ मूल्याङ्कनमा अक्षराङ्कन पद्धतिले मूलतः विद्यार्थीको सिकाइको वास्तविक पहिचान र सङ्केत गर्दछ।

यसका साथै भावि दिनमा निम्नलिखित पक्षमा सुधारको मार्ग निर्धारण गर्न सकिन्छ :

- विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको वास्तविक मापन र स्तरीकरणको सम्भावना बढ्छ। (यसका लागि मूल्याङ्कन पद्धतिमा सुधार अपेक्षित हुन्छ।)
- विद्यार्थीको चौतर्फी क्षमताको विकास र पाठ्यक्रममा आधारित मूल्याङ्कन पद्धतितर्फ उन्मुखता बढ्नेछ।

- विद्यार्थी र अभिभावक वर्गमा असफलताको डर कम हुन्छ । फलस्वरूप परीक्षाका लागि मात्र पढ्नु पर्ने बोझिलो अवधारणामा परिवर्तन भई गरेर सिकने तथा आफ्नो रुचीको क्षेत्रमा सिक्न पाउने अवसर बढ्ने छ ।
- विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई Backward looking purpose र Forward looking purpose का निम्ति प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- अनुत्तीर्ण अर्थात् ढोका बाहिरै रहेको पहिचान बोकेर विद्यार्थी जीवनभर हतोत्साही बन्नु पर्दैन । आफूसँग भएको प्रतिभालाई तत् विषय क्षेत्रमा दक्षता हाँसिल गर्न चाहेमा रोकवट हुने छैन । सबै विषयमा उत्तीर्णाङ्क ल्याउनै पर्ने बाध्यता हट्ने छ । सफल र असफलको नकारात्मक विभेद हट्छ तथा क्षमता अनुसार अवसरको सम्भावना बढ्छ ।
- विद्यालयमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धति र सुधारात्मक शिक्षणको सम्भावना र अभ्यास बढ्ने छ । फलस्वरूप पाठ्यक्रमको अपेक्षाअनुसार सिकाइ उपलब्धिस्तर बढ्ने छ ।
- विद्यालयहरूमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको भावना घट्नेछ ।
- परीक्षालाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ ।
- विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाको अपेक्षाअनुसार उपचारात्मक सिकाइको अवसर हुने ।
- अन्तराष्ट्रिय (विशेषतः सार्क मुलुक र युरोपमा) अभ्यासमा रहेको पद्धति लागू गरिँदा अन्य देशमा हाम्रो विद्यालय शिक्षाको स्तर र समक्षताबारे पहिचान दिन सहजता बढ्ने छ ।

अबको दायित्व

हामीले पाठ्यक्रममार्फत सिकाइ उपलब्धि र समय दुवै निश्चित गरेका छौं । विद्यार्थीहरूको सिकाइ स्तरमा विविधता हुनु स्वाभाविकै हो । यस्तो अवस्थामा एकै रूपको परीक्षणले मात्र विद्यार्थीको सही मूल्याङ्कन हुन सक्दैन । त्यसैले हाल अधिक अभ्यासमा रहेको कापिकलममा आधारित (वार्षिक, अर्धवार्षिक वा त्रैमासिक) परीक्षण मात्र पर्याप्त देखिन्न । त्यसैले निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई बलियो बनाई विद्यार्थीको व्यवहार परिवर्तन, नियमितता, सहकार्यकलाप, सिकाइ उपलब्धि अवलोकनसहित कार्य सञ्चयिका तयार गर्ने तथा उदार कक्षोन्नति अवलम्बन गर्ने गरिएको छ (रापाप्रा, ०६३) । अक्षराङ्कन पद्धतिले यही विधिको प्रयोग

गरी सुधारात्मक शिक्षणबाट प्राप्त भएको उपलब्धिलाई वस्तुगत रूपमा अङ्कन गर्ने अपेक्षा पुरा गर्दछ। यस पद्धतिको अवलम्बन गर्दा आवधिक परीक्षा र आन्तरिक मूल्याङ्कन तथा निरन्तर सिकाइ अभिलेखमा देखिने प्रगतिलाई पनि जोडेर स्तरीकरण गर्नु बढी सान्दर्भिक हुन्छ।

सामान्य रूपमा अक्षराङ्कन पद्धति भनेको विद्यार्थीको सिकाइ मूल्याङ्कन पछि नतिजा प्रदान गर्ने अर्को शैली मात्र हो। यसले विद्यार्थीका रुची र सक्षमताका विषयमा थप अध्ययन वा पेशा व्यवसाय रोज्ने अवसर बढाउँछ। हाल उच्च मा.शिक्षा परिषद र प्राविधिक शिक्षा... परिषदबाट विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धमा गरिएका नीतिगत निर्णयहरू विद्यार्थी भर्नाका अनन्त आधारहरू मध्ये छानिएका केही विकल्पहरू हुन्। शैक्षिक गुणस्तर र अवसर दुवैमा सन्तुलन रहने गरी अन्य विकल्पमा आगामी दिनमा बहस गर्न सकिन्छ। तर हाल शिक्षा मन्त्रालय प्रणाली, प्राध्यापक, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, शिक्षाविद्, सञ्चार क्षेत्र र इच्छुक सबैको कर्तव्य तत्काल अन्योल अनुभव गरिरहेका सरोकारवालालाई वर्तमान नीति र निर्णयहरू बुझ्ने र बुझाउने नै हुनुपर्छ। अर्को कुरा अक्षराङ्कन पद्धतिबाट प्रदान गरिने ग्रेड सिटमा विद्यार्थीको विषयगत ग्रेड र गेड प्वाइन्ट तथा समग्रमा औषत स्तरीकृत अङ्क GPA मात्र दिइन्छ। त्यसैले हामीले समग्रमा कुनै ग्रेड वा यति प्रतिशत प्राप्त भनेर बुझ्ने र बुझाउने गर्नु ठिक होइन। किनकि हामीले ग्रेडमा परिवर्तन गरी सकेपछि प्राप्ताङ्कको स्वरूप नै दुधबाट नौनी बने जस्तै बदलिसकेको हुन्छ। नौनी जोखेर यति दुध भन्न सान्दर्भिक हुन्न पनि।

औपचारिक रूपमा यस पद्धतिको कार्यान्वयन गर्न सरकार, शिक्षा मन्त्रालय पद्धति, शिक्षक समुदाय, उच्च शिक्षा प्रदायक निकायहरू र रोजगार बजार जस्ता सरोकारवाला निकाय तथा व्यक्ति सबैलाई पाँच समूहमा वर्गीकरण गरी निम्न पक्षमा थप व्यवस्थापन र सचेतनाको तयारी आवश्यक देखिन्छ :

क. नीति निर्माण क्षेत्र (शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसहित केन्द्रीय निकायहरू)

१. शिक्षा मन्त्रालय र सम्बद्ध निकायहरूले अक्षराङ्कन पद्धति अनुकूल तयारी गर्ने, जिल्ला स्तरीय परीक्षा कक्षा ८ मा तत्काल लागु गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ। विद्यालय शिक्षाका तहगत तथा कक्षागत रूपमा ग्रेडअनुसारको व्याख्या (Descriptor) तयार गर्नु पर्छ।
२. अक्षराङ्कन पद्धति अपनाउन विद्यालय शिक्षाका पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कन खण्डमा मिलान गर्ने विशिष्टीकरण तालिका परिमार्जन गर्नु पर्छ।
३. यो पद्धतिको कार्यान्वयन गर्दा आवधिक मूल्याङ्कन र निरन्तर वा शिक्षकद्वारा गरिने आन्तरिक मूल्याङ्कनको अंश निर्धारण गर्दै जानु पर्छ।

ख. विद्यालय र शिक्षक समुदाय

१. कक्षामा निरन्तर सिकाइ मापन पद्धतिलाई स्थापित गर्दै यसकोमर्मअनुसार अभ्यास गरी शिक्षण सिकाइमा सुधार गर्न निम्न कुरा गर्न अपरिहार्य छ ।

- यो नीतिगत निर्णयप्रति अपनत्व लिने । सही रूपमा उद्देश्य आत्मसात गर्ने । अभिभावक र सरोकारवालालाई वास्तविक उद्देश्य प्रवाह गर्ने ।
- विद्यालयमा हुने शैक्षिक गतिविधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सिकाइस्तर कम भएका विद्यार्थीहरूलाई सुधारात्मक शिक्षण गर्ने । यस पद्धतिलाई विद्यार्थीको सिकाइमा सुधारात्मक शिक्षण गर्ने पर्ने अवसरका रूपमा लिई विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको तह पूरा गर्ने दर र सिकाइउपलब्धि स्तरमा वृद्धि गर्ने ।
- विद्यार्थीहरूमा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका ज्ञान, सीप र व्यवहारलाई दिगो रूपमा स्थापित गर्ने । विद्यार्थीको सही मूल्याङ्कन निरन्तर र सहजतापूर्वक गर्ने तथा मूल्याङ्कनलाई सिकाइको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्ने ।
- विद्यालयमा बालमैत्री सिकाइ तथा मूल्याङ्कन (Child-friendly Learning and Evaluation) को वातावरण बनाउने । यसबाट विद्यार्थीलाई मायालु, रमाइलो र सिक्न सहज हुने परिस्थितिको सिर्जना हुने गर्दछ ।
- विद्यालय स्तरीय परीक्षा सञ्चालन गर्दा यस पद्धतिको प्रयोग गर्ने तथा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियामा यसअनुसारको अभ्यास व्यवस्थित गरी तत्काल कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।
- यी पक्षहरू सँगसँगै सबै सरोकारवालाबाट अक्षर ग्रेडको महत्व, माथिल्लो ग्रेड प्राप्त गर्नु पर्ने आवश्यकता बारे सचेतना बढाउन आवश्यक छ । जति उच्च ग्रेड उति बढी अवसर र जति तल्लो ग्रेड उतिकम अवसर भन्ने तथ्य जानकारी गराउनु पर्छ ।

ग. उच्च शिक्षा प्रदायक निकायहरू

परिवर्तन गरिदै गरेको मूल्याङ्कन पद्धतिले प्रारम्भका दिनहरूमा हुनसक्ने अस्पष्टतालाई चिर्न समायोजनका लागि निम्न कार्यतर्फ केन्द्रित गर्ने ।

- कुन ग्रेडलाई कस्तो शिक्षण संस्थामा भर्ना लिने सम्बन्धमा हालै उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् र अन्य निकायहरूबाट गरिएका निर्णयहरू जनस्तरसम्म प्रवाह गरिनु पर्छ ।
- विशेषतः यस पद्धतिअनुसार विभिन्न ग्रेड लिएर भर्ना हुन आएका विद्यार्थीलाई उनीहरूको रुचि र क्षमताअनुसार उच्च शिक्षा अध्ययनको अवसर प्रदान गर्नुपर्छ ।
- विशेषतः विश्वविद्यालयहरूका शिक्षा सङ्कायले उपचारात्मक र सुधारात्मक शिक्षणका लागि सक्षम जनशक्ति विकास गर्ने ।
- आफ्ना कार्यक्रमहरूमा पनि विद्यार्थी मूल्याङ्कन र अभिलेखनमा अक्षराङ्कन पद्धति अपनाउने ।

घ. सरकारी तथा अन्य रोजगार बजार

- सम्मानित लोक सेवा आयोग तथा संस्थानहरूले पनि कस्तो जनशक्तिलाई कुन कुन प्रयोजनका लागि स्वीकार गर्ने भन्ने नीतिगत तयारी गर्नु पर्छ ।
- अक्षराङ्कन पद्धतिअनुसार प्रमाणीकरण भएका जनशक्तिलाई उनीहरूको क्षमताअनुसार रोजगार बजारमा ग्रहण गर्ने वा अवसर प्रदान गर्नु पर्छ ।
- अक्षराङ्कन पद्धतिअनुसार अझ शुक्ष्म रूपमा स्तर प्रमाणित गरिएको जनशक्ति वस्तुगत सक्षमताको नजिक हुने तथ्यलाईसंस्थागत रूपमा स्वीकार गर्नु पर्छ ।

ङ. नागरिक समाज र मेडिया

- यस पद्धतिसहित स्वीकृत नीति र कार्यान्वयन प्रति सहि बुझाइ, सकारात्मक सोच र अपनत्वपूर्ण भावना अभिवृद्धि गर्ने ।
- कुनै वृत्तमा उदार कक्षोन्नतिको अपव्याख्या भए जस्तै हुने गरी अक्षराङ्कन पद्धतिबाट पनि कोही अनुत्तीर्ण नहुने भन्ने मात्र अफवाह फैलदा पर्ने असर बारे सचेत रहने । यसको मर्म अनुरूप सुधारात्मक सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्न सचेतना बढाउनु पर्छ ।
- नयाँ पद्धति अपनाउदा देखिने स्वाभाविक अन्योलप्रति आस्वस्त रहने ।

निष्कर्ष

एसएलसी परीक्षाको ८० वर्ष पुरानो पद्धतिमा आएको यो परिवर्तनले सार्वजनिक सरोकारका सकारात्मक प्रश्नहरू उपर आवश्यकसैद्धान्तिक र व्यवहारिक स्पष्टता खोज्दछ । विद्यार्थीको उपलब्धि प्रमाणीकरण र श्रेणीकरणका लागि विश्वमा विभिन्न पद्धति अवलम्बन गरिएका छन् । विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई अङ्क वा अक्षरमा अङ्कित गरी प्रमाणित गर्ने सामान्यतः

दुई तरिका प्रचलित छन् । विद्यार्थी उपलब्धिलाई अङ्कमा सीमित नगरी वास्तविक सिकाइको मापन र प्रमाणीकरण गर्ने अक्षराङ्कन पद्धति उपयोगी रहेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३ को विद्यार्थीको चौतर्फी क्षमताको विकास गर्ने अक्षराङ्कन मूल्याङ्कन पद्धति अपनाउने नीतिगत सोचको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा यो पद्धति अपनाइएको छ । सिकाइ सिद्धान्त अनुसार व्यक्तिमा अन्तर्निहित सिकाइ क्षमताको उजागर गर्ने र शैक्षिक उपलब्धि बढाउन यस पद्धतिले थप सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसकारण हाम्रो शिक्षा प्रणालीले भर्खर यो पद्धतिको अभ्यास गर्ने प्रयास गरेको छ । यसलाई अभ्यास गर्दा रहने विशेषतः अवधारणगत स्पष्टता र परिवर्तन प्रति सकारात्मक सोच विकास गर्ने र व्यवहारमा सफलतापूर्वक अभ्यास गर्ने चुनौति रहेको छ । यस पद्धतिको अवलम्बन गर्दा आइपर्ने कठिनाइलाई क्रमशः समाधान गर्दै जानुपर्छ ।

सन्दर्भ स्रोतहरू

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७२). *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप* (२०७२). भक्तपुर : लेखक.
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६९). *शिक्षा क्षेत्रका समसामयिक मुद्दाहरूमा उच्चस्तरीय सेमिनार कार्यपत्र* (२०६९). काठमाडौं : लेखक.
- नेपाल सरकार, (२०७२). *शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित)*. काठमाडौं: कानून किताव व्यवस्था समिति.
- नेपाल सरकार, (२०६६). *शिक्षा नियमावली, २०५९ (संशोधनसहित)*. काठमाडौं : कानून किताव व्यवस्था समिति.
- नेपाल सरकार, (२०६६). *शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ (संशोधनसहित)*. काठमाडौं : कानून किताव व्यवस्था समिति.
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७२ र ०७२). *अक्षराङ्कन मूल्याङ्कन पद्धति सम्बन्धमा बनेका आन्तरिक प्रतिवेदनहरू (अप्रकाशित)*. भक्तपुर : लेखक.
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७२). *विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि*. गोरखापत्र, माघ २, २०७२. भक्तपुर : लेखक.
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६). *विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२०६६-२०७२)*. काठमाडौं : लेखक.
- Mathema and Bista (2005). *Study on Student Performance in SLC*. Kathmandu: Ministry of Education and Sports, Education Sector Advisory Team.
- ALLEN JAMES D, J. D (2005). *Grades as Valid Measures of Academic Achievement of Classroom Learning* -2005. <http://www.indianriverschools.org>.
- <http://www.hanoverresearch.com>, Effective Grading Practices in the Middle School and High School Environments, 2011
- <http://wikipedia.org>

<http://http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/oct94>

४. विद्यार्थी उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षणको लेन्सबाट विद्यालय तहमा विज्ञानको अवस्था

लवदेव भट्ट

शाखा अधिकृत तथा विज्ञान प्रशिक्षक, शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र सानोठिमि भक्तपुर
lavdevbhatta@yahoo.com

लेखसार

शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको स्थापनादेखि निरन्तर रूपमा अङ्ग्रेजी, गणित, नेपाली, सामाजिक र विज्ञान विषयमा विद्यार्थी उपलब्धिको राष्ट्रिय रूपमा परीक्षण गर्ने कार्य भइरहेको छ। यसै सन्दर्भमा २०१३ मा कक्षा ८ को नेपाली, गणित र विज्ञान विषयमा २८ ओटा जिल्लामा परीक्षण सञ्चालन गरिएको थियो। परीक्षणको क्रममा देशको विविधताको राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व हुने गरी नमुना छनोट, स्तरीकृत प्रश्नहरू र व्यवस्थित अनुसन्धान पद्धतिको अवलम्बन गरी अङ्ग्रेजी भाषामा नेपाली, गणित र विज्ञान विषयको नतिजा समावेस गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गरिएको थियो। उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेखित विषयहरू मध्ये विज्ञान विषयको नतिजामा केन्द्रित रहेर यो आलेख तयार गर्ने जमर्को गरिएको छ।

यो आलेखले कक्षा ८ को विज्ञान विषयमा विषयवस्तुको क्षेत्र, संज्ञानात्मक तह, भौगोलिक, विकास क्षेत्रगत, जिल्लागत, जातिगत, लैङ्गिक आधारमा, विद्यालयको अवस्थिति, प्रकार र अन्तराष्ट्रियस्तरसँगको तुलनामा शैक्षिक अवस्थाको फलकहरू देखाउन खोजिएको छ। यसका साथसाथै सिकाइ उपलब्धिमा विद्यार्थीको उमेर र गृहकार्य आदीको प्रभावको अवस्था के छ? यस्तै पक्षहरू समावेस गरेर निष्कर्ष र प्रयोजन सहित आलेख तयार गरिएको छ। मुख्य प्रतिवेदनमा थुप्रै पक्षहरूको वैज्ञानिक र व्यवस्थित रूपमा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुर्याइएको भएपनि यस मध्ये केही पक्षमात्र समावेस गरिनु यो लेखको सीमितता रहन गएको छ। यो आलेखले उपलब्धि परीक्षणको आँखाले कक्षा ८ को विज्ञान विषयको अवस्थाका केही फलकहरू सरोकारवाला माभ पस्कने, मुख्य प्रतिवेदन अध्ययनका लागि उत्प्रेरीत गर्ने, थप अध्ययनका लागी सम्बन्धित पक्षलाई अग्रसर गराउने र विद्यालय तहमा रहेको विज्ञान शिक्षण सिकाइको अवस्थामा सुधार आउने अपेक्षा गरेको छ।

मुख्य शब्दावली (Keywords)

गुणस्तर (Quality), टिम्स (Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS)), गृहकार्य (Homework), जिल्लागत सिकाइ उपलब्धि (Districtwise learning

outcome), विषयवस्तुको क्षेत्र (Area of content), सज्ञानात्मक तह (Cognitive level), लैङ्गिक समानता (Gender equality), स्तरीकृत प्रश्न (Standardized Item), विविधता (Diversity), राष्ट्रिय परीक्षण (National assessment) ।

विषय प्रवेश

शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको स्थापनापछि निरन्तर रूपले विद्यार्थी उपलब्धि को राष्ट्रिय परीक्षण हुँदै आइराखेको छ । सन् २०११ मा कक्षा ८ को नेपाली, गणित र सामाजिक विषयमा परीक्षण कार्य गरिएको थियो भने सन् २०१२ र २०१५ मा कक्षा ३ को नेपाली, गणित र कक्षा ५ को नेपाली, गणित, अङ्ग्रेजी विषयमा परीक्षण गरिएको थियो त्यस्तै २०१३ मा कक्षा ८ को नेपाली, गणित र विज्ञान विषयमा परीक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । उक्त परीक्षणमा अन्य विषयको नतिजालाई छोडेर विज्ञानको सन्दर्भमा मात्र चर्चा गर्दा जम्मा २८ जिल्लाका ३९८ विद्यालयमा कक्षा ८मा अध्ययनरत जम्मा १४२३१ विद्यार्थीहरूमा परीक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । विविधताको राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व हुने गरी नमुना छनोट, स्तरीकृत प्रश्न, आइआरटी जस्तो आधुनिक प्रविधिको प्रयोग तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिको प्रयोगबाट तथ्याङ्क विश्लेषण गरी शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुरले National Assessment of Student Achievement (NASA) 2013 अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित गरेको थियो । पूर्णतया उक्त प्रतिवेदनका तथ्याङ्क र विश्लेषणको आधारमा विज्ञान विषयमा केन्द्रित गरी यो आलेख तयार गरिएको छ ।

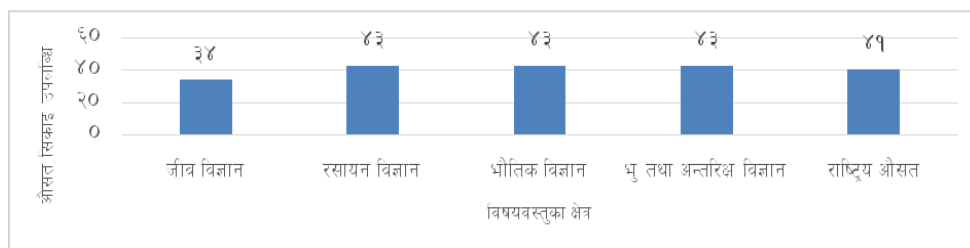
मुख्य प्रतिवेदनमा उल्लेखित सबै पक्षलाई नसमेटेर केहीलाई मात्र समावेश गर्न खोजिएको छ । आसा छ, यो आलेखले मुख्य प्रतिवेदनको अध्ययन र विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि अभिवृद्धिको लागि आमसरोकारवाला पक्षलाई उत्प्रेरित गर्न केहीभूमिका खेल्ने छ ।

मुख्यतया यो आलेखमा सारसङ्क्षेप, विषय प्रवेश, मुख्य नतिजा तथा प्राप्तिहरूका साथसाथै केही निश्कर्ष र प्रयोजनको आधारमा विट्मार्न खोजिएको छ ।

मुख्य नतिजा तथा प्राप्तिहरू

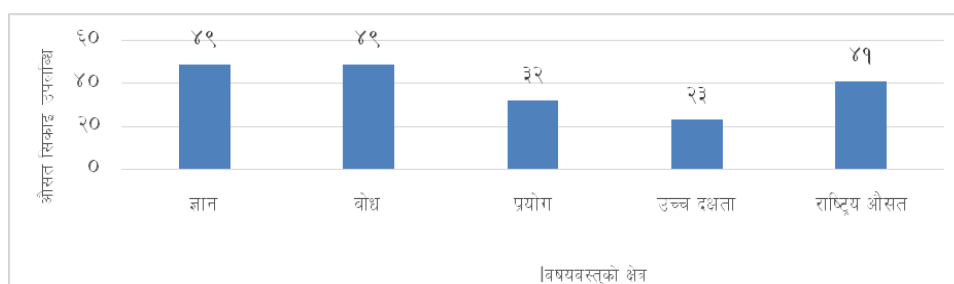
विज्ञान विषयमा कक्षा ८का विद्यार्थीहरूको उपलब्धिस्तरको परीक्षणबाट प्राप्त मुख्यमुख्य नतिजाहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :

१. **विषयगत क्षेत्र र सिकाइ उपलब्धि** : विज्ञानका चारओटा क्षेत्रहरू भौतिक विज्ञान, रसायन विज्ञान, जीव विज्ञान र भू-तथा अन्तरिक्ष विज्ञानमा विद्यार्थीहरूको सिकाइउपलब्धि तुलना गर्दा जीव विज्ञानमा सबै भन्दा न्यून देखिन्छ भने अरूसबै क्षेत्रहरूमा समान सिकाइउपलब्धि देखिन्छ । यसले जीव विज्ञानमा विद्यार्थीहरू अन्य क्षेत्रमा भन्दा कमजोर देखिन्छन् ।

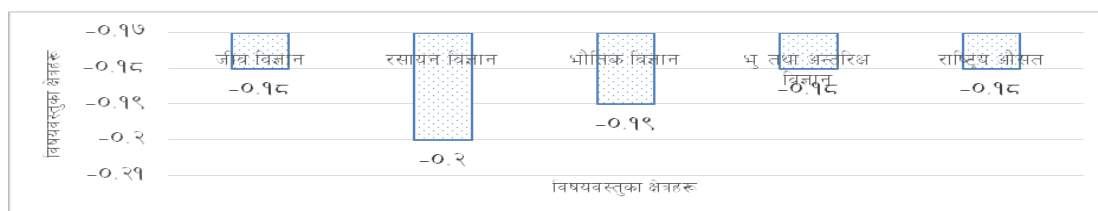
चित्र १ : विषयगत क्षेत्रका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

२.संज्ञानात्मक तह : ज्ञान र बोध तहमा सिकाइ उपलब्धि उच्च देखिए पनि प्रयोग र उच्चदक्षताको तहमा तुलनात्मक रूपमा विद्यार्थीहरू कमजोर देखिन्छन्। यसले विद्यार्थीहरू कण्ठ गर्ने, धोक्ने र सम्झने कार्यमा राम्रो देखिए पनि विश्लेषण गर्ने र सोच्ने कार्यमा कमजोर रहेको देखिन्छ।

चित्र २ : संज्ञानात्मक तहका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

३. अन्तर्राष्ट्रियस्तर सितको तुलना : विज्ञान विषयको औसत उपलब्धिलाई टिम्ससँग तुलना गर्दा टिम्सका केही प्रश्नहरू परीक्षणमा समावेस गराएर परीक्षण गरिएको थियो। यसरी तुलना गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय औसतलाई शून्य मानिएको थियो। टिम्ससित तुलना गर्दा नेपाली विद्यार्थीको विज्ञान विषय र त्यसका सबै क्षेत्रहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय औसत भन्दा न्यूनसिकाइ उपलब्धि देखिन्छ।

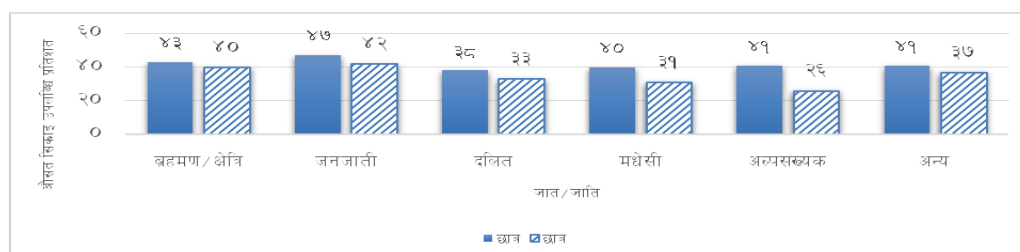
चित्र ३. विषयगत क्षेत्रका आधारमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरसित विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशतको तुलना

४.विषयगत क्षेत्र र लैङ्गिक आधार : माध्यमिक तहमा विज्ञान शिक्षकहरू मध्ये अधिकांसले रसायन विज्ञानका पाठहरू शिक्षण गर्न कठिनाई भएको कुराहरू टिपिडि आवश्यकता फारामहरूमा उल्लेख गर्ने गरेको देखिन्छ। शिक्षकहरू सँगको अनौपचारिक कुराकानी र विद्यार्थीसँगको अन्तरक्रियामा पनि रसायन विज्ञानका विषयवस्तुहरू कक्षामा शिक्षण सिकाइ गर्न असहज भएको कुराहरू पाइन्छ। यसको विपरित यस अध्ययनको नतिजाले जीवविज्ञानमा अन्य क्षेत्रको भन्दा कमजोर नतिजा देखाएको छ। यसको साथसाथै विज्ञान विषय र यसका सबै क्षेत्रमा छात्र र छात्राको तुलना गर्दा छात्रको सिकाइ उपलब्धि छात्राको भन्दा उच्च देखिन्छ। यसले विज्ञान विषय र यसका शाखाहरूमा लैङ्गिक समानता कायम हुनसकेको पाइँदैन।

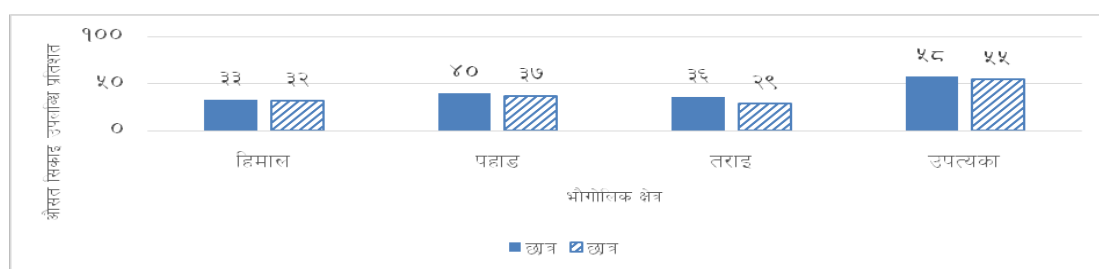
चित्र ४. विषयगत क्षेत्रका आधारमा छात्रा र छात्रको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

५.जातिगत पृष्ठभूमि : विद्यार्थीहरूको जातिगत पृष्ठभूमि, शिक्षण सिकाइको माध्यम अर्थात् विद्यार्थीको मातृभाषाले पनि सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने कुरा कयौ अध्ययन ले देखाएको पाइन्छ। विद्यालय भ्रमण गर्दा पनि शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा दलित, जतजाति र गरिव समुदायको बाहुल्यताको कारण सिकाइको स्तर सन्तोसजनक नभएको तर्कहरू गर्ने गरेका छन्। यसलाई केन्द्रित गरेर प्रस्तुत गरेको नतिजा बमोजिम विज्ञान विषयमा जनजाति समूहका बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धि सबै भन्दा उच्च देखिन्छ भने दलितको सिकाइ उपलब्धि सबै भन्दा न्यून देखिन्छ। सबै जातजातिमा छात्राको भन्दा छात्रको सिकाइ उपलब्धि उच्च देखिन्छ। यसले जातिगत रूपमा सिकाइ उपलब्धिमा असमानता हुनुको साथसाथै सबै जातजातिमा लैङ्गिक समानता कायम हुन नसकेको अवस्था सङ्केत गर्दछ।

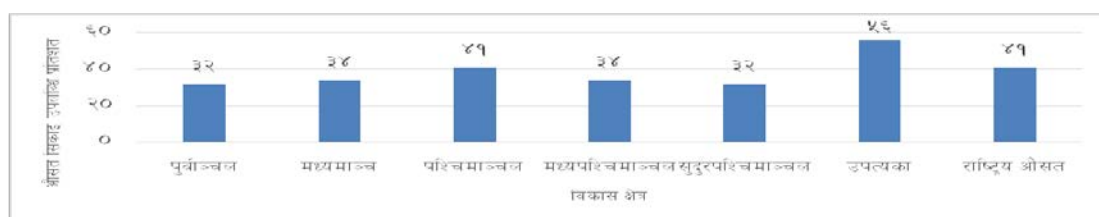
चित्र ५. जातिगत पृष्ठभूमिका छात्रा र छात्रको आधारमा औसत सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

६. भौगोलिक क्षेत्र: सेवा सुविधाहरू सहरी क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित भएको र ग्रामीण भेगका विद्यालयहरूमा पर्याप्त मात्रामा सेवा सुविधा प्राप्त गर्न नसक्नाले यिनिहरूले प्रदान गर्ने शिक्षाको गुणस्तर पनि सहरी विद्यालयको तुलनामा त्यति राम्रो छैन भन्न गुनासाहरू आम रूपमा सुनिने गुनासाहरू हुन् । यसै सन्दर्भमा यो परीक्षणको नतिजा अनुसार नेपाललाई हिमाल, पहाड, तराइ र उपत्यका गरेर चारओटा भौगोलिक क्षेत्रमा विभाजन गर्दा उपत्यकामा विज्ञानको सिकाइ उपलब्धि अन्य क्षेत्र भन्दा उच्च देखिन्छ, भने हिमाली क्षेत्रका बाल बालिकाको सिकाइ उपलब्धि सबै भन्दा न्यून देखिन्छ । सबै क्षेत्रमा लैङ्गिक असमानताको अवस्था देखिन्छ ।

चित्र ६. भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा छात्रा र छात्रको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

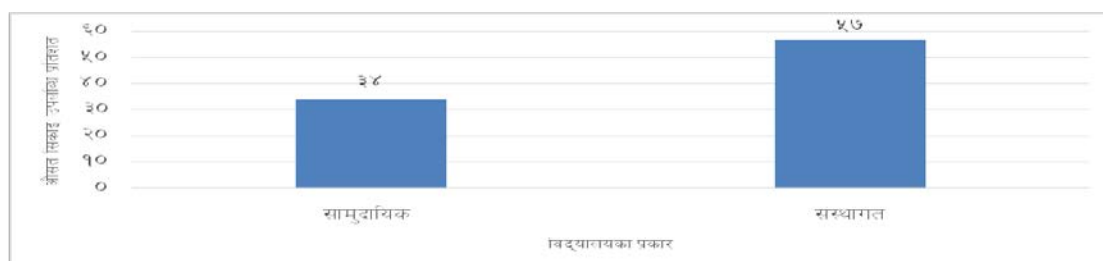
७. विकास क्षेत्र : यो अध्ययनको नतिजाले विद्यार्थी जन्मेको क्षेत्रले पनि भविष्यमा उसको सिकाइ उपलब्धि के हुने भन्ने निर्धारण हुने देखायो । यसै सन्दर्भमा अध्ययनमा उपत्यकालाई छुट्टै विकास क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । उपत्यका बाहेक अन्य पाँचविकास क्षेत्रको औसत सिकाइ उपलब्धि तुलना गर्दा पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सिकाइ उपलब्धि मात्र राष्ट्रिय औसत बराबर रहेको छ भने अन्य विकास क्षेत्रको औसत उपलब्धि राष्ट्रिय औषत भन्दा न्यून देखिन्छ । अन्य क्षेत्रको तुलनामा उपत्यकाको सिकाइ उपलब्धि भने उल्लेखनीय रूपमा उच्च रहेको छ ।

चित्र ७. विकास क्षेत्रका आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

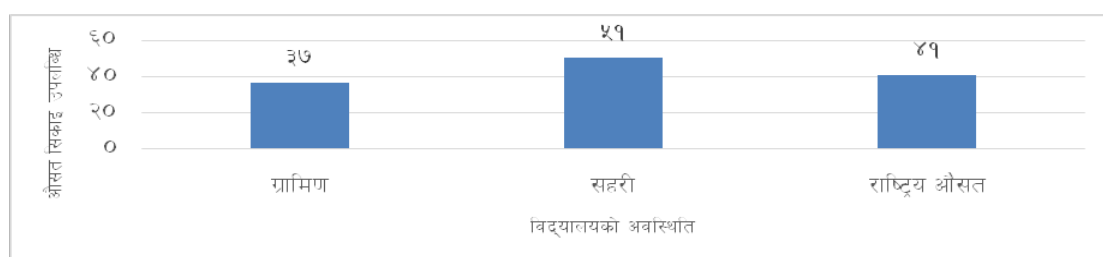
८. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय: विगत लामो समय देखी नै सामुदायिक विद्यालयहरूको गुस्तर संस्थागत विद्यालयको तुलनामा न्यून भयो भन्ने वृहत्तर भइ रहेको पाइन्छ । एसएलसी परीक्षाको नतिजाले पनि सामुदायिक विद्यालयहरूमा कमजोर नतिजा देखाएको छ । यो परीक्षणमा पनि समावेश गरिएका विद्यालयहरू मध्ये कक्षा ८ को विज्ञान विषयमा सामुदायिक

विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको तुलनामा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि उल्लेखनीय रूपमा उच्च देखिन्छ ।

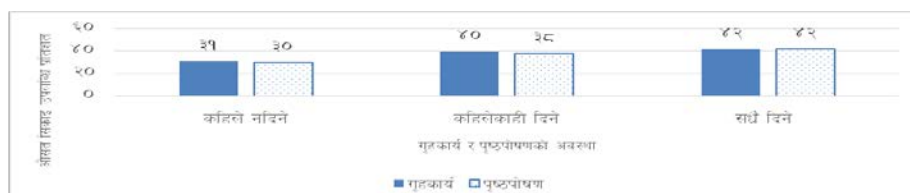
चित्र ८. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशतको तुलना

९. ग्रामीण र सहरी विद्यालय : ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका विद्यालयको तुलनामा सहरी क्षेत्रमा रहेका विद्यालयहरूमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको औसत सिकाइ उपलब्धि उच्च देखिन्छ । यसले ग्रामीण र सहरी विद्यालयमा अवस्थित विद्यालयको सिकाइ उपलब्धिमा असमानता देखाउँछ ।

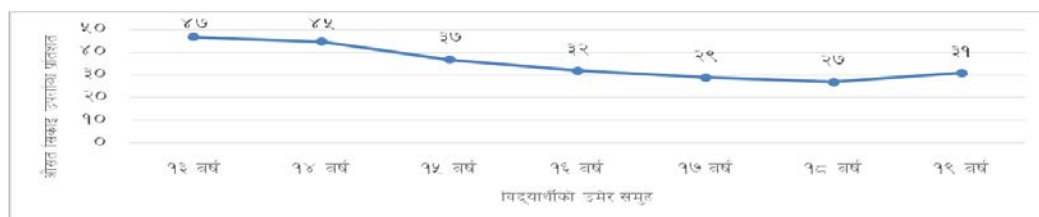
चित्र ९. विद्यालयको अवस्थितिको आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

१०. गृहकार्य र पृष्ठपोषणको अवस्था : विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई दिईने गृहकार्यको दरले समेत उनिहरूको सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । कक्षा ८ को विज्ञान विषयमा कहिले पनि गृहकार्य र पृष्ठपोषण नदिँदा भन्दा कहिलेकाँही गृहकार्य र पृष्ठपोषण दिँदा र त्यो भन्दा पनि सधैं गृहकार्य र पृष्ठपोषण दिन सकियो भने विज्ञान विषयमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि उच्च हुने देखियो ।

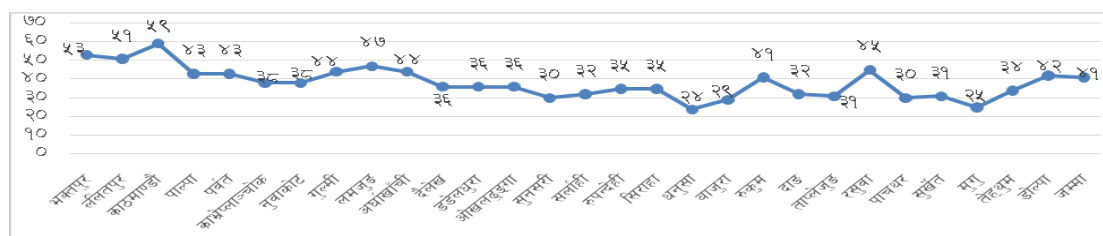
चित्र १०. गृहकार्यको र पृष्ठपोषणको अवस्था र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

११. विद्यार्थीको उमेर र सिकाइ उपलब्धि : उपयुक्त उमेरमा विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि छिटो वा ढिलो विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थीको तुलनामा उच्च देखिन्छ। कक्षा ८का लागि लक्षित उमेर समूह १३ वर्षमा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सबै भन्दा उच्च देखिन्छ भने उक्त उमेर भन्दा धेरै उमेर भएका विद्यार्थीको औसत सिकाइ उपलब्धि क्रमशः न्यून देखिन्छ।

चित्र ११. विद्यार्थीको उमेर विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

१२. जिल्लागत आधारमा सिकाइ उपलब्धि : कक्षा ८ को विज्ञान विषयमा जिल्लागत रूपमा पनि सिकाइ उपलब्धिमा विविधता देखियो। परीक्षण गरिएका २८ जिल्लाहरू मध्ये जम्मा ११ ओटा जिल्लाको सिकाइ उपलब्धिमात्र राष्ट्रिय औसत (४१) भन्दा उच्च देखिन्छ, भने बाँकी जिल्लाको उपलब्धि औसत भन्दा न्यून देखिन्छ। यसमा ललितपुर जिल्लाको औसत उपलब्धि सबैभन्दा उच्च देखिन्छ भने धनुसाको औसत सिकाइ उपलब्धि सबैभन्दा न्यून रहेको छ।

चित्र १२ जिल्लागत आधारमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि प्रतिशत

निष्कर्ष तथा प्रयोजन

विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रहरू मध्ये जीवविज्ञानमा सिकाइ उपलब्धि अन्य क्षेत्रको तुलनामा न्यून भएको र राष्ट्रिय औसत पनि अत्यन्तै न्यून भएकोले यसको सुधार तर्फ ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ। संज्ञानात्मक तहको उपलब्धि हेर्दा प्रयोग र उच्च दक्षता मापन गर्ने प्रश्नमा विद्यार्थीहरू कमजोर देखिन्छ। यसैले घोकने, कण्ठ गर्ने जस्ता क्रियाकलापमा मात्र सिकाइ सहजीकरण सीमित नगरी सिर्जनशील क्रियाकलापमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ। टिम्ससितको तुलनाले नेपाली विद्यार्थीहरूको विज्ञान विषयको नतिजा अन्तर्राष्ट्रिय तुलनामा अत्यन्तै कमजोर देखिन्छ। यसको सुधार तर्फ पनि सम्बन्धित पक्षको ध्यान जानु जरुरी छ।

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा छात्राको सिकाइ उपलब्धि छात्रको भन्दा न्यून देखिन्छ। जातिगत आधारमा हेर्दा सबै भन्दा राम्रो जनजाति पृष्ठभूमिका बालबालिकाको र सबै भन्दा कमजोर अवस्था दलितको देखिन्छ भने सबै जातिजातिमा छात्राको उपलब्धि छात्रको भन्दा न्यून देखिएको छ। भौगोलिक र विकास क्षेत्रको आधारमा हेर्दा अन्य क्षेत्रको तुलनामा उपत्यकाका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको अवस्था अलिकति राम्रो देखिए पनि अन्य क्षेत्रको अवस्था भने अत्यन्तै कमजोर देखिन्छ। यस्तै सबै क्षेत्रमा लैङ्गिक असमानताको अवस्था देखिन्छ।

सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको तुलनामा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि उल्लेखनीय रूपमा उच्च देखिन्छ। त्यस्तै ग्रामीण भन्दा सहरी र सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयमा विज्ञान विषयको सिकाइ उपलब्धि उच्च देखिएको छ। यसकारण कमजोर क्षेत्र, कमजोर विद्यालय र कमजोर समूहको सिकाइ उपलब्धि न्यून हुनाका कारणहरू पत्ता लगाउन व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यसको आधारमा सुधारका लागि आवश्यक पहलकदमी लिनको लागि सरोकारवालाको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ।

विद्यार्थीहरूलाई गृहकार्य दिएर त्यसको परीक्षण गरी आवश्यक पृष्ठपोषण दिँदा सिकाइ उपलब्धिमा सुधार हुने तथ्य यो अनुसन्धानले देखाएको छ। यसर्थ विज्ञान शिक्षक, प्रधानाध्यापक र अभिभावकहरूले यस कुरामा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ। कक्षा ८ को लागि ठिक उमेर समूह १३ वर्षमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि उच्च देखिएकोले ढिलो विद्यालय भर्ना गर्ने वा सानै उमेरमा विद्यालय पठाउने प्रवृत्ति न्यूनीकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ। त्यस्तै परीक्षणमा समावेश गरिएका जिल्लाहरू मध्ये १७ ओटा जिल्लाको औसत सिकाइ उपलब्धि राष्ट्रिय औसत भन्दा पनि न्यून देखिएको अवस्थाले कमजोर सिकाइ उपलब्धि भएका जिल्लाहरूको यो दुरावस्था आउनुको कारण पत्ता लगाउन थप अनुसन्धान गरी त्यस अनुरूप सुधारका कदमहरू चाल्नु पर्ने देखिन्छ।

समग्रमा उपत्यका, सहरी क्षेत्रका, र संस्थागत विद्यालयको अवस्था हेर्दा कक्षा ८ को विज्ञान विषयमा केही सकारात्मक सन्देशहरू दिएको भएपनि छात्राको औसत सिकाइ उपलब्धि, अन्तर्राष्ट्रियस्तरसँगको तुलना, क्षेत्रगत, जातिगत असमानता, प्रयोग र उच्च दक्षताको तहका प्रश्नहरूमा रहेको न्यून उपलब्धि, अधिकांश जिल्लाहरू, ग्रामीण र सामुदायिक विद्यालयहरूको न्यून उपलब्धिले अझै पनि थुप्रै सुधारका क्षेत्रहरू बाँकी रहेको सङ्केतगर्दछ। यसका साथसाथै अध्ययनले थुप्रै जल्दावल्दा मुद्दाहरूलाई सतहमा ल्याएको छ। यी मुद्दाहरूलाई केन्द्रित गरेर थप तथा गहन अध्ययन मा अग्रसरता देखाउने र सरोकारवालाले अध्ययनले सङ्केतगर्न खोजेका निश्कर्षहरूलाई आत्मसात गरी तद अनुरूप सुधारको पथमा लाग्न सकेमा पक्कै पनि अर्को अध्ययनले सकारात्मक नतिजाहरू पस्किन पाउने अवसर प्राप्त गर्ने छ। यसतर्फ आम सरोकारवालाको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ।

सन्दर्भ समग्री

ERO (2013). *National Assessment of student achievement*. Bhaktapur: Author.

५. बालमैत्री वातावरणमा उन्मुख नेपालका विद्यालयहरूमा परामर्श सेवाको प्रयोग: विश्लेषण, चुनौती र भाविदिशा

(Use of Counselling Service in Childfriendly Environment-oriented Nepalese Schools: Analysis, Challenges and Futher Direction)

डा. सुरेन्द्र घिमिरे, शिक्षक
त्रिभुवन विश्व विद्यालय, गोरखा क्याम्पस, गोरखा

लेख सार (Abstract)

यस लेखले सरकारले विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरणको नीति अवलम्बन गरेको परिवेशमा सोको कार्यान्वयनको अवस्थाका साथै सो कार्यका मुख्यकर्ता शिक्षक तयारीको एक सूचकको रूपमा विद्यालयमा परामर्श सेवा र त्यसमा शिक्षकको कार्य कुशलताको चर्चा गरेको छ। वृद्धि र विकासका क्रममा विद्यार्थीमा आइपरेका विभिन्न समस्या ग्रस्त व्यवहारहरूलाई पहिचान गर्ने, परिभाषित गर्ने र समाधानका लागि भूमिका खेल्ने क्रममा विद्यालयका शिक्षकहरूले के कस्ता अभ्यास गरेका छन् र यस अभ्यासका लागि ज्ञान सिपको विकास कसरी गरेका छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्नका लागि सहरीकरण हुँदै गरेको गोरखा नगरपालिकाका चारओटा विद्यालयमा अध्ययन गरिएको थियो। विद्यालयका प्रअ र अनुशासन इन्चार्जसँग अन्तरवार्ता लिई तथा अवलोकनका आधारमा उत्पादन गरेको जानकारीको गुणात्मक विश्लेषण गर्दा शिक्षकहरू विद्यालयमा दण्डरहित तथा भयमुक्त वातावरण निर्माणमा तल्लिन रहेको र विद्यार्थीका समस्याग्रस्त व्यवहारहरूलाई नियन्त्रण गर्न: कक्षा शिक्षकले सम्झाइ बुझाइ गर्ने, प्रधानाध्यपकले अभिभावकसँग सल्लाह गरी सुधार गर्ने गरेको पाइयो। विद्यार्थीको चौतर्फी विकास गर्न तथा यस कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि शिक्षकका लागि पूर्वसेवाकालीन शिक्षामा सैद्धान्तिक ज्ञान तथा व्यवहारिक सिपमा थप गर्नुपर्ने तथा सेवाकालीन तालिमहरू शिक्षक विकासको मान्यता अनुसार प्राक्टिसको रूपमा प्रयोग गर्नु पर्ने टङ्कारो देखिन्छ।

मुख्य शब्दावली (Keywords)

अनुशासन (Discipline) परामर्श (Counselling), भयमुक्त सिकाइ वातावरण (fearless learning environment), बालमैत्री विद्यालय (Childfriendly school), शारीरिक दण्ड (Corporeal punishment)

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the study)

सिकाइ भयमुक्त वातावरणमा हुनुपर्छ भन्ने सर्वव्यापी मान्यतालाई नेपालका विद्यालयमा चरितार्थ गर्न शिक्षा मन्त्रालयले 'भयमुक्त सिकाइ वातावरणका निमित्त नीतिगत व्यवस्था २०६७' जारी गरेको छ (MoE, 2009, p. 1). यस नीतिले औल्याए अनुसार : बाल बालिकालाई दिइने मानसिक तथा शारीरिक सजायको कारणले उनीहरूको मनोवैज्ञानिक, मानसिक, सामाजिक र शारीरिक विकासमा गम्भीर असर पर्ने हुनाले उनीहरूलाई यस्ता सजायबाट मुक्त राख्न पर्ने हुँदाहुँदै पनि विद्यालयमा सो निर्मूल हुन सकेको छैन। सिकाइका लागि शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको कारणले पनि विद्यालयमा बाल बालिकाहरूको लागि भययुक्त अवस्था सिर्जना भएको छ। अध्ययनहरूले देखाए अनुसार, प्रभावकारी सिकाइका लागि विद्यालयको वातावरण बालमैत्री हुन अति आवश्यक हुन्छ। विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय जाऊँजाऊँ लाग्ने बनाउन उनीहरूलाई सिकाइ वातावरणदेखि अन्य वातावरण पनि आनन्ददायी बनाउन पर्छ। यसमा शिक्षकको व्यवहारले गहनतम भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। शिक्षकका प्रत्येक क्रियाकलाप, बोली, निर्देशनमा विद्यार्थीलाई उत्साह सञ्चार हुने हुनु पर्छ। स्यावासी र पुरस्कारले हौसला दिनु पर्छ, दण्डका माध्यमले नियन्त्रण गर्ने होइन। यस तथ्यलाई परम्परागत शिक्षा र आधुनिक दुवै शिक्षा प्रणालीले सैद्धान्तिक रूपमा आफ्ना दस्तावेजहरूमा लेखेको पाइन्छ। तर व्यवहारमा भने भयमुक्त सिकाइ पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा नआएको, बाल बालिका विभिन्न दृष्टिकोणले परेका जस्ता कुराहरू विभिन्न अध्ययन र सार्वजनिक पत्रिका र खबरहरूमा पढ्न, देख्न र सुन्नका साथै भोगेको अवस्था छ।

यसरी सैद्धान्तिक रूपमा बालमैत्री विद्यालय हुनु पर्छ भन्ने तथ्य पौरष्ट र आधुनिक दर्शनमा हुँदाहुँदै पनि भयमुक्त सिकाइ वातावरण सिर्जनागरी बालमैत्री शिक्षाको व्यवस्था गर्ने कुरा विद्यालयको संस्कारसँग जोडिएको कुरा हुँदो रहेछ। शोडश संस्कारहरूमा ८ वर्षसम्मका गर्भावस्थादेखि वेदारम्भसहित १६ ओटा संस्कारहरू उल्लेख हुनुले र ऋग्वेदको सूक्त १८४ को दोस्रो श्लोकमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

गर्भ धेहि सिनीवालि गर्भ धेहि सरस्वती ।

गर्भ ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥२॥

अर्थ : हे सिनीवाली १ तिमी गर्भको संरक्षण गर । हे सरस्वतिदेवी १ तिमी गर्भधारणमा सहायक होऊ । हे स्त्री १ सुनौलो कमलका गहना लगाउने अश्विनीकुमारले तिम्रा गर्भमा स्थिरता प्रदान गरुन् ।

माथि सरस्वतिदेवी विद्याकी देवी हुन् । उनी गर्भधारणमा सहायक हुनुको अर्थ गर्भदेखि नै शिक्षा त्यो भविष्यको कर्णधार रुपि बच्चाको लिन सकोस् र लिन सक्छ भन्ने कुराको अधिकारी प्रमाण हो भन्न सकिन्छ ।

त्यसै गरी नारदबाट प्रदान गरिएको ज्ञान कथाधु माताश्री (आमा) को गर्भमा रहेका प्रल्हादले सिकेको तथ्य श्रीमदभगवत महापुराणमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अर्को प्रसङ्गमा शङ्कराचार्यले ५ वर्षभित्र शास्त्रीय ज्ञान प्राप्त गरिसकेको र पछि ५ वर्षदेखि १० भित्रमा उपनिषदको भाष्य (पूर्ण रूपको व्याख्या), ब्रम्हासूत्र, गीता आदि धर्म ग्रन्थहरूको लेखन कार्य गरेका थिए । नेपालको वर्तमान शिक्षा प्रणालीमा आधारित संविधान प्रदत्त अधिकार र नीतिगत दस्तावेजहरूले पनि भयसहित शिक्षाको कल्पना गरेको छ ।

यसरी पौरुष दर्शन र आधुनिक दर्शनमा भयरहित शिक्षा हुने सन्दर्भ सैद्धान्तिक रूपमा सर्वमान्य छ । तर पनि व्यवहारमा भयरहित शिक्षा कार्यान्वयन हुन सकिराखेको छैन । नेपालका विद्यालयको संस्कृति र शिक्षक तथा अविभावकहरूको संस्कारीकरण (schooling) लाई विश्लेषण गर्दा तथा उल्लेखित नीतिले औल्याएका पक्षलाई हेर्दा कार्यान्वयनका हिसावले बालमैत्री शिक्षाको अवस्था चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहेको कुरा दुई आधारबाट निगमनात्मक जिकीर (deductive argument) गर्न सकिन्छ । नेपालको शिक्षा परम्पराको इतिहास हेर्दा यो वैदिक गुरुकुलबाट सुरु भएको तथा आदर्शवादबाट निर्देशित भएको देखिन्छ । शुरुका दस्तावेजहरू वेदको अध्ययन गर्दा बालमैत्री सिकाइ आभाष पाइन्छ । तर पछिल्ला दस्तावेजहरूमा भने अलि कडा रूप देखिन्छ । यस परम्परामा विकास भएको अनुशासन र पेडागोजीसम्बन्धी मान्यताको प्रतिनिधित्व यी दुई: “लालयेत पञ्च वर्षाणि, दश वर्षाणि ताडयेत्, प्राप्तेषु षोडशे वर्षे पुत्र मित्र वदाचरेत्” (छोरालाई पाँच वर्षसम्म ललाइफकाई हुर्काउनु पर्छ, दस वर्षसम्म ताडना दिएर तहलगाउनु पर्छ र सोर वर्ष उमेर पुगेपछि मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्छ) (चाणक्यनीति: अध्याय ४ श्लोक ४) र “लालनाद् बहवो दोषस्ताडनाद् बहवो गुणाः, तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् (चाणक्यनीति: अध्याय २ श्लोक १३) (पुत्पुल्याउँदा बच्चा विग्रन्छन् ताडनाले तह लाग्छन्, त्यसैले विद्यार्थीलाई पिटेरै भए पनि तह लगाउनुपर्छ) (cf अधिकारी, मि न) भनाइले गर्दछन् । हालका शिक्षकहरूको पेसागत विकासको तयारी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र माफ्त सञ्चालन भैरहेको छ । हाल विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम *School Sector Development Program : SSDP) अन्तर्गत १० + ५ = १५ दिने दुई चरणका जम्मा ३० कार्य दिने बराबरका शिक्षक तालिमको व्यवस्था शिक्षक पेसागत विकास तालिम प्रारूप २०७२ ले गरेको छ । यसमा पनि शिक्षकका ८ ओटा सक्षमता उल्लेख गरेका छन् :

सक्षमता १ : विषय वस्तुको ज्ञान (Content Knowledge)

सक्षमता २ : शिक्षण सिकाइका तौर तरिका सम्बन्धी ज्ञान (Pedagogical Knowledge)

सक्षमता ३ : बाल बालिका / सिकारु सम्बन्धी ज्ञान (Knowledge about children/ Learners)

सक्षमता ४ : सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापन (Learning Environment and Classroom Management)

सक्षमता ५ : सञ्चार तथा सहकार्य (Communication and Collaboration)

सक्षमता ६ : निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकास (Continuous Learning and Professional Development)

सक्षमता ७ : कानुनी आधार तथा पेसागत आचार संहिता (Legal Bases and Professional Conduct)

सक्षमता ८ : सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (Information and Communication Technology)

माथिका मध्ये सक्षमता ४ : सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापन मेरो अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । बालमैत्री सिकाइ वातावरणको सिर्जना गर्दै प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि कक्षा व्यवस्थापन गर्न सक्षम गराइने छ :

- सिकाइका निमित्त सुरक्षित, सहयोगात्मक र चुनौतीपूर्ण वातावरण सिर्जना गरी सक्रिय सहभागिता हासिल गर्न
- विद्यालयको समग्र विकासलाई ध्यान दिँदै स्रोत र साधनको उपयुक्त व्यवस्थापन गरी बालमैत्री सिकाइ वातावरणको सिर्जना गर्न
- सबै सिकारुले रचनात्मक सिकाइ अवसर पाउने गरी आवश्यकताअनुसार समूहहरू परिचालन गर्न
- सकारात्मक अनुशासनमार्फत् सिकारुहरूबिच सहयोग तथा आपसी समझदारी कायम गरी आदर्श व्यवहारलाई प्रोत्साहित गर्न
- सिकारुलाई खोज तथा सिर्जना उन्मुख गराउनका लागि पुस्तकालय र सूचना प्रविधिको प्रयोगलगायत अन्य उपयुक्त साधन र अवसर उपलब्ध गराउ
- विषम परिस्थितिमा समेत कुशलतापूर्वक उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरी सिकाइलाई निरन्तरता (शैजविके, २०७२, पेज २ र ३)

तर पनि आफू विद्यार्थी छँदा शिक्षकद्वारा गरिएको शिक्षण अनुभवको गहन प्रतिबिम्बन” लाई हेर्दा, शिक्षकहरूले शारीरिक दण्ड प्रयोग नगरीकन विद्यालयमा अनुशासन कायम गराउन सक्छन् भन्ने पूर्ण आधार व्यवहारिक रूपमा देखिँदैन, यसको व्याख्या पहिलो आधारमा नै भइसकेको छ। त्यस्तै पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तयारी कोर्स” को अवस्था हेर्दा: त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट विएड् र एम्एडमा दिक्षित भएका व्यक्तिहरू (अधिकांश विद्यालय शिक्षकहरू यही विश्व विद्यालयबाट आएको परिप्रक्ष्यमा) शिक्षक भएमा उनीहरूले विद्यालय उमेरका बाल बालिकामा हुने विकासात्मक परिवर्तनहरू (human development and learning) र त्यसमा सहयोग गर्न विद्यालयको भूमिका (guidance and counselling) सम्बन्धमा सैद्धान्तिक रूपमा परिचित भएका हुन्छन्। ती पाठ्यक्रमहरूमा; बाल बालिकाहरूको हुँदै गरेको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, र संवेगात्मक विकासको गुण र मात्रालाई विश्लेषण गरी औसत, औसत भन्दा राम्रो, औसत भन्दा नराम्रो र समस्या ग्रस्त आदि पहिचान गरी, उनीहरूमा परेको विविध समस्याहरूको निदान गरी, त्यसको समाधानको लागि शिक्षकहरूले सहयोगी भूमिका खेल्न सक्ने विषयगत ज्ञान सङ्गठित गरिएको छ (FoE, TU, 2009) . “समस्याग्रस्त व्यवहारलाई परामर्श (counselling) को विधिबाट समाधान गर्ने” भनेर सैद्धान्तिक ज्ञान भने दिइएको छ। यो सैद्धान्तिक ज्ञानको आधारमा प्रतिबिम्बित सिकाइ (reflective learning) मार्फत् यो काम शिक्षकहरूले गरेका छन् भन्नेमा आशङ्का गर्ने आधार रहेको छ। किनकि विश्व विद्यालयहरूले आफ्नो पाठ्यक्रममा र क्याम्पसहरूले पठनपाठनमा भविष्यका शिक्षकहरूले प्रतिबिम्बित सिकाइ (reflective learning) गर्न सक्ने गरी शिक्षक विकास (teacher development) गराएका छैनन् (Ghimire, 2015, pp. 284&85)। शिक्षक विकासका सेवा प्रवेश अभिमुखीकरण” पेसागत विकास” चरणहरू भनेका सेवाकालीन तालिमहरू मार्फत् हुने कुरा हुन्। यी तालिम शिक्षा मन्त्रालय र मातहतका निकायले प्रदान गर्ने प्रावधान रहेको अवस्था छ। विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरण निर्माण गर्नका लागि शिक्षकहरूलाई तालिम मार्फत् कति ज्ञान र सिप प्रदान गरियो वा उनीहरूले कति प्राप्त गरे र उनीहरूको अभिवृत्ति (attitude) तथा कार्य सम्पादन/ कुशलता (performance) कस्तो छ सो कुराको विश्लेषण गर्नका लागि स्थलगत अवलोकनको आवश्यकता हुन्छ। यस पृष्ठभूमिमा: सिकाइको समग्र असर स्वरूप विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरणको सिर्जनाहुने भएकाले विद्यालयको स्थलगत अवलोकन गरेर वातावरणको अवस्थाको पहिचानका साथै सो अवस्था ल्याउन र विभिन्न क्षेत्रको के कस्तो भूमिका रहेको छ सो पनि आङ्कलन गर्न सकिन्छ।

अध्ययनको औचित्य र सिमितता (Significance and Limitation of the Study)

यस अध्ययनले नेपालका विद्यालयमा परामर्श सेवाको आवश्यकता रहेको तर वर्तमान शिक्षकहरू सो सेवा दिन सैद्धान्तिक रूपमा केहर्स सफल भएता पनि व्यवहारिक रूपमा सक्षम नभएको तथ्य प्रष्टसँग देखाएको छ। यस ज्ञानले क) शिक्षा मन्त्रालयलाई विद्यालयमा परामर्श सेवाको

व्यवहारिक रूपमा व्यवस्था गर्नका लागि नीति निर्माण गर्न तथा शिक्षकहरूले प्रयोग गरेको शारीरिक दण्ड नीति रोक्ने कार्यनीति बनाउन सहयोग गर्छ, ख) विश्व विद्यालयलाई आफ्नो पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता, वैधता र सन्दर्भिकता बढाउनका लागि सहयोग गर्छ, ग) शिक्षकहरूलाई आफ्नो शैलीमा पुर्नविचार गर्न दवाव दिन्छ, घ) विद्यार्थीको समस्या समाधान र शैक्षिक प्रगतिमा आफ्नो भूमिका चिन्न अभिभावकलाई सहयोग गर्छ र अन्त्यमा ङ) विद्यालयलाई भयमुक्त र बालमैत्री वातावरण बनाउनका लागि अनुन्सधान गर्न सहयोग गर्छ ।

यस अध्ययनमा ज्ञानको निर्माण विस्तारै सहरीकरण तिर लागेका र काँठको संस्कृति विकास हुँदै गरेका स्थानमा रहेका ४ विद्यालयका अभ्यास र त्यसमा आठ जना शिक्षकहरूको बुझाइ जानकारीको रूपमा लिई सोको विश्लेषणबाट गरिएको हुनाले यस ज्ञानलाई त्यही मात्रामा र त्यहीँको सामाजिक परिस्थितिमा विशिष्ट गरी बुझ्न पर्ने हुन्छ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य (Purpose of the Study)

यस अध्ययनले: (क) विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरणको अवस्था विश्लेषण गर्ने, (ख) यस्तो वातावरण निर्माणका लागि चार चरणका सिकाइको प्रभावकारिताको आङ्कलन गर्ने, (ग) शिक्षक तयारीमा सुधारका लागि के गर्न सकिन्छ सो को पहिचान र सिफारिस गर्ने जमर्को गरेको छ ।

३. विधि (Research Methodology)

यो अध्ययन गुणात्मक उपागममा गरिएको छ । यहाँ निर्माण (constructivism) गरिएको ज्ञान सन्दर्भजन्य (contextual) र मोटामोटी (tentative) मात्र हो । ज्ञान निर्माणको क्रम (पृष्ठभूमि लिने र समस्या देखाउने, नमुना लिने र जानकारी उत्पादन गर्ने, विश्लेषण र व्याख्या गर्ने) मा मेरो मनोगत प्रभाव (subjectivism) पनि परेको छ । यो अध्ययन/ज्ञान यौटा सानो दृष्टान्त हो, यसले नेपालका विद्यालयमा विद्यार्थीका विकासात्मक समस्या समाधान गर्न गरिएको अभ्यासलाई बुझ्ने (understanding) यौटा आँखीभ्याल प्रदान त गर्छ । तर यसले यही अध्ययनका प्राप्तिका आधारमा सामान्यीकरण (generalization) गर्दै अघि बढ्नका लागि पुरै ढोका चाहिँ खोल्दैन ।

४. उत्पादन हुने ज्ञान र त्यसको प्रतिनिधित्व (knowledge and field/ representation)

यस अध्ययनले उत्पादन गर्न खोजेको ज्ञान भनेको: क) विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरणको अवस्था र ख) त्यसको लागि शिक्षक विकासको तयारी विश्लेषण हो । यो ज्ञानको प्रतिनिधित्वको लागि विद्यालय र शिक्षक दुई पक्षमा अध्ययन गरिन्छ । “भयमुक्त सिकाइ

वातावरण”ले व्यापक क्षेत्र समेट्ने भएकाले यसलाई पनि एक मात्र र महत्त्वपूर्ण पक्ष लिएर प्रतिनिधित्व गराउन खोजिएको छ । यसको लागि क) विद्यालयले विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गर्ने “समस्यामूलक व्यवहारहरूको नियन्त्रण” कसरी गर्दछन्/अभ्यास कस्तो छ ? ख) यस कार्यमा शिक्षकहरूले कस्तो कौशलता प्रदर्शन गर्दछन् ? ग) यो कौशल विकासको स्रोत के हो ? घ) शिक्षक विकासको कुन चरणको सिकाइले यसमा कस्तो योगदान गरेको छ ? प्रश्नहरूको उत्तर खोजिन्छ ।

यहाँ उत्पादित ज्ञानको प्रतिनिधित्व गराउन यस अध्ययनमा छनोट गरिएका: विद्यालय, शिक्षक, घटना, जानकारी सङ्कलन विधि सर्सर्ती हेर्दा अनुसन्धान कर्ताको (मेरो) मनोगत निर्णयमा भर परेको देखिएता पनि यसको पछाडि मेरो पेसा, ज्ञान, रुचि, कौतुहलताको पृष्ठभूमि छ र प्रत्येक छनोटमा मैले गुणात्मक अनुसन्धानको दर्शन, सिद्धान्त र विधिलाई आधार लिएको छु (Creswell, 2012, pp. 12&13) । विद्यालयले “भयमुक्त सिकाइ वातावरण” कसरी निर्माण गरेको छ सो कुराको प्रतिनिधित्व दण्डरहित बालमैत्री शिक्षाले गर्छ । सामान्यतया: विद्यालयमा शिक्षकहरूले विद्यार्थीलाई शारीरिक दण्ड दिने दुई अवस्था हुन्छन् । क) दण्डका रूपमा: समस्यामूलक व्यवहार नियन्त्रण गर्न (punishment is used to extinct/ stop/ control undesired behaviour) । पेडागोजीको आधुनिक सिद्धान्तले भने अनुसार: विद्यालयका शिक्षकहरूले विकासका क्रममा विद्यार्थीमा आइपरेका विभिन्न समस्या ग्रस्त व्यवहारहरूलाई पहिचान गर्ने, परिभाषित गर्ने र समाधानका लागि भूमिका खेल्ने काम परामर्शका माध्यमबाट गर्नुपर्छ । ख) नकारात्मक सम्बलनका रूपमा: इच्छित व्यवहार विकास गराउन (negative reinforcement is used to bring desired behavior in students. e.g. I will ... you if you cannot recite meaning of these words)। पेडागोजीको आधुनिक सिद्धान्तले भने अनुसार सकेसम्म सकारात्मक सम्बलन मात्र प्रयोग गर्न पर्छ । विद्यार्थीको सिकाइ असहजता (learning difficulty) पहिचान गरी निदानात्मक आङ्कलनको उपायबाट समस्या समाधान गर्नका मामला अध्ययन (case study) विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

घोकाउन र परीक्षामा प्राप्ताङ्क मात्र बढाउन त धम्क्याएर पिटेर पनि सकिन्छ तर विद्यार्थीको चौतर्फी विकास गराउने हो भने भयमुक्त सिकाइ वातावरण अनिवार्य हुन्छ । कतिपय विद्यालयले आफ्नो विशिष्ट दृष्टिकोण (vision or philosophy) अनुसार विद्यार्थीको निश्चित गुण विकासमा विशेष जोड दिने गरे पनि समग्रमा विद्यालयको मुख्य भूमिका भनेको विद्यार्थीको चौतर्फी विकासलाई सहयोग पुर्याउने हो । बालकको नियमित वृद्धिसँगै हुनु पर्ने विकासात्मक परिवर्तनलाई सहजीकरणका साथै उनीहरूका अन्तरनिहित प्रतिभाहरूको प्रस्फुटनमा सहयोग गर्नका लागि विद्यालयले उनीहरूलाई सुरक्षित, हेरचाहमुखी र सहयोगी शैक्षिक वातावरण निर्माण गरिदिनु पर्छ । यस्तो वातावरणका लागि विषयगत शिक्षण र अतिरिक्त क्रियाकलापका

साथै निरन्तर परामर्श सेवा प्रदान गर्नु पर्छ । यस कारणले यहाँ परामर्श सेबालाई अध्ययनको विषय बनाइएको हो ।

५. नमूना छनोट र जानकारी उत्पादन (sampling and information generation)

विद्यार्थीले कस्ता खालका समस्यामूलक व्यवहार देखाउँछन् त्यसलाई पनि हेर्ने हुनाले जातिगत सन्तुलन मिल्ने गरी तुलनात्मक रूपमा पछि परेका दलित र जनजातिको बाहुल्यता रहेको यस ठाउँमा चारओटा फरक फरक विशेषता भएका उमाविहरूलाई नमूनाको रूपमा छानिएको हो । यी उमावि रहेका गोरखा नगरपालिकाले विस्तारै सहरीकरण हुँदै गैरहेको संक्रमणीय वातावरण भएको स्थानको यस ठाउँका विद्यार्थीहरूले परिवारसँग बस्ने, एकलै डेरामा बस्ने, रैथाने, आप्रवासी सबैको प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।

तालिका १

अध्ययनका लागि छनोट गरिएका विद्यालयहरू

	उमाविको नाम	विशेषता
१	श्रीशक्ति	बजारको केन्द्रमा रहेको, एसएलसी नतिजा औसत रहेको, जिल्लाको सबैभन्दा पुरानो
२	महेन्द्रज्योति	बजारको छेवैमा रहेको, दलित (४७%) र जनजाति (४९%) विद्यार्थीको बाहुल्यता भएको, विद्यार्थीहरू अनुशासित छन् भन्ने गरिएको
३	सरस्वती	अर्ध ग्रामिण परिवेशको, एसएलसी नतिजा राम्रो रहेको, अङ्ग्रेजी माध्यममा पठनपाठन हुने
४	महालक्ष्मी	अर्ध ग्रामिण परिवेशको, एसएलसी नतिजा राम्रो रहेको, विद्यार्थीहरू अनुशासित छन् भन्ने गरिएको, दलित (४४%) र जनजाति (२०%) विद्यार्थीको बाहुल्यता भएको
प्रअहरू ३ जना एम्एड् र १ विएड्, अनुशासन इन्चार्जहरू २ जना एम्एड् र २ विएड् उत्तीर्ण छन्		

साथै यी विद्यालयमा ९० प्रतिशत भन्दा बढी शिक्षक विएड् उत्तीर्ण भएकाले उनीहरूले विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारहरूको नियन्त्रण तथा सुधार गर्न महाविद्यालयमा सिकेको ज्ञान कसरी प्रयोग गर्छन् हेर्न पाइने, सदरमुकामका विद्यालयका शिक्षक भएकाले तालिमको अवसर पाएका हुन्छन् सो पनि हेर्न पाइने भएकाले उद्देश्यमूलक नमूना (purposive sampling, Creswell, 2012, p. 206) को रूपमा छनोट गरिएको हो । साथै ती उमाविका ४ जना प्रअ र ४

जना अनुशासन इन्चार्ज शिक्षकहरूसँग अनुसन्धानकर्ताको सम्बन्ध स्थापित (rapport buildup) भइसकेकाले सहज पहुँच नमुनाका (convenience sampling, ibid, p. 145) रूपमा छनोट गरिएको ता कि गुणात्मक अन्तरवार्ता (Tierney, 2008, pp. 1-4) लिन पाइयोस् । माथि उल्लेखित जिज्ञासाहरू उन्मुख भएर जानकारी सङ्कलन गर्दा लिइएको अन्तरवार्ता प्रअसँग विद्यालयको नीतिगत कुरामा र इन्चार्जसँगको अभ्यासगत कुरामा लक्षित गरिएको थियो ।

६. जानकारीको प्रस्तुति (Presentation of Information)

अनौपचारिक कुराकानी गरी उत्पादन गरिएको जानकारीलाई अनुसन्धानका प्रश्नहरू/माथि उल्लेखित जिज्ञासाहरूको उत्तरसँग सम्बन्धित गराएर निश्चित शीर्षकमा सङ्गठित गरी प्रस्तुत गरिएको छ । शीर्षक अनुसार राखिएका जानकारीबाट सारमूलक विश्लेषण (thematic analysis) गर्न सकियोस् भन्नका खातिर अर्थपूर्ण र घतलाग्दा जानकारीलाई जस्ताको तस्तै कोट (quote) गरेर राखिएको छ (Tierney, 2008, p. 6) .

६.१. विद्यालयमा विद्यार्थीहरूले देखाउने समस्यामूलक व्यवहारहरू

विद्यार्थीहरूका कस्ता व्यवहारहरूलाई समस्यामूलक भनी परिभाषित गर्ने र त्यसलाई कसरी पहिचान गर्ने भन्ने सम्बन्धमा मतभेदहरू भएता पनि अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूले तालिका २ अनुसारका व्यवहारहरूलाई समस्यामूलक भन्ने गरिएको, समस्यामूलक व्यवहार मात्र पहिचान गर्ने तर त्यसको कारण-असरको व्यापक पहिचान गर्ने अभ्यास नगरिएको पाइयो । माथि उल्लेखित प्रअहरू र इन्चार्जहरूसँग २०७१ फागुन महिनाको अन्त्यमा लिइएको अर्न्तवार्ताका क्रममा उनीहरूले भने बमोजिम विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहारहरू जम्मा ११ थरीका र खास गरी ४ प्रकारका पाइए । उनीहरूको बुझाइमा समस्यामूलक व्यवहार भएकाले नै ती विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयको अफिसमा ल्याएर समाधानको प्रयास गरिएको हो । माथि उल्लेखित चारओटैविद्यालयहरूमा भएका जम्मा समस्यामूलक व्यवहारहरूको आवृत्ति संयुक्त रूपमा तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । ती समस्यामूलक व्यवहारहरूलाई शिक्षकहरूको दृष्टिकोणमा कम समस्यामूलकबाट बढी समस्यामूलक माथिदेखि तलतिर क्रम मिलाएर राखिएको छ ।

तालिका २

शैस२०७१ साल भरमा विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गरेका समस्याहरूको गम्भीरताको तुलना

	समस्यामूलक व्यवहारको विवरण	घटना सङ्ख्या	घटनाको मात्रा
१	विद्यालय अनुपस्थित हुने र विचैमा कक्षा छोड्ने	७६ पटक	.०२ %
२	शिक्षकले पढाउदा कक्षामा मोवाइल	१६ पटक	.००४ %

	खेलाउने		
३	मोबाइलमा अशिलल फोटो र चलचित्र हेर्ने	१२ पटक	.००३ %
४	केटा केटी प्रेम गर्ने	१२ पटक	.००३ %
५	केटी जिस्काउने	२३ पटक	.०२ %
६	अवैध शारीरिक सम्बन्ध राख्ने (अप्रत्यक्ष जानकारी)	५ पटक	१००० केटामा ५ फरक केटी =.०५ %
७	साथी साथी झडप् गर्ने (धेरथोर संलग्न व्यक्ति ३०)	११ पटक	१००० केटा १८० दिन, ३०×११=.१८ %
८	अर्काको सामान नसोधिकन लिने (व्यक्ति ७)	१२ पटक	.००३ %
९	शिक्षकलाई नटेरी अशिलल शब्द बोल्ने (व्यक्ति ८)	२० पटक	१००० केटामा १८० दिनमा =.०१ %
१०	शिक्षकसँग मुखमुखै लाग्ने (धेरथोर संलग्न ७)	५ पटक	१००० केटामा १८० दिनमा =.००२ %
११	शिक्षकमाथि शारीरिक आक्रमणको प्रयास गर्ने (धेरथोर संलग्न ७)	३ पटक	१००० केटामा १८० दिनमा =.००२ %
	जम्मा	१९५	
^{१०४} विद्यालय जम्मा करिव २००० जनाबाट करिव १८० दिनमा ७६ पटक मात्र यो घटना भएको छ =.०२ हुन्छ । अन्य अविकसित राष्ट्रका विद्यालयमा तुलना गर्दा यी विद्यालयमा भएको यो मात्रा/प्रतिशत निकै कम हो			

तालिका २ लाई विश्लेषण गर्दा क्रम सङ्ख्या १-३ मा राखिएका विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारहरूलाई कम समस्यामूलक भनी परिभाषित गरेका छन् । विद्यार्थीका यी व्यवहारहरूले आफ्नै भविष्य विगाने तथा विद्यालयको आचार संहिता उल्लंघन गर्ने भएकाले यसरी परिभाषित गरिएको हो ।

त्यसै गरी क्रम सङ्ख्या ४-६ मा राखिएका विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारहरूलाई दोस्रो प्रकारका समस्यामूलक भनी परिभाषित गरेका छन् । विद्यार्थीका यी व्यवहारहरूले अरू व्यक्तिहरूको भविष्यमा हानी पुऱ्याउने र विद्यालयको आचार संहिता उल्लंघन गर्ने भए पनि कसैको भौतिक क्षति भने नहुने भएकाले यसरी परिभाषित गरिएको हो ।

त्यसै गरी क्रम सङ्ख्या ७-८ मा राखिएका विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारहरूलाई तेस्रो प्रकारका समस्यामूलक भनी परिभाषित गरेका छन्। विद्यार्थीका यी व्यवहारहरूले अरूको भविष्यमा हानी पुऱ्याउने र विद्यालयको आचार संहिता उल्लंघन गर्ने, भौतिक क्षति पनि गर्ने भएकाले यसरी परिभाषित गरिएको हो।

त्यसै गरी क्रम सङ्ख्या ९-११ मा राखिएका विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारलाई अति समस्यामूलक भनी परिभाषित गरिएको छ। विद्यार्थीका यी व्यवहारहरूले विद्यालयको आचार संहिता उल्लंघन गर्नुका साथै शिक्षकको मर्यादा पनि नराख्ने भएकाले यसरी परिभाषित गरिएको हो। शिक्षक वा गुरुलाई अत्यन्तै श्रद्धा राख्ने हाम्रो परम्परामा विद्यार्थी शिक्षकमाथि जाइलाग्नु अत्यन्तै समस्याग्रस्त कुरो हो भन्ने शिक्षकको बुझाइ छ।

६.२ विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार समाधान गर्न विद्यालय (प्रअ र इन्चार्ज शिक्षक) को अभ्यास

यस कार्यका लागि सबै विद्यालयहरूले अभ्यास गरेका साभ्ना अभ्यासहरूलाई तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३

विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार हटाउन विद्यालयमा गरिने अभ्यास

	व्यवहारको विवरण	नियन्त्रण गर्न विद्यालयमा गरिने अभ्यास
१	कक्षा छोडी जाने	पहिलो चरण कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कार्वाहीको प्रक्रिया अधि बढाउने, अभिभावक बोलाएर राय लिने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने
२	शिक्षकले पढाउदा कक्षामा मोबाइल खेलाउने	पहिलो चरण कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कार्वाहीको प्रक्रिया अधि बढाउने, मोबाइल खोसी विद्यालयमा राखी अभिभावक बोलाएर राय लिने र सो अनुरूप सजाय दिने
३	मोबाइलमा अशिलल फोटो र चलचित्र हेर्ने	पहिलो चरण कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कार्वाहीको प्रक्रिया अधि बढाउने, मोबाइल खोसी विद्यालयमा राखी अभिभावक बोलाएर राय लिने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने
४	केटा केटी प्रेम गर्ने	पहिलो चरण केटीलाई शिक्षिकाले र केटालाई शिक्षकले सम्झाउने र केटाको हकमा अभिभावक बोलाएर राय लिने, दोस्रो चरण अनुशासनको कार्वाहीको प्रक्रिया अधि बढाउने केटीको अभिभावक

		बोलाएर आवश्यक कारवाहीका लागि अभिभावकलाई जिम्मा दिने
५	केटी जिस्काउने	पहिलो चरण कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने, तेस्रो चरण अभिभावक बोलाएर जिम्मा दिने
६	पैसा लिएर यौन सम्पर्क गर्ने	पहिलो चरण शिक्षिकाले सम्झाउने, दोस्रो चरण अति गोप्य रूपमा सकेसम्म अप्रत्यक्ष रूपमा सङ्केतगरी अभिभावकसँग सल्लाह जिम्मा दिने
७	शिक्षकलाई नटेरी अशिल शब्द बोल्ने	पहिलो चरण कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने
८	साथी साथी भडप्	पहिलो चरण अफिसमा लगेर प्रअ र निश्चित शिक्षकले सम्झाउने दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने, तेस्रो चरण अभिभावक बोलाएर जिम्मा दिने
९	अर्काको सामन चोर्ने	पहिलो चरण अफिसमा लगेर कक्षा शिक्षक, प्रअ र निजको अभिभावकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने, तेस्रो चरण अभिभावक बोलाएर जिम्मा दिने
१०	शिक्षकसँग भगडा	पहिलो चरण अफिसमा लगेर कक्षा शिक्षक, प्रअ र निजको अभिभावकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने, तेस्रो चरण अभिभावक बोलाएर जिम्मा दिने
११	शिक्षकलाई पिट्न प्रयास	पहिलो चरण अफिसमा लगेर कक्षा शिक्षक, प्रअ र निजको अभिभावकले सम्झाउने, दोस्रो चरण अनुशासनको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाउने र आवश्यक शारीरिक दण्ड पनि दिने, तेस्रो चरण अभिभावक बोलाएर जिम्मा दिने
<ul style="list-style-type: none"> माथि उल्लेखित ४ मध्ये १ विद्यालयले समस्याग्रस्त विद्यार्थीलाई १५ दिनका लागि विद्यालयबाट निकाला गर्ने चलन छ । १५ दिनपछि मात्र विद्यार्थी र उसको अभिभावक आएर अब फेरि सोही गल्ती दोहोर्‍याएमा विद्यालय छोडी जान पनि मन्जुर छु भनेर प्रत्तिबद्धता पत्रमा हस्ताक्षर गरेपछि मात्र विद्यालयको नियमित पठन पाठनमा सहभागी हुन पाउँछ । 		

- यसै गरी उच्छिखल विद्यार्थीहरू नियन्त्रणका लागि एक विद्यालयमा माथिल्लो कक्षाका विद्यार्थी वा सहपाठीहरू पनि परिचालन गरेको पाइयो । एक विद्यालयमा शिक्षकले कक्षा ९ मा पठाउन खोज्दा १,२ जना विद्यार्थीले आज पढ्ने मुड छैन नपढौं भनेर शिक्षकलाई दवाव दिए, शिक्षकले पढ्न मन नभए बाहिर जाओ भन्दा पनि कक्षा नै रोक्न दवाव दिए, यो विवाद चर्कदै गएकाले भिड नियन्त्रण गर्न र शिक्षकसँग विद्यार्थी नरम हुनका लागि त्यसै कक्षाका केही विद्यार्थी र कक्षा १० का केही विद्यार्थी परिचालन गरियो ।

तालिका ३ लाई विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीका यस्ता समस्यामूलक व्यवहारहरू मध्ये ९० प्रतिशत विद्यालयले हल गरेको छ । बाँकीको केशमा केही प्रक्रियागत कमजोरी देखिन्छ: पहिलो चरण कक्षा शिक्षकलाई, प्रअ ले कोसिस गर्छन । कक्षा शिक्षक वा प्रअ भएपछि ऊसँग स्वतः विद्यार्थीलाई सम्झाउन सक्ने सिप वा गुण हुन्छ भन्ने हुँदैन । कक्षा शिक्षक र प्रअ कसैले पनि समाधान नसकेका समस्याहरू अभिभावकको टाउकोमा थुपरिन्छ । पेसेवर परामर्शदाताकोमा पठाउनु पर्ने समस्या विचरा अभिभावककोमा पठाउने भनेको त समस्या समाधानको प्रयास होइन । समस्यामूलक विद्यार्थीको समस्याको अन्तिम उपाय विद्यालयबाट निकालीदिने हो । सबै जसो समस्या समाधानका प्रयासमा शारीरिक दण्डको उपाय प्रयोग गरिन्छ । यो सजायको एक स्वरूप हो जुन अपराधीलाई पनि वर्जित छ तर गर्दै सिक्दै गर्ने अभ्यासमा र उमेर जन्य कौतुहलता र शारीरिक परिवर्तनले ल्याएका व्यवहार वा स्वभावजन्य गल्तीमा पनि प्रयोग गरिएको छ र कतिका लागि यो गल्ती ड्रप आउटको कारण बनेका छ । यस्तो हविगत वर्षमा ५ जनामा भएको छ ।

७. विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहारको स्रोत

शिक्षकहरूको बुझाइमा विद्यार्थीहरूका विभिन्न समस्यामूलक व्यवहारको स्रोत घर परिवार रहेको छ । घर परिवारको कारण विद्यार्थीमा के कस्ता समस्यामूलक व्यवहारहरू देखिएका छन् त्यसको छलफल तलका अनुच्छेदमा गरिएको छ ।

क) अभिभावकको चेतना र आर्थिक अवस्था

यद्यपि यो अध्ययन जिल्ला सदरमुकाममा गरिएको हो । पैतृक सम्पत्ति वा जागीर व्यवसाय नहुनेले पनि सानातिना व्यवसाय, ज्याला मजदूरी आदि गरेर पैसा कमाउन सक्छन् । ५ प्रतिशत भन्दा कम विद्यार्थीको हकमा मात्र गरिवीले पढाइमा असर पारेको छ । त्यही मध्येबाट अधिकांश दलित समुदायका र अन्य समुदायका आर्थिक विपन्न केटीहरू केटा साथीको पैसामा घुम्ने, खाने तथा कपडा किनाइ माग्ने र अन्त्यमा अपरिचित व्यक्तिसँग पनि पैसा लिएर यौन सम्पर्क गर्ने

गरेको पाइएको छ। शिक्षकहरू भन्छन् कि केटीहरूमा यस्तो समस्या आउनको कारण गरिबी मात्रै होइन, यसो गर्न हुन्न भन्ने चेतना उनीहरूमा र उनका अभिभावकमा नहुनु तथा अभिभावकमा भएर पनि उचित रेखदेख र निगरानी गर्न नसक्नु पनि हो।

ख) बाआमा बाहेकका अभिभावकसँग वा एकलै बसेका विद्यार्थीहरूका व्यवहार

यी विद्यालयहरूमा पढ्ने कक्षा १-१० का विद्यार्थीहरूलाई सोलोडोलो हेर्दा ५०% जति स्थानीय छन्, डेरामा बस्छन्। ती मध्ये ५% जति बा आमासँग बस्छन्। २०% जति आमासँग बस्छन्, २०% जति अन्य अभिभावकसँग बस्छन्। र बाँकी ५% को यहाँ कोही अभिभावक हुँदैन। स्थानीयभित्र पारिएका ५०% मध्ये पनि १०% चाहिँ घरेलु कामदारको रूपमा बसेका छन्।

अभिभावकको साथमा र नियन्त्रणमा बसेका विद्यार्थी नराम्रो काम गरेमा शिक्षकले आमा बालाई भनी दिन्छन् भनेर डराउँछन् र डरले व्यवहार नियन्त्रण गर्छन्। साथमा अभिभावक नभएको विद्यार्थीलाई यो डर हुँदैन, अर्काको घरमा काम गरी बस्नेलाई पढ्नका लागि उत्प्रेरणा र नियन्त्रण खासै हुँदैन। यी विद्यार्थीलाई पढाइको र अभिभावकको डर नभएकोले शिक्षकलाई नटेर्ने र उदण्ड हुन्छन्। उदाहरणको लागि-

एक विद्यालयमा अन्य विद्यालयले निष्कासित गरेका २ जना विद्यार्थीहरू लिएर अभिभावक आए र अनुरोध गरे- “तह लगाउन नसके निकाली दिनुस् तर भर्ना चाहिँ लिइदिनुस्”। विद्यालयले पनि एक चोटी कोसिस गरी हेरौँ अरू विद्यालयले नसकेको हामी पो सक्छौँ कि भन्ने सोचेर भर्ना लियो। ती २ मध्ये एक जना एकलै कोठा लिएर बस्दथ्यो। ती २ केटाहरूले अरू पनि २/३ जना साथी थपे, ती ४/५ केटाहरू त्यही डेरामा बस्ने, विद्यालय नजाने, रक्सी चुरोट खाने गर्न थाले। शिक्षकले त्यस कोठावाला विद्यार्थीको खास अभिभावकलाई चिन्दैनन्, सम्पर्क पनि छैन त्यसैले नियन्त्रण गर्न सक्दैनन्।

यसरी अभिभावक विना एकलै बस्ने विद्यार्थीको आफू पनि समस्यामा पर्ने र अरूलाई पनि समस्यामा पार्ने सम्भावना बढी हुन्छ।

ग) खण्डित परिवार वा चारित्रिक विचलन आएका बाआमाका छोराछोरीको व्यवहार

खण्डित परिवार वा चारित्रिक विचलन आएका बाआमाले आफ्ना समस्या नै सम्हाल्न गारो भएको हुन्छ र उनीहरूले छोराछोरीले पढाइमा राम्रोसँग ध्यान दिँदैनन्। त्यस्ता अभिभावकहरू आफ्नो छोराछोरीको बारेमा शिक्षकसँग कुरा गर्न जाँदैनन्। त्यस्ता अभिभावकका छोराछोरीका कक्षा छोड्ने जस्तो सामान्य समस्यामा पनि नियन्त्रण भएको हुँदैन। उदाहरणको लागि एक विद्यालयमा

पढाइमा राम्रो विद्यार्थी ४ दिन सम्म विद्यालय आएन, र नआउनाको यथार्थ कारण पनि भनेन र अनुपस्थितलाई बदमासी मानी कार्वाही गरियो । तर पछि थाह भयो कि उसका बाआमा रक्सी खाएर भगडा र पिटापिट गरेकाले ऊ भागेर मामाघर गई बसेको रहेछ ।

शिक्षकको सामान्य अवलोकनमा कतिपय विद्यार्थीका बाबुहरू जागीरमा देश विदेश गएका र आमाहरूले बजारमा बसी कुकृत्य गरेका र कतिपय विद्यार्थीका अभिभावकहरू परस्त्री परपुरुष गमन गरेका र पिटापिट गरेको बच्चाहरू देखेका छन् । यस्तो वातावरणले बच्चाहरूमा आफ्नो आमाबाप्रति अनास्था सिर्जना गरेको छ । कतिपयको मनमा ग्लानी छ त कसैलाई त्यस्तै कुकृत्यप्रति आकर्षित गरेको छ । ती मानसिक विक्षिप्तता भएका विद्यार्थी मन लगाएर नपढ्ने, कक्षामा पनि अनियमित हुने र उद्दण्ड हुने गर्दछन् ।

घ) निगरानी विनाको आर्थिक लगानीका बच्चाहरू

शिक्षकको सामान्य अवलोकनमा कतिपय अभिभावकको धारणा छ कि आर्थिक लगानी राम्रो गरेपछि पढाइ राम्रो हुन्छ । आफूले देश विदेशमा गएर कमाएको पैसा छ, बच्चाको हर माग पुरा गरिदिएमा पढ्न उत्प्रेरित हुन्छन् कि भन्ने छ । कतिपय चारित्रिक विचलन भएका आमाहरूसँग बच्चाहरूले ब्याकमेल गरी पैसा माग्दछन् । बच्चा भने त्यो पैसाले विद्यालय बाहिर गई बदमासी गर्ने जस्तै रक्सी चुरोट खाने, केटा-केटी घुम्ने, भगडा मारपिट गर्ने आदि गर्दछन् । यसरी त्यही आर्थिक खर्च वरदान नभएर अभिशाप भएको देखिन्छ । विद्यार्थीलाई अभिभावकको नियन्त्रण नहुने र बेफिक्री खर्च गर्न पैसा हुने भनेको समस्याको जड हो ।

ङ. विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार नियन्त्रण र अभिभावकको भूमिका

खासगरी दलित र जनजाति विद्यार्थीका अभिभावकहरूलाई उनीहरूका छोराछोरीको बारेमा कुरा गर्न विद्यालयमा बोलाउँदा यदि बच्चा कक्षा १० सम्मको छ भने तुरुन्त आउने, चिन्ता व्यक्त गर्ने, जसरी पनि छोराछोरी खास गरी छोराहरू लाई सुधारिदिनुहोस् भनी अनुनय विनय गर्छन् । तर त्यही अभिभावक र त्यही विद्यार्थीको केशमा यदि ११ /१२ कक्षमा छ भने पहिलाको जति वास्ता गरेको पाइन्न । यसबाट के देखिन्छ भने अभिभावकको विचारमा एसएलसी पास अनिवार्य आवश्यकता हो, त्यहाँ सम्म छोराछोरीले बाआमाको लागि पनि पढिदिन पर्छ र त्यो भन्दा माथि विद्यार्थीले आफ्नो लागि पढ्ने हो ऐच्छिक रूपमा भन्ने छ ।

कक्षा ११ /१२ का विद्यार्थीलाई अनुशासनको कार्वाही गर्न अभिभावकको साथ नपाइएको अवस्था छ । कक्षा १-१२ एउटै सिफ्ट वा दिउँसोमा चलाएको विद्यालयमा ठुला कक्षाका विद्यार्थीहरूले शिक्षकलाई अटेर गरेको देखेर साना विद्यार्थी पनि बिग्रिन थालेको समस्या छ । समस्यामूलक व्यवहारको केशमा पनि जातिगत प्रभाव देखिन्छ: बाहुन क्षेत्रीको छोराछोरीमा हो भने विद्यालयको

लागि समस्यामूलक विद्यार्थी १०० मा १, २ हुन्छन् र ११, १२ कक्षाको हकमा पनि अभिभावक चिन्तित भएर विद्यालय आउने र शिक्षकलाई सहयोग गर्ने गर्छन् ।

९. विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहार र परामर्श सेवा

कतिपय शिक्षकको बुझाइ- समस्यामूलक विद्यार्थीलाई पिट्ने र बेइज्जत गरेपछि उनीहरूले आयन्दा त्यस्तो समस्यामूलक व्यवहार देखाउँदैनन् साथै सो देखेपछि अन्य देखेहरूले पनि यस्तो अपराध गर्ने हिम्मत गर्दैनन् भन्ने छः

एक विद्यालयका प्रअका अनुसार विहानको प्रार्थना सभामा सब शिक्षक र विद्यार्थीको सामुन्ने विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार भनीदिने, उसलाई सबैका सामु माफी माग्न लगाउने, नमानेमा त्यहीँ हातले, लात्तीले र लौराले ठटाउने गरिन्छ । यसो गर्दा केही विद्यार्थीहरू जसलाई उनका बाआमा दाजु दिदीले नियन्त्रण गर्छन् तिनीहरू अलिक सुधिए र जसलाई बाआमा दाजु दिदीले नियन्त्रण गरेनन् तिनीहरू “मेरो यसै बेइज्जत भैहाल्यो अब के भो र बदला लिन्छु” भन्ने तिर पो गए । तै पनि हामी यसो गर्छौँ, किनकि १/२ जना विग्रिए पनि अरू हेर्ने विद्यार्थीको त सातो जान्छ र कहिल्यै यस्तो गर्न कोसिस गर्दैनन् । उनले थपे- २०७० सालमा विद्यालयका ६ जना विद्यार्थीले रातमा आएर प्रअ कक्षको ढोका फोरेर, कक्षा नौको प्रश्न पत्र १ प्रति, प्रअको दराजमा रहेको नगद रु २०,०००/-, विद्यार्थीसँग खोसेर राखिएका २ ओटा मोबाइल फोन सेट चोरे । पछि ती विद्यार्थीहरूको पहिचान भयो र सो बानी हटोस्, अनुशासित भएर पढ्नु भनेर उनीहरूलाई दण्ड जरीवाना तिराइयो, सार्वजनिक र बेइज्जत गरियो, ती मध्ये ४ जनाले १ वर्षको अन्तरालमा यस विद्यालय तथा पढाइ नै छोडे र २ जना जसलाई अभिभावकले नियन्त्रण गरे उनीहरूले पढाइलाई निरन्तरता दिएका छन् ।

शिक्षकहरू, तालिम र सञ्चारका माध्यमबाट विद्यार्थीलाई शारीरिक दण्ड दिन हुँदैन सम्झाइ बुझाइ गर्न पर्छ भन्ने जानकारी भए पनि कतिपय अवस्थामा विद्यालयमा अनुशासन कायम गर्नका लागि विद्यार्थीलाई शारीरिक दण्ड दिन बाहेक अरू विकल्प नभएको कुरा गर्दछन् यसरी भने- माथिको केशमा चोर विद्यार्थी यही हो भन्ने पक्का भए पछि, सम्झाइ, बुझाइ, फकाइ गल्ती स्विकार गर्न लगाउँदा पनि नभएकाले प्रअले निकै कडा पिटाइ गरे पछि उसले चोरी स्विकार गरयो । एक जना शिक्षकका अनुसार-

विद्यालयको नीति तथा आफूमा सिप नभएको कारण विद्यालयमा अनुशासन कायम गर्नका लागि विद्यार्थीलाई शारीरिक दण्ड दिन परेको छ । एकातिर अनुशासन कायम गराउन सक्ने शिक्षकको रूपमा जिल्लामा चिनिएको त राम्रै हो तर विद्यार्थी पिट्ने शिक्षक हुनु राम्रो हैन ।

मैले पहिले पढाउने गरेको निजी विद्यालयमा विद्यार्थीलाई आफ्नो गल्तीको प्रयश्चित गर्न लगाउने, देवी देवताको मुर्ति वा फोटोको अगाडी प्रार्थना गर्न लगाउने र प्रायश्चित्तको रूपमा सरसफाइ गर्न लाग्दैनथ्यो । बदमासी गर्न नपाउनु भनेर कक्षा मनिटरबाट र केही जासुस विद्यार्थी मार्फत् निगरानी गरिन्थ्यो र त्यहाँ बदमासी पनि कम हुन्थ्यो र शारीरिक दण्ड पनि दिइदैनथ्यो । बिदा मागेर घर जाने विद्यार्थीको लगवुक हुन्थ्यो र त्यो कुरा अभिभावकलाई फोनमा जानकारी गराइन्थ्यो । उनको विचारमा यो राम्रो अभ्यास हो र यसो गर्न हालका प्रअलाई अनुरोध गरे तर प्रअले वास्ता गरेनन् ।

अभिभावकको कमजोरीका कारण विद्यार्थीहरू मात्तिएका र उनीहरूलाई शिक्षकहरूले पनि तह लगाउन नसकेको धारणा शिक्षकहरूले व्यक्त गरे । उनीहरूको साझा भनाइ यस्तो थियो- “हामीले हाम्रो तर्फबाट सके जति गरेकै छौं, हाम्रो ज्ञान सिपको कमी पनि हुन सक्छ, हामीले पनि त्यस्तो तालिम लिएका छैनौं, गर्दागर्दै सिक्छौं, हामीलाई हाम्रा शिक्षकहरूले पनि यही गर्थे ।” कुराकानी गर्दै जाँदा अधिकांश शिक्षकले: “विद्यार्थीहरूलाई परामर्श दिन थोरै छुट्टै कक्षहोस् । परामर्श सिपको लागि उनीहरूलाई कम्तिमा १ हप्ताको तालिमहोस् । अथवा एक जना छुट्टै परामर्श दिने शिक्षक पनि राख्न सकिन्छ । यस काममा अभिभावकले पनि सहयोग गरुन् ... तर समाज र वातावरण खतम् छ खै यो परामर्श मात्र दिएर विद्यार्थी सुधने कुरा मुश्किल छ ।”

१०. विद्यार्थीलाई अनुशासित बनाउने ज्ञान र सिपको सिकाइ

अन्तरवार्ता लिइएका शिक्षकहरूले आफ्नो उच्च शिक्षा लिँदा धेरै थोर मात्रामा मानव वृद्धि र विकास, बालविकास तथा विद्यार्थीलाई दिनु पर्ने निर्देशन र परामर्शको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । तर यस बारेमा यत्रो चर्चा हुँदा पनि उनीहरूले विश्व विद्यालयको कोर्समा यसलाई यसरी व्याख्या गरिएको थियो, यस्तो व्यवहारलाई स्वभावीक र यस्तोलाई अस्वभाविक मान्न पर्छ, यसरी सल्लाह र परामर्श दिने हो भनेर कसैले भनेन । साथै यस सम्बन्धमा तालिममा यो कुरो सिकिएको थियो र सिकेको कुरो यसरी प्रयोग गरियो भनेर व्यक्त गर्ने शिक्षक पाइएन । विश्व विद्यालयको कोर्समा पढेको कुरा व्यवहारमा प्रयोग गर्ने, अनुभवबाट सिक्ने साथै अझ स्पष्ट हुनका लागि अन्य पुस्तक तथा लेख पढ्ने गर्नु पर्नेमा उल्टो कोर्सलाई नै नजर अन्दाज गर्दै आफूलाई आफ्ना शिक्षकले गरे जस्तो अनुशासन र सजाय मात्र गर्न खोजेको पाइयो ।

शिक्षकको भनाइको सार यस्तो थियो: *हो सरकारले भने जस्तो दण्डरहित सिकाइ विकसित मुलुकमा काम लाग्ला, तर हाम्रो जस्तो घरमा गाली र पिटाइ खाएर हुर्किएको बालक विद्यालयमा त्यो नभइ त टेदैँ टेदैँ । हामीले कोसित त गरेको हो, भएन । सकेसम्म गाली गर्न पिट्न त कसलाई मन लाग्छ र ? उपाय नभए पछि के गर्ने ?*

११. विश्लेषण र व्याख्या (Analysis and Interpretation of Information)

सामान्यतः विश्लेषणमा जानकारीको तुलना (matching), वर्गीकरण (classifying), सामान्यीकरण (generalizing) र चिन्ने (specifying) प्रक्रिया अपनाइन्छ (Marzano & Kendall, 2007, pp. 44-50)। यस अध्ययनमा विश्लेषणको सुरुवात जानकारीको प्रस्तुतिबाटै भएको छ जहाँ जानकारीलाई तुलना (matching) गरी मिल्दा जानकारीलाई एकै शीर्षकमा सङ्गठित र फरक प्रकारका जानकारीलाई छुट्टा छुट्टै शीर्षकमा वर्गीकरण (classifying) गरिएको छ। अब यस परिच्छेदमा जानकारीको सामान्यीकरण (generalizing) गरी grounded theory को बाटो समात्ने कार्य चाहिँ गरिएको छैन बरु यो जानकारी यो सिद्धान्त (principle or theory) सँग सम्बन्धित छ भनेर चिन्ने (specifying or theory linking) कार्य गरिएको छ (हे. तलका अनुच्छेद)। यस अध्ययनमा प्रयोगात्मक अनुसन्धान विना नै व्यक्तिका व्यवहारहरू नियन्त्रणका उपाय सिफारिस गर्न पर्ने भएकोले प्राप्त जानकारीमा पूर्वस्थापित सिद्धान्तलाई चिनेर (specifying or theory linking) त्यसै सिद्धान्त (मा आधारित भएर) लाई उपयोग गरेर व्यक्तिका व्यवहार नियन्त्रण गर्ने उपाय सिफारिस गरिएको छ (सिद्धान्तले व्यवहारको व्याख्या, पूर्वअनुमान र नियन्त्रण गर्न सहयोग गर्छ भन्ने मान्यताले)।

- (१) तालिका २ मा विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा देखाउने समस्यामूलक व्यवहारलाई गम्भीरताको तुलना सहित प्रस्तुत गरिएको छ। यी व्यवहारहरूको कारण वा स्रोतको दुईओटा आधार हुन सक्छन्। क) अन्तरपुस्ता- अन्तरः किशोर किशोरीहरूको संसारसम्बन्धी र अनुशासनको मापदण्ड बनाउने बुझाइ अभिभावक वा शिक्षकको भन्दा फरक खालको हुन्छ, त्यसैले उनीहरू आफ्ना बुझाइका आधारमा मूल्य मान्यताहरू आफैँ बनाउँछन् र साथीहरूविरुद्धमा अनुमोदन गराउँछन् र सोही अनुरूप चल्छन्। तर अभिभावक वा शिक्षकहरूको बुझाइमा उनीहरूको यस्ता व्यवहारले विद्यालयको नियम कानून तथा आचार सहित तोडिएका हुन्छ। ख) यी समस्या (id problem)- किशोर किशोरीहरूलाई आफूले समाज वा बाआमाको मूल्य मान्यतालाई पनि तोडेको महसुस त हुन्छ तर यौन हर्मोनले दुःख दिएको लगायतका कारणले आफ्नो रुचि पुरा गर्न जानी जानी यसो गर्छन् (Gibson & Mitchel, 2006, p. 151)। अतः समस्यामूलक विद्यार्थीलाई सिधै अपराधी घोषित गरी दण्ड सजाय प्रयोग गर्न हुँदैन। पहिला प्रत्येकलाई अध्ययन गरी उसले के बुझाइमा आधारित भएर यस्तो व्यवहार गरेको हो सो पहिचान गर्न पर्छ, त्यसको आधारमा उसको व्यवहार नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। यो कार्य गर्ने प्रक्रियालाई नै परामर्श सेवा भनिन्छ। विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहारलाई निदान तथा समाधान गर्ने अभ्यासमा शिक्षकहरूले यस सैद्धान्तिक ज्ञानको प्रयोग नगरेको साथै अन्तरवार्ताको क्रममा यो ज्ञानको चर्चा पनि नगरेको पाइयो।

(२) तर तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएका, विद्यार्थीहरूको समस्यामूलक व्यवहारहरू समाधानका लागि विद्यालयले गर्ने गरेको, अभ्यास परामर्श सेवा होइन। परामर्श कार्य यी विद्यालयहरूले अभ्यास गरे जस्तो सम्झाउने, धम्काउने, पिट्ने हुँदैन, यो त सामान्यतया: निम्न चार चरण भएर प्रक्रियागत रूपमा अघि बढ्छ (Gibson & Mitchel, 2006, p. 174):

(क) परामर्शदाताले सेवा ग्राहीसँग सम्बन्ध स्थापना गर्ने: सर्वप्रथम परामर्श दाताले सेवा ग्राहीसँग नजिकको सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। गलत व्यवहार देखाउनेले आफूले त्यस्तो व्यवहार किन प्रदर्शन गरे भन्ने बारेमा हृदयदेखि अभिव्यक्त गर्ने वातावरण बन्ने गरी परामर्शदाताले उसको मन विश्वास जिती साथी जस्तो भएर काम गर्न पर्छ। पीडितसँग जति धेरै सूचना लिन सक्थो, समस्या पहिचान र समाधान त्यति प्रभावकारी हुन्छ; **(ख) समस्याको खोजी र पहिचान गर्ने:** सम्बन्ध स्थापित गरिसकेपछि सेवा ग्राहीको सतहमा देखिएका व्यवहार वा समस्या के हो त्यसको भित्री पक्ष के छ सोको उजागर हुने गरी सूचना सङ्कलन गरिन्छ। उसका विभिन्न तिन पक्षलाई समेटेर सूचना खोजिन्छ। समयक्रम पक्ष: उसको पृष्ठभूमि र अनुभव के छ, के बुझाइले कुन परिस्थितिमा सो व्यवहार गर्यो, भविष्यको उद्देश्य र योजना के छ आदि। अनुभूति पक्ष: उसको मूल्य मान्यता विश्वास के छ, अरू र आफू तथा दुई बिचको सम्बन्धलाई हेर्ने दृष्टिकोण के छ आदि। संज्ञानात्मक पक्ष: आफ्नो समस्यालाई कसरी बुझेको छ, समाधानका योजना के बनाएको छ, यी कुरामा र अरूको कुरो बुझ्न र सिक्न सक्ने क्षमता के छ, आदि। यी जानकारी संकलनपछि उसको समस्या के हो परिभाषित गर्नु पर्छ। यसरी जानकारीको खोजी, एकीकरण, र विश्लेषण तथा सश्लेषणपछि समस्या पहिचान हुन्छ; **(ग) समस्या समाधानका लागि योजना बनाउने:** समस्या पहिचान गरेपछि समाधानको योजना बनाइन्छ। समाधानका सम्भावित उपायहरूको सूची बनाइन्छ, तिनीहरूको प्रयोग गरिन्छ, प्रत्येक प्रयोगको असर वा प्रभाव मूल्याङ्कन गरिन्छ। उपायहरूको प्रभावकारिताको आधारमा प्राथमिकता क्रम तोकिन्छ; र **(घ) समाधानका प्रयास गर्ने, प्रयोग गर्ने र कार्यक्रमलाई समापन गर्ने:** समाधानका उपायहरूको पहिचान पछिको चरण भनेको व्यक्तिको समस्या समाधान गरी परामर्श प्रक्रिया टुड्याउने हो। यस चरणमा सेवाग्राही आफैँले मेरो समस्या यो उपायले समाधान हुन्छ भन्ने बुझ्छ, आफैँ जागरुक हुन्छ र परामर्श दाताको सहयोग बिना नै आफ्ना समस्याहरू समाधान गर्न सक्षम हुन्छ। शिक्षकहरूले अभ्यास गरेको अनपेक्षित व्यवहार नियन्त्रणको तरिकामा यो सैद्धान्तिक प्रक्रियाहरू पनि परेका छन् तर सिलसिलाबद्ध र चरणबद्ध भएको पाइएन। साथै उनीहरूको अभ्यास सैद्धान्तिक ज्ञानमा प्रतिबिम्बन गर्न सक्ने गरी प्राक्टिस नभएको पाइयो।

- (३) माथि प्रस्तुत गरिएको जानकारीले विद्यार्थीहरूलाई अनुशासनमा राख्न विद्यालयले शारीरिक दण्डको प्रयोग गर्ने गरेको तर यो अभ्यास विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा सहयोग गर्ने सन्दर्भमा प्रभावकारी नभएको देखिएको छ साथै शिक्षकहरू पनि आफ्ना अभ्यासबाट खुसी भएका छैनन् । 'Prevention is better than cure' भन्ने सार्वभौम मान्यता हो । तालिका २ मा देखाएका कतिपय समस्याहरू आउन भन्दा पहिले नै सम्भावित विद्यार्थीहरूलाई proactive counseling दिइ रोक्न सकिन्थ्यो . एक त विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार देखिसके पछि उसलाई बदमास वा अपराधीको रूपमा लिइएको छ र retroactive counseling को सट्टा उसलाई बदमास वा अपराधीको रूपमा दण्ड सजायको व्यवहार गरिएको छ । यस्तो तरिकाले विद्यार्थीमा अनुशासन विकास गराउन सकिँदैन भन्ने कुरा अध्ययनले प्रमाणित गरिसकेको छ (UNICEF, 2001) । शारीरिक दण्डले व्यक्तिमा अनिश्चितता तथा पहिचानमा समस्या ल्याउँछ र परिणामतः उसलाई सुधारको बाटोमा ल्याउनको साटो विद्रोह गर्ने, प्रतिरोध गर्ने, बदला लिने तथा इवी साँध्ने बाटोतिर लान्छ र अन्त्यमा यो कार्य प्रत्युत्पादक सावित हुन्छ । त्यसैले समस्याग्रस्त विद्यार्थीहरूलाई proactive counseling दिइनु पर्छ .
- (४) माथिको प्रस्तुतिमा विद्यार्थीमा अनुशासन कायम गराउन विद्यालयहरूले सार्वजनिक वेइज्जती र शारीरिक दण्डको प्रयोग गरेको तर यी प्रयोगले विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा सहयोग नपुऱ्याएको पाइएको छ । परामर्श तथा अनुशासन दुवैको अर्थ विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि सहयोग पुऱ्याउने हो तर अध्ययनले देखाए अनुसार शारीरिक दण्डको डरले देखाएको सकारात्मक व्यवहार (अनुशासन) देखावटी मात्र हुन्छ, र यस कार्यले विद्यार्थीको उत्प्रेरणा र सिकाइलाई सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दैन (Gibson & Mitchel, 2006, p. 8), तर परामर्शले सक्छ । परामर्शदाताले सेवा ग्राहीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि विभिन्न कार्यमा सहयोग गर्न सक्छ जस्तै: a) सेवा ग्राहीले अपेक्षा गरेको विकास प्राप्त गर्न, b) सेवा ग्राहीसँग कुनै विशेष सिप वा क्षमता छ भने त्यसको प्रस्फुटन गराउन, c) सेवा ग्राहीले नचाहेका वा अनपेक्षित परिणाम आउनबाट रोक्न, र d) सेवा ग्राहीमा विकास भइरहेको तर नचाहेका गुण वा बानीलाई हटाउन (ibid, pp. 173&74) । व्यक्तिको वृद्धि र विकास हुँदै जाँदा उसले सो अनुरूपका सामाजिक मूल्य र मान्यतामा समायोजित हुँदै व्यवहार प्रदर्शन गर्न पर्छ, यस्तो समायोजनको समस्यामा सहयोग गर्न परामर्शदाताको आवश्यकता हुने भएकाले यो सेवा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । यसरी परामर्श सेवाले विद्यार्थीहरूको समायोजनमा सहयोग गर्दै सर्वाङ्गीण र उच्चतम विकास गरी उनीहरूमा आत्मसम्मान र गौरव बढाउँछ (ibid, p. 50) ।
- (५) विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार नियन्त्रण तथा शैक्षिक गुणस्तर सुधारमा अभिभावकको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने शिक्षकहरूको बुझाइमाथि प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षकहरूका अनुसार

समस्यामूलक व्यवहार देखाउने मध्ये ९० प्रतिशत विद्यार्थी दलित वा जनजाति छन् । त्यस्तै सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरू अभिभावकलाई नटेर्ने खालका छन् । त्यसै गरी भण्डै ७० प्रतिशत विद्यार्थीका बाबु घरमा छैनन् । कतिपय विद्यार्थीहरू साथमा अभिभावक नभएका छन् । यसरी अभिभावकको नियन्त्रण र निगरानीमा नरहेका कारण पनि विद्यार्थीहरूलाई अनुशासन तोड्ने वातावरण बनेको छ । साथमा वा दुरमा रहेका अभिभावकहरूले आफ्ना सन्तानहरूलाई पढाइमा उत्प्रेरित गर्न सकेमा पढाइमा उत्प्रेरित विद्यार्थीहरूले समस्यामूलक व्यवहार नदेखाउने शिक्षकहरूको ठहर छ । यसरी अभिभावकले आफ्ना सन्तानलाई नियन्त्रण, निगरानी र शैक्षिक उत्प्रेरणा दिन सकेमा विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहार नियन्त्रण गर्न सकिने शिक्षकहरूको अनुमानलाई स्वीकार गर्न सकिन्छ (Kordi & Baharudin, 2010)। अख्तियारीपूर्ण अभिभावकत्व निर्वाह गर्न सकेमा तिनका बच्चाहरूले पढाइमा (खास गरी परीक्षामुखी पढाइमा) राम्रो गर्न सक्ने तथ्य अध्यनले देखाएको छ । आफ्ना बच्चाहरूलाई यसरी पढ भनेर निर्देशन गर्ने, निगरानी गर्ने र उनीहरूबाट उच्च सिकाइ उपलब्धिको अपेक्षा राख्ने, त्यसको लागि उत्प्रेरित गर्ने, आवश्यक आर्थिक लगानी गर्ने, उनीहरूका अगाडि संवेग नियन्त्रण गरी ठिक्क बोल्ने र कडा रूपमा प्रस्तुत हुने हो भने बच्चाको पढाइ राम्रो हुन्छ । यसर्थ अख्तियारीपूर्ण अभिभावकत्व कसले र कसरी निर्वाह गर्ने सो सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान र अभ्यास गर्न पर्छ ।

- (६) विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहारलाई हल गर्न शिक्षकका विद्यमान ज्ञान, सिप र वर्तमान अभ्यास पर्याप्त छैन भन्नेमाथि प्रस्तुत गरिएको जानकारीमा प्रष्ट पारिसकेको छ । साथै विद्यालयमा परामर्श सेवा आवश्यक छ भन्नेमा शिक्षकहरू पनि सहमत छन् । विद्यालयमा परामर्श सेवाको अनिवार्यता विकसित देशको अभ्यासले प्रमाणित गरी सकेको अवस्था पनि हो (Pattison, 2007, p. 6) . विकसित देशहरूमा जहाँ विद्यार्थीहरूलाई शारीरिक दण्ड दिइन्छ त्यहाँ विद्यार्थीका अनुशासन उल्लङ्घन गर्ने व्यवहारहरू नदेखिउन् भनेर निरोधात्मक परामर्श (preventive or proactive counseling) गरिन्छ । त्यसैले त्यहाँ पेसेवर परामर्श दाता अनिवार्य छ । कथम् विद्यार्थीले त्यस्तो व्यवहार देखाइहालेमा उसलाई मनोचिकित्सक वा परामर्श दाता कहाँ लगी उपचारात्मक परामर्श (curative or retroactive counseling) गरेर मात्र फेरि विद्यालय लगिन्छ (ibid, p. 6) . अति विकसित देशको सामाजिक संरचनामा आएको जटिलता, आप्रवासीका बच्चाहरूको समायोजन समस्या वा बहुसंस्कृतिका विद्यार्थीहरू एक ठाउँमा रहन पर्ने अवस्थामा विद्यालय परामर्श कार्यक्रम अनिवार्य जस्तै भएको देखिन्छ । नेपालका विद्यालयमा पनि सहरीकरणको सङ्क्रमण, अभिभावकको रेखदेखको काम पनि विद्यालयले गर्न पर्ने अवस्था आदिको कारण यो आवश्यक भएको छ ।

(७) विद्यार्थीहरूलाई अनुशासनमा राख्न विद्यालयले शारीरिक दण्ड विधिको प्रयोग गर्छन् र यो विधि कामयावी छैन भन्ने तथ्यमाथि प्रस्तुत भएको छ। अन्य अध्ययनहरूले पनि यो विधि प्रत्युत्पादक हुन्छ भनेका (e.g. Verginia State University, 2009) ले पनि यो विधि त्याग्न पर्ने देखिन्छ। यही सैद्धान्तिक आधारमा रहेर सरकारले विद्यार्थीलाई शारीरिक दण्ड नदिन शिक्षकहरूलाई निर्देशन दिएको छ (MoE, 2009), यी तथ्य र नीति जान्दा जान्दै पनि विद्यालयमा हिंसा र आतंकको प्रयोग भएको तथ्यमाथि प्रस्तुत भएको छ। साथै स्कुले बच्चालाई अनुशासनमा राख्नका लागि सजाय दिनु प्रत्युत्पादक हुन्छ, त्यसैले शारीरिक दण्ड दिन हुँदैन, परामर्श सेवा दिन पर्छ भन्ने सत्य शिक्षकहरूले मानसिक रूपमा स्वीकार गरेको पनि देखिन्छ, तैपनि उनीहरूमा आशंका छ- “नपिटिकन सम्झाएको भरमा मात्र हुन्छ होला र”। अनुसन्धानले प्रयोग गरेर वास्तवमा कुनै ‘इनोभेसन’ हाम्रो लागि उपयुक्त छ भनेको आधारमा सो मूल्यवान कुरा (valuable innovation) सबै व्यक्तिले सधैं आत्मसात् र कार्यान्वयन गर्दछन् भन्ने हुँदैन (Print, 1993, pp. 217-246). उनीहरूको आफ्नै कार्य क्षेत्रमा गएर ‘इनोभेसन’ प्रयोग गरेर देखाउन पर्छ अनि मात्र आत्मसात् र कार्यान्वयन गर्दछन्। एक मनले स्वीकारे पनि सो कार्यान्वयनका लागि उनीहरूमा आवश्यक ज्ञान र सिप नभएकाले सोको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ (ibid)। सरकारले यसरी विद्यालयको आचरणमा परिवर्तन ल्याउने हो भने औचित्य-अनुभव रणनीति वा शक्ति बाध्यकारी रणनीति अपनाएर हुँदैन सिफारिस पुनःशिक्षण रणनीति (normative re-educative strategy) अपनाउन पर्छ। विज्ञले शिक्षकहरूसँग बसेर काम गरेर हिंसा विहीन उपाय कामयावी भएको देखाउन पर्छ।

१२. प्राप्तिहरूको सारंश (Summary of Findings)

यस अध्ययनको प्रप्तिलाई माथि उल्लेखित जिज्ञासहरूको उत्तर आउने गरी साराशमा प्रस्तुत गरिएको छ। विद्यालयमा विद्यार्थीहरूले ११ थरी र खास गरी ४ प्रकारका समस्यामूलक व्यवहारहरू देखाउँछन्। समस्यामूलक विद्यार्थीहरूका व्यवहार हटाउने प्रयास वा अभ्यासका रूपमा विद्यालयहरूमा कक्षा शिक्षकले सम्झाउने, प्रअ ले हप्काउने र पिट्ने तथा अभिभावकले जिम्मा लिने गर्दछन्। शिक्षकहरूको धारणमा हेर्दा विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहारको स्रोतहरू; क) अभिभावकको चेतनाको कमी र आर्थिक विपन्नता, ख) विद्यार्थीहरू बाआमा वाहेकेका अभिभावकसँग वा एकलै बस्नु, ग) खण्डित परिवार हुनु वा बाआमामा चारित्रिक विचलन आउनु, घ) बच्चाहरूमा निगरानी विनाको आर्थिक लगानी हुनु आदि छन्। शिक्षकहरूको ठम्याइमा- विद्यार्थीका समस्यामूलक व्यवहार नियन्त्रण गर्न शिक्षकको एकातर्फी प्रयास पुग्दो छैन, अभिभावकलाई पनि जागरुक बनाइ प्रयोग गर्न पर्छ। विद्यार्थीहरूका समस्यामूलक व्यवहारलाई हल गर्न शिक्षकका विद्यमान ज्ञान, सिप र वर्तमान अभ्यास पर्याप्त छैन त्यसैले यो

कार्य गर्न विद्यालयमा छुट्टै परामर्शदाताको व्यवस्था गर्न वा शिक्षकहरूलाई नै यससम्बन्धी तालिम दिन सकिन्छ। विद्यालयमा अनुशासन कायम गर्ने क्रममा शिक्षकहरू क) विश्व विद्यालयको कोर्समा सिकेका ज्ञानको प्रयोग त के सम्भन्धना पनि गर्दैनन्, ख) यस सम्बन्धमा भएका अध्ययन, अनुसन्धान र प्रयोगका बारेमा अनभिज्ञ छन्, र ग) आफूले कार्य क्षेत्रमा गरेर सिकेका तथा आफू विद्यार्थी छँदा शिक्षकले आफूप्रति गरेका व्यवहार सम्झिएर काम गर्दछन्।

१३. सुझाव (Recommendations)

- **शिक्षा मन्त्रालयले विद्यालयमा परामर्श दाताको व्यवस्था गर्नु पर्छ**

त्तर र स्थायी शिक्षकहरू मध्येबाट छात्रवृत्तिमा पढ्ने गरी दरखास्त आव्हान गर्न सकिन्छ र उनीहरूलाईपछि विशेष भत्ताको वा कामको आधारमा पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

- **भयमुक्त वातावरणका लागि शिक्षक तयारीमा विश्व विद्यालयको भूमिका हुनु पर्छ**

त्रिविले दिने बिएड र एमएड शिक्षकको लागि पूर्वसेवाकालीन तालिम होइन शिक्षक विकास कार्यक्रम हुनु पर्छ। शिक्षा मन्त्रालयको नीति, कार्यक्रम लागू गर्न सक्ने गरी क्षमता विकासका लागि लिखित (written) तथा पढाउने (taught) पाठ्यक्रममा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ। सेवाकालीन तालिमका कार्यक्रम पनि शिक्षा मन्त्रालय र त्रिवि मिलेर बनाउँदा सिकाइ स्थानान्तरणको ग्याप कम हुन्छ। हाल पनि समस्यामूलक बालकको मामला अध्ययन गरी (case study as diagnostic evaluation of problematic behaviour) सुधारका उपायहरू सुझाउने र प्रयोग गर्ने (action research and counselling) कुरा बिएडको अभ्यास शिक्षणमा राखिएको छ तर यो प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

- **शिक्षकहरूले दण्डरहित अनुशासनका विकल्पलाई अवलम्बन गर्न पर्छ**

शारीरिक दण्ड वा सजायले सम्बन्धित व्यक्तिलाई त सुधार गर्दैन भन्ने जान्दा जान्दै पनि अरूलाई तर्साउनका लागि प्रयोग गर्ने गरिएको लात्ती, छडी र सार्वजनिक गाली बेइज्जती विद्यालयले अहिल्यैबाट त्यागौं। सरकारले भयमुक्त वातावरणमा सिकाउने र शारीरिक दण्डप्रति शून्य सहनशीलताको नीति लिएको (MoE, 2009) अवस्थामा शिक्षकहरूले त्यसलाई आत्मसात गरौं, तालुक अड्डासँग सिकाइको माग गरौं, आफैंले पनि सिकौं।

- **शिक्षा मन्त्रालयले दण्डरहित अनुशासनका लागि विकासात्मक प्रयोग गर्न पर्छ**

कतिपय अवस्थामा शिक्षकहरूले पिटेर तह लगाउने वा अनुशासन (disciplining) को विकल्प खोजेका छन् तर गर्न सकेका छैनन्। अब नपिटिकन तह लगाउने तरिका के हो त सरकारले सिकाउन पर्यो नि। केही विद्यालय लिउँ, प्रतिबद्ध शिक्षकको टिम बनाउँ,

अभिभावकलाई अभिमुखीकरण गरी सकारात्मक बनाउँ, विज्ञको टोली पनि लिऊँ र त्यहाँ प्रयोग गरौँ । गर्दै, हेदै, सिक्दै, सुधार्दै, कार्यमूलक अनुसन्धानको नमुनामा काम गरौँ । देशै भरी सामन्तीकरण गर्ने नुमना निकालेर डिसेमिनेसन गरौँला । अन्यथा स्थानीय ठाउँको विशिष्ट परिवेशमा उपेक्षित हुने खालको नुमना निकालौँला । स्थानीय शिक्षा अधिकारी नियुक्त भएको अवस्थामा अनुसन्धान गर्ने विज्ञको टोलीले निजबाट सघाउ पाउन सक्छ ।

नेपालको अर्थ-सामाजिक परिवेशलाई हेर्दा विद्यालयले चाहेर पनि अख्तियारीपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने अभिभावक नपाइने अवस्था छ । यस अवस्थामा शिक्षकले कसरी शिक्षक र अभिभावक दुवैको भूमिका 'two in one' हुन सक्छ, कसो गरे प्रअ वा निश्चित शिक्षकले अर्ध पेसेवर परामर्श दाता हुन सक्छन् सो कुरामा अनुसन्धान गर्नु पर्छ । तर अनुसन्धानको नेतृत्व विशेषज्ञले गरे पनि टिममा चाहिँ प्रअ र निश्चित शिक्षकहरू र स्थानीय शिक्षा अधिकारी (नियुक्त भएमा) लाई सहभागी गराउन पर्छ । अनुसन्धानको मोडेल चाहिँ कार्यमूलक हुनुपर्छ, पहिले शिक्षकले स्वःअध्ययनमा बानी बसाल्ने, पढ्दै गर्दै र सिक्दै जाने हुनुपर्छ ।

१४. निष्कर्ष (Conclusion)

विद्यालयमा भयमुक्त सिकाइ वातावरण निर्माणका लागि शिक्षक तयारीको विभिन्न पाटोहरू मध्ये एक विद्यालयमा परामर्श सेवाको अभ्यासको अवस्था हेर्दा केही सुधार गर्न सकिने खालका कमी कमजोरीहरू देखिएका छन् । शिक्षक पेसागत विकासको अवधारणामा अधि बढीरहेको NCED (2070BS) ले मनन गर्न पर्ने कमजोरीहरू पहिलो चरण कमजोर भएको कुरो त सुरुमै उल्लेख छ, दोस्रो चरण हेर्दा क) बिगडको अभ्यास शिक्षण कोर्समा मामला अध्ययनको ज्ञान र सिप सिकाएको भए पनि शिक्षकहरूले यो विधिको प्रयोग गरेको पाइएन, शिक्षक तयारीमा कमजोरी भयो, अभ्यास शिक्षण गराउने पार्टनर विद्यालयले पनि राम्रो सिकाएन् । ख) पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तयारी कोर्स (विश्व विद्यालयको पाठ्यक्रम) मा शिक्षकले विद्यार्थीका लागि आवश्यक मात्रामा सुरक्षित, हेरचाहमुखी र सहयोगी शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्नु पर्छ भनेर सिकाए पनि प्रयोगमा असमर्थ भएकाले पाठ्यक्रममा कमजोरी भयो, कोरा सैद्धान्तिक, अपुरो र अर्थपूर्ण सिकाइ (meaningful learning) हुन नसक्ने खालको भयो । तेस्रो चरणको कुरा गर्दा: “(ग) सेवा प्रवेश अभिमुखीकरण” तालिम छोटो र परिचयात्मक भएकाले यस सन्दर्भमा कुनै बिषयवस्तु नै नउठेको पाइयो । साथै यहाँ अध्ययन गरिएका शिक्षकहरू सेवा प्रवेश गर्ने समयमा विद्यालयमा परामर्श सेवाको चर्चा यो रूपमा विकास भइसकेको अवस्था पनि थिएन । चौथो चरण: “(घ) पेसागत विकास” का क्रममा यो सिपको सन्दर्भमा प्रअहरूलाई सम्म पनि जानकारीमूलक छलफल गराइएको तर सिप विकास गर्न सक्ने गरी ज्ञान प्रदान नगरिएको पाइयो । शिक्षकहरूले आवश्यक ज्ञान र सिप प्राप्त नगरेको साथै उनीहरूको अभिवृत्ति (attitude) विकास नभएको र कार्य सम्पादन/ कुशलता (performance) देखाउन नपरेको वा नसकेको अवस्था छ । वर्तमानको अर्थ-सामाजिक जटिलताका कारण विद्यार्थीहरूका समस्या बढिरहेका छन् । अभिभावकहरूको माया, ममता र निगरानी वा अख्तियारीपूर्ण अभिभावकत्वको

अभावमा विद्यार्थीहरू दिशाभ्रम भई अन्योलतामा रुमलिने समस्या प्रष्ट देखिएको छ। यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा विद्यालयको भूमिका र परामर्श सेवाको अत्यन्तै जरुरत भन्नु टुङ्कारो भएकाले यो कुरो शिक्षक तालिम प्याकेजमा राखी सिकाउन पर्नेमा सेवाकालीन तालिममा कमजोरी भयो।

सन्दर्भ सूची (References)

- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston: Pearson Education, Inc.
- FoE, TU, (2009). Courses of Master's Degree and Bachelor's Degree in education. Kathmandu: Author.
- Ghimire, S. (2072 BS). Gap between Pre-service and In-service Teacher Training: Lesson for Teacher Professional Development. *Teacher Education*, 13 (13), 278- 87. Kathmandu: National Centre for Educational Development.
- Gibson, R. L. & Mitchel, M. H. (2006). *Intoduction to counseling and guidance*. Pearson Education.
- Kordi, A. & Baharudin, R. (2010). Parenting attitude and style and its effect on children's school achievements. *International Journal of Psychological Studies*, 2 (2), 217- 222. Canadian Center of Science and Education.
- Marzano, R. J. & Kendall, J. S. (2007). *The new taxonomy of educational objectives*. CA: Corwin Press.
- Ministry of Education. (2009). Policy for fearless learning environment. Kathmandu: Author.
- National Centre for Educational Development (NCED).(2070BS).Teacher Professional Development (TPD) Handbook-2066. Kathmandu: Author.
- Pattison et al. (2007). Counseling in schools: a research study into a services for children and young people in Wales. Wales Assembly Government.
- Print, M. (1993). *Curriculum development and design*. St Leonards: Allen & Unwin Pty Ltd.
- Tierney, S (2008). Qualitative research: An overview and general issues. R. from <http://www.researchdirectoriate.org.uk/m0erg/documents/Qualitative%20Research.pdf>
- UNICEF. (2001). *Corporal punishment in schools in South Asia* (day of general discussion on violence against children 28 Sep. 2001). Kathmandu: Child Protection and Gender Section UNICEF Regional Office for South Asia.
- Virginia State University. (2009). Discipline and punishment: what is the difference? Petersberg: Author.
- अधिकारी, ओ.प्र. (मिति नभएको) (अनु.)। *चाणक्य नीति दर्पण*। डण्डा: सिर्जना पुस्तक संग्रहालय।

६. गोन्पा शिक्षाको अवस्था, समस्या र समाधानको उपाय

आचार्य सार्की शेर्पा

सदस्य, गोन्पा/विहार व्यवस्थापन परिषद् नेपाल

लेख सार (Abstract)

नेपालको परम्परागत शिक्षा व्यवस्था मध्ये गोन्पा शिक्षा पनि एक हो। नेपालमा यसको शिक्षा प्रणाली र व्यवस्था शाक्यमुनि बुद्धको पालादेखि नै भएको देखिन्छ। गोन्पा शिक्षा भन्नाले शाक्यमुनि बुद्धद्वारा प्रतिपादन गर्नु भएको सिद्धान्तलाई आधार मानेर गोन्पा विद्यालयमा अध्ययन, अध्यापन गराउने शिक्षालाई बुझिन्छ। बौद्ध दर्शनमा आधारित गोन्पा शिक्षाले आध्यात्मिक र नैतिक शिक्षामा विशेष जोड दिन्छ। नेपालमा रहेका धार्मिक प्रकृतिका परम्परागत शिक्षालाई राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार र औपचारिक शिक्षाको समकक्षी बनाउने मूल उद्देश्यका साथ गोन्पा/विहार व्यवस्थापन परिषद् नेपाल गठन गराई पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट छुट्टै पाठ्यक्रम बन्नुलाई इतिहासमा ठुलो उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसै गरी राज्यले अनुमति तथा स्वीकृति प्राप्त गरी व्यवस्थित रूपमा सञ्चालनमा रहेका गोन्पा विद्यालयहरूलाई वार्षिक रूपमा एकमुष्ट अनुदान पनि प्रदान गर्दै आएको छ। तर पनि गोन्पा विद्यालय सञ्चालनमा विभिन्न समस्याहरू रहेका छन्। मुख्य समस्याहरूमा शिक्षक व्यवस्थापन तथा प्रमाण पत्र स्तरीकरण, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक व्यवस्थापन, अनुमति तथा स्वीकृति, विद्यालय व्यवस्थापन, विद्यालय सञ्चालन तथा भौतिक व्यवस्थापन आदि विषयहरू पर्दछन्। प्रत्येक समस्याको भित्र नै समाधानका उपायहरू लुकेका हुने भएकोले राज्यले यस विषयका विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरी दीर्घकालीन नीति निर्माण गर्नु नै समस्या समाधानका मुख्य उपाय हो। यस लेखमा गोन्पा शिक्षासँग सम्बन्धित मुख्य शब्दावली, विषय प्रवेश, नेपालमा परम्परागत बौद्ध शिक्षा, गोन्पा शिक्षा पाठ्यक्रम, गोन्पा शिक्षा शिक्षक प्रशिक्षण, अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेका गोन्पा विद्यालयहरू, नेपालमा धार्मिक प्रकृतिका विद्यालय व्यवस्थित रूपमा सञ्चालनको लागि केही सुझावहरू र भावी दिशालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यो लेखले गोन्पा शिक्षाका बारेमा उठेका जल्दा बल्दा आवाजहरूलाई पनि सकारात्मक रूपमा समेट्ने प्रयास समेत गरेको छ।

मुख्य शब्दावली (Keywords)

बौद्ध शिक्षा (Buddhist Education), बौद्ध दर्शन (Buddhist Philosophy), गोन्पा शिक्षा (Gonpa Education)

गोन्पा विद्यालय (Gonpa School), भोट भाषा (Bhot Language), गोन्पा शिक्षा पाठ्यक्रम (Gonpa Education Curriculum), त्रिपिटक (Three Baskets), गोन्पा शिक्षा शिक्षक प्रशिक्षण (Teacher Training in Gonpa Education), बुद्धका उपदेश (Buddha's teaching), बौद्ध दर्शन (Buddhist Philosophy), शिक्षकको पेशगत विकास (Teachers Professional Deployment), परम्परागत गोन्पा शिक्षा (Traditional Gonpa Education), राष्ट्रिय शिक्षाको मूलधार (Mainstream of national education)

१. विषय प्रवेश (Background)

मानव समाजको विकास आध्यात्मिक चिन्तन र विज्ञान तथा प्रविधिद्वारा हुँदै आएको छ। आध्यात्मिक चिन्तन बिना मानवको महत्त्व नै हुँदैन भन्दा अत्युक्ति नहोला। आज भन्दा करिब २५६० औं वर्ष पूर्व नेपालको लुम्बिनीमा जन्मनु भएका मैत्री र करुणाले युक्त शान्तिका महानायक शाक्यमुनि बुद्धले विभिन्न प्रकारको दुःखबाट पीडित सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितार्थ प्रतिपादन गर्नु भएको सिद्धान्त नै गोन्पा शिक्षा (Gonpa Education) हो। शाक्यमुनि बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको शिक्षाले सहज रूपमा जीवन जिउने कला सिकाउनुको साथै मानवको कठोर हृदयलाई परिवर्तन गरी प्रज्ञाको विकासको साथै मानवलाई नैतिकवान् बनाउँछ।

प्राचीनकालदेखि नै नेपालको उत्तरी हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने हिमाली बासीहरूले प्रायः प्रत्येक गाउँमा गोन्पा स्थापना गरी बौद्ध धर्म, दर्शन र सहित्य आदि विषयको अध्ययन, अध्यापन गुरु परम्पराअनुसार गराउँनुको साथै अभ्यास पनि हुँदै आएको छ। गोन्पामा पठन-पाठनको अलावा धार्मिक कार्यहरू पनि हुने गर्दछन्। बौद्ध परम्परामा गुरुको धेरै महत्त्व छ। गुरुबाट नै शिष्यको लागि शिक्षा, दीक्षा लगायत गास, बास र कपासको व्यवस्था समेत गर्ने गरिन्छ। त्यसैले गुरुले मार्ग दर्शक र अविभावक, संरक्षक र कल्याण मित्रको भूमिका निर्वाह गर्दछन्। बौद्ध धर्म एवम् दर्शनमा आधारित शिक्षा प्रदान गर्दै आएकोले गोन्पा एवम् बौद्ध धर्मको बिचमा पारस्परिक सम्बन्ध रही आएको छ। विशेषतः बौद्ध धर्म भनेको बाह्य विषयप्रतिको अतिवादी र भोगलाई परित्याग गरी आन्तरिक चित्तको शुद्धीकरण गर्ने सिद्धान्त भएकोले जसको भावना गर्नुको निम्ति गोन्पा अर्थात् एकान्त स्थलको अपरिहार्य आवश्यकता पर्छ। सारमा भन्नु पर्दा गोन्पा भनेको शैक्षिक, धार्मिक, साँस्कृतिक र सामाजिक कार्य गरिने मुख्य केन्द्र हो। तसर्थ प्राचीनकालदेखि गोन्पामा सञ्चालन गर्दै आएका गोन्पा शिक्षा वर्तमान समयमा पनि कायमै रहेकोले गोन्पा शिक्षाको आफ्नै विशिष्ट मौलिक परम्परा रहेको छ।

२. नेपालमा परम्परागत बौद्ध शिक्षा : (Traditional Buddhist education in Nepal)

नेपालमा शिक्षा विकासको इतिहासलाई नियाल्ने हो भने प्राचीनकालदेखि समाजको प्रचलित रीति-रिवाज, चालचलन, परम्परागत रूपमा चल्दै आएका धार्मिक तथा सामाजिक मूल्य मान्यताहरू एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरण हुँदै आएको पाइन्छ। नेपालमा प्राचीन कालमा बौद्ध र

संस्कृत शिक्षा परम्पराबाट अनुप्राणित शिक्षा व्यवस्था कायम रहेको पाइन्छ। “बौद्ध धर्म-दर्शनको प्रतिपादनपछि विहार, गुम्बा र भिक्षुहरूका सङ्घहरू शिक्षा, शिक्षा-दीक्षाका केन्द्रका रूपमा स्थापित भए। विहार र गुम्बामा प्रदान गरिने बौद्ध शिक्षा गुरुकुलभन्दा सङ्गठित रहेको देखिन्छ। प्राचीन नेपालका भृङ्गी, खर्जुरिका र गुम विहार बौद्ध धर्मका केन्द्रका रूपमा रहेका र त्यहाँबाटै शिक्षा-दीक्षा दिने गरेको पाइन्छ। बौद्ध शिक्षा बुद्धका उपदेश तथा बौद्ध दर्शन (Buddha's teaching and Buddhist Philosophy)मा आधारित थियो। त्यहाँ प्राकृत तथा पाली भाषा, बौद्ध दर्शन तथा साहित्य, त्रिपिटक, (Three Baskets) जातक आदि विषयहरू पढाइ हुन्थे। भिक्षुहरूद्वारा नै यस्तो शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो। बौद्ध शिक्षा पारिवारिक बन्धनबाट मुक्त हुने पुरुष वा महिला दुवैले पाउन सक्तथे। यो शिक्षामा वर्णभेद थिएन।”¹ नेपालमा बौद्ध शिक्षाको अध्ययन अध्ययपन परम्परा यसै कालदेखि सुरु भएको भन्न नसके पनि भोट देशमा बौद्ध धर्मको उदाय हुनु भन्दा पहिला नै नेपालमा बौद्ध शिक्षाको विकास भई सकेको अनुमान गर्न सकिन्छ। प्राचीनकालमा विभिन्न देशबाट बौद्ध शिक्षा अध्ययनको लागि बुद्ध अनुयायीहरू नेपालमा आउने गर्दथे। “चिनियाँ-तिब्बती भिक्षुहरूलगायत समेत भिक्षुहरू बौद्ध दर्शन (Buddhist Philosophy)को अध्ययन गर्न नेपाल आएको तथ्यले पनि नेपालमा बौद्ध शिक्षाको विकास राम्रोसँग भएको पुष्टि हुन्छ। पछि गएर यो बौद्ध शिक्षा विशेष गरेर नेपालको उत्तरी सीमा क्षेत्रतिर सीमित रहन गयो। केही विहार तथा गुम्बाहरूमा सीमित रूपमै भए पनि अहिलेसम्म पनि यो शिक्षा चलिरहेको पाइन्छ।”²

छैठौँ शताब्दीको अन्त तथा सातौँ शताब्दीको पहिलो चरणतिर राजा अशुवर्माकी सुपुत्री भृकुटीले तत्कालीन भोट देशका राजा सोङ्चेन गोन्पोसँग बिवाह गरिएको थियो। राजा अशुवर्माले दाइजोको रूपमा आफ्नो सुपुत्रीलाई अक्षोभ्य बुद्ध, बोधिसत्त्व र आर्यताराका मूर्तिहरू दिएर पठाएको इतिहास र बौद्ध धर्म प्रचार-प्रसारको लागि जति पनि भारतका बौद्ध विद्वान् महापण्डितहरू भोट देशमा जानु भएको थियो। उनीहरू सबै नेपालको मार्ग हँदै जानु भएको इतिहासमा पाइन्छ। यस प्रकारको तथ्यले पनि भोट देशमा भन्दा नेपालमा पहिला बौद्ध धर्मको उदय भएको मान्न सकिन्छ।

भोट देशका २८ औँ राजा ल्हा थोथो री जिन्चेन ई. ४२७ को राज्यकालमा पहिलो पटक भोट देशमा बौद्ध धर्मको प्रवेश भए तापनि ३८ औँ राजा ठिसोङ देउचेनसम्म बौद्ध धर्मले व्यापकता पाउना सकेन। तत्पश्चात् राज ठिसोङ देउचेनले भारतका बौद्ध विद्वान् आचार्य शान्त रक्षित, गुरु पद्मसम्भाव जस्ता विद्वानहरू भोट देशमा निमन्त्रणा गरी संस्कृत भाषाबाट भोट भाषामा बौद्ध सूत्र र तन्त्रका ग्रन्थहरू अनुवाद गरेका थिए। त्यसपछि क्रमशः भोट देशमा बौद्ध धर्मले

¹ पौडेल लेखनाथ, २०५४ नेपालमा शिक्षाको विकास, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. २

² पौडेल लेखनाथ, २०५४ नेपालमा शिक्षाको विकास, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. २

व्यापकता पाएको देखिन्छ । जुन प्रकारले भोट देशमा बौद्ध धर्मले व्यापकता पायो त्यसको प्रभाव नेपालको हिमाली भेगमा पनि परेको थियो । संस्कृत भाषाबाट भोट भाषामा अनुदित बौद्ध धर्म, दर्शनका ग्रन्थहरू बौद्ध गोन्पाहरूमा अध्ययन अध्ययन गर्न थालियो । त्यसै कारणले आजसम्म पनि सम्भोटा लिपिमा लेखिएका बौद्ध ग्रन्थलाई आधार मानेर मूलतः नेपालका हिमाली क्षेत्रका मानिसहरूले गोन्पा शिक्षा प्रणाली अवलम्बन गर्दै आएका छन् । बुद्धका उपदेश तथा बौद्ध दर्शनमा आधारित गोन्पा शिक्षा प्रणाली परापूर्वकालदेखि नेपालको एक प्रमुख शिक्षा प्रणालीका रूपमा रहिआएको छ ।

३. गोन्पा शिक्षा पाठ्यक्रम : (Gonpa Education's Curriculum)

बुद्धका उपदेश तथा बौद्ध दर्शनमा आधारित गोन्पा शिक्षा (Gonpa Education) प्रणाली पनि परापूर्वकालदेखि नेपालको एक प्रमुख शिक्षा प्रणालीका रूपमा रहिआएको छ । प्रारम्भिक कालमा गोन्पा शिक्षा प्रणाली त्रिपिटकमा आधारित बौद्ध दर्शन, साहित्य विशेष गरी पाँच महाशास्त्र (प्रमाण, प्रज्ञापरमिता, मध्यमिक, अभिधर्म र विनय शास्त्र) का विषयहरूको अध्ययन हुने गर्दथ्यो । अतः प्राचीन कालदेखि नै गोन्पा, विहार आदि संस्थाहरू बौद्ध धर्मका प्रमुख शैक्षिक केन्द्रका रूपमा रहिआएका छन् ।

आजभन्दा २४ वर्षअगाडि सन् १९९० को मार्च ५ देखि ९ तारिखसम्म थाइल्यान्डको जोम्टिन भन्ने ठाउँमा सबैका लागि शिक्षा आधारभूत सिकाइ आवश्यकताको परिपूर्ति नामक विश्व सम्मेलन भएको थियो । त्यस सम्मेलनमा नेपालले पनि भाग लिएर सबैको लागि शिक्षा अन्तर्राष्ट्रिय अभियानको सदस्य ग्रहण गरिएको थियो । सन् १९९० देखि २००० सम्मको नेपालको प्रतिवेदनमा सबैका लागि शिक्षा तर्फ केही गर्न नसकेको दुःखदायी अवस्था उल्लेख गरिएको छ । सन् २००० मा सबैका लागि शिक्षाको सम्बन्धमा डकारमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा नेपाल लगायत १६४ राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षा प्रदान गर्ने लक्ष्य लिए अनुरूप नेपालले पनि त्यसमा प्रतिबद्धता जनाएको थियो । जस अनुसार सन् २००४ जुलाईदेखि नयाँ अवधारणा लागू गरी नेपालका धार्मिक प्रकृतिका शिक्षालाई राज्यको मूलधारमा ल्याउने नीति लिएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा देशका सबै जात जाति, लिङ्ग, वर्ण र क्षेत्रका जनसमुदायलाई शिक्षा प्रदान गर्नका लागि शिक्षाको पहुँच बाहिर रहेका सबैलाई शिक्षाको मूलधारमा समाहित गर्नु राज्यको दायित्व हुन गएको छ । यस सन्दर्भमा आफ्नै स्रोत, साधन र शिक्षण प्रक्रियाका माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्दै आएका गोन्पा शिक्षा प्रणालीलाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीमा समाहीकरण गर्नु राज्यको कर्तव्य भएको तथ्यलाई दृष्टिगत गरी नेपाल सरकारले गोन्पा शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको मूलधारमा समाहीकरण गर्ने कार्यक्रम अगाडि सारेको छ । गोन्पा शिक्षाको मूल कार्ययोजनाको पाठ्यक्रममा आधारित पाठ्यपुस्तक हो । पाठ्यक्रम र

पाठ्यपुस्तक विना योजनाबद्ध शिक्षण गर्न सकिँदैन । त्यसैले २०६५ सालदेखि हालसम्म नेपाल बौद्ध महासङ्घको अगुवाईमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा-१ देखि कक्षा १० सम्मको गोन्या शिक्षा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक (Gonpa Education Curriculum and text book) तयार गरी प्रकाशन भएर देशका विभिन्न गोन्याहरूमा अध्ययन अध्यापन भैरहेको छ । साथै गत वैशाख १२ गते उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्, पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण महाशाखा, सानोठिमी, भक्तपुरमा का. मु. महाशाखा प्रमुख, रामचन्द्र पाण्डेको अध्यक्षतामा बसेको बैठकले गोन्या शिक्षा कक्षा-११ र १२ को पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने निर्णय गरिएको थियो । सोही निर्णय अनुरूप कक्षा-११ मा अनिवार्य अङ्ग्रेजी, अनिवार्य नेपाली, भोट भाषा, बौद्ध शिक्षा, बौद्ध दर्शन गरी पाँच विषय ५०० पूर्णाङ्क र कक्षा-१२ मा अनिवार्य अङ्ग्रेजी, भोट भाषा, बौद्ध शिक्षा, बौद्ध दर्शन, आयुर्वेद पाँच विषय ५०० पूर्णाङ्क गरी जम्मा १००० पूर्णाङ्कको गोन्या शिक्षा उच्च माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम हाल नेपाल बौद्ध महासङ्घको अगुवाईमा निर्माण भैरहेको छ ।

४. गोन्या शिक्षा शिक्षक प्रशिक्षण : (Teacher Training in Gonpa Education)

गोन्या शिक्षालाई शिक्षाको राष्ट्रिय मूल प्रवाहीकरण गर्ने नेपाल सरकारको नीति अनुरूप पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट गोन्या शिक्षाको कक्षा १ देखि १० सम्मका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक (Curriculum and Text Book) तयार गरी अध्ययन अध्यापन भईरहेका छन् । गोन्या विद्यालयहरूमा प्रदान गरिने शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउनका लागि गोन्यामा अध्यापनरत शिक्षकहरूको शिक्षण सिप र पेसागत दक्षताको अभिवृद्धि गर्नको लागि शैक्षिक जनाशक्ति विकास केन्द्र आ.व. २०६७/०६८ देखि १० दिने शिक्षकको पेसागत विकास तालिम (टि.पि.डी. मोडेल शैक्षिक तालिम केन्द्रहरूमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । यसका लागि शैक्षिक तालिम केन्द्र, तनहुँ र शैक्षिक तालिम केन्द्र, काभ्रेलाई गोन्या/विहारमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको लागि शिक्षकको पेसागत विकास (Teachers Professional Deployment) टी.पी.डी. सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ । नेपाल सरकारको नियमित बजेटका अतिरिक्त नेपाल बौद्ध महासङ्घको आर्थिक सहयोग र शैक्षिक तालिम केन्द्रको संयोजनमा पनि गोन्या/विहारमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको लागि टी.पी.डी. सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ।

५. अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेका गोन्या विद्यालयहरू : (Registered Gonpa School)

नेपाल सरकारले अनुमति तथा स्वीकृति प्राप्त गरी संचालित धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरू गोन्या, गुरुकुल र मदरसा शिक्षालाई शैक्षिक प्रणालीको मूलधारमा ल्याउन, परम्परागत शैक्षिक व्यवस्थालाई सुदृढ तथा संस्थागत गरी यी संस्थाहरूले दिने शिक्षालाई राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार

औपचारिक शिक्षाको समकक्षी बनाउनका लागि नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयबाट “धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूलाई अध्यापन, व्यवस्थापन कार्यमा सहयोगका लागि एकमुष्ट अनुदान कार्यान्वयन (पहिलो संशोधन) निर्देशिका, २०६९” जारी गरिएको छ। हालसम्म २५ जिल्लाको २७५ ओटा गोन्पाहरूमा गोन्पा विद्यालयहरू नेपाल सरकार, जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त गरी अध्ययन, अध्यापन भैरहेको छ।

धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूको परम्परागत मौलिक स्वरूपलाई कायम राख्दै पठन-पाठन, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, परीक्षा आदिलाई सुव्यवस्थित राख्न, शिक्षक दरबन्दी, राहत अनुदान, प्रति विद्यार्थी एकाइ लागत अनुदान र भौतिक सुविधाको अभावबाट विद्यार्थीको पठन-पाठनमा पर्ने प्रभावलाई कम गर्नका लागि निर्देशिका अनुसार अनुमति तथा स्वीकृत प्राप्त गरेर अध्ययन, अध्यापन भैरहेका धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूलाई वार्षिक रूपमा एकमुष्ट अनुदान प्रदान गरिरहेको छ। जसमा आधारभूत तह अन्तर्गत कक्षा १-५ को हकमा प्रतिविद्यालय/संस्थालाई वार्षिक रूपमा एकमुष्ट रु. १,६८,०००/- (एकलाख अठसठ्ठी हजार), आधारभूत तह अन्तर्गत कक्षा ६-८ को हकमा प्रति विद्यालयलाई वार्षिक रूपमा एकमुष्ट रु. १,८९,०००/- (एकलाख उनानन्वे हजार), माध्यमिक तह अन्तर्गत कक्षा ९-१० को हकमा प्रति विद्यालयलाई वार्षिक रूपमा एकमुष्ट रु. २,४५,०००/- (दुईलाख पैतालिस हजार) अनुदान प्रदान गर्ने निर्देशिकामा उल्लेख गरी प्रदान गर्दै आएको छ।

६. नेपालमा धार्मिक प्रकृतिका विद्यालय व्यवस्थित रूपमा सञ्चालनको लागि केही सुझावहरू र भावी दिशा : (Suggestion and Future Direction to management for operation of traditional school)

परापूर्वकालदेखि आफ्नो स्रोत साधनमा सञ्चालन रही आएका धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा विद्यालयहरू बौद्ध धर्म दर्शनमा आधारित परम्परागत शिक्षा (Traditional Education) प्रणाली हालसम्म प्रचलनमा रहेका छन्। नेपाल सरकारले पनि परम्परागत शिक्षालाई औपचारिक विद्यालय शिक्षामा मूलप्रवाहीकरण गर्दै सो सरहको मान्यता प्रदान गरेको छ। यसले देश र समाजलाई दोहोरो फाइदा भएको छ। तर पनि अहिले धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूमा सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा धेरै चुनौतीहरू रहेका छन्। गोन्पा/विहार विद्यालयको नीति निर्माण सम्बन्धमा शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभागलाई नीतिगत राय सुझाव दिनका लागि वि.सं. २०६६ मंसिर २८ गतेका दिन माननीय (मन्त्री स्तरीय) निर्णयानुसार गोन्पा/विहार व्यवस्थापन परिषद् नेपाल गठन भएको छ। परिषद्ले वार्षिक रूपमा विभिन्न जिल्लाका गोन्पा/विहार विद्यालय सञ्चालक समितिहरूलाई निमन्त्रणा गरी गोष्ठी, सेमिनर आदि आयोजन गर्ने गरिएको

छ। सोही गोष्ठी, सेमिनरहरूबाट गोन्पा/विहार विद्यालयहरूमा देखिएका समस्याहरू संकालन गरी परिषदले सम्बन्धित निकायहरूमा बुझाउँदै आएको छ।

नेपालमा धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूलाई व्यावस्थित रूपमा सञ्चालन गराउनका लागि विभिन्न समयमा सम्बन्धित विज्ञहरूसँग भएको छलफलबाट आएको सुझावहरू बुँदगत रूपमा निम्न अनुसार रहेका छन् -

**अ) गोन्पा/विहार विद्यालय शिक्षक व्यवस्थापन तथा प्रमाण पत्र स्तरीकरणको लागि सुझाव :
(Suggestion for standeriztion of management and certificate of Gonpa/ Vihar School)**

- गोन्पा/विहारहरूमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू जो नितान्त धार्मिक विषय अध्यापन गर्दछन् तिनीहरूका लागि शिक्षण अध्यापन अनुमति पत्र आवश्यक नपर्ने गरी कानुनमा व्यवस्था मिलाइनु पर्ने,
- बौद्ध धर्म-दर्शन, शिक्षा र संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकासको लागि आफ्नो जीवन समर्पन गर्नुहुने भिक्षु, अनागारि, श्रमणेर, श्रमणेरिकाहरूले प्राप्त गरेका उपाधि क्रमशः उमहोग्मा, उमागोडमा, तेन्चो, लोपोन, गेशे, खेन्पो, कोविद, धर्माचार्य, राजकीय पण्डितहरूको योग्यता समकक्षता निर्धारणका लागि गोन्पा/विहार व्यवस्थापन परिषद नेपालले सिफारिस गरेका देश विदेशका बौद्ध शिक्षण संस्थानमा अध्ययन गर्नु भएका शैक्षिक प्रमाण पत्रलाई क्रमशः तह अनुसार समकक्षता दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने।
- भोट भाषा, (Bhot Language) सामाजिक अध्ययन तथा सिर्जनात्मक कला (Social Studies and Creative Arts) को साथै अन्य (नेपाली, अंग्रेजी, गणित विज्ञान आदि) विषय अध्यापन गराउनका लागि गोन्पा/विहार विद्यालयमा सामुदायिक विद्यालयको तह अनुसार शिक्षक व्यवस्थापनको लागि एकमुष्ट अनुदानको व्यवस्था गराउनु पर्ने,
- गोन्पा/विहारहरूमा अध्ययन, अध्यापन गर्ने शिक्षक शिक्षिकाहरूको लागि सम-सामयिक तालिमको प्रबन्ध मिलाउनु पर्ने,
- गोन्पा/विहारमा अध्यापनरत शिक्षकहरूको लागि बौद्ध परम्परा अनुसार कै तालिमको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,
- गोन्पा/विहारहरूमा शिक्षण गर्ने प्रत्येक शिक्षक शिक्षिकालाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयन तालिमको प्रबन्ध अविलम्ब मिलाउनु पर्ने,

- जिल्ला शिक्षा समितिको बैठकमा आमन्त्रित सदस्यको रूपमा धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयको प्रतिनिधि अनिवार्य हुनु पर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने

**आ) गोन्पा/विहार शिक्षा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक व्यवस्थापनका लागि सुझाव :
(Suggestion for Gonpa/ Vihar School's text book and curriculum)**

- नर्सरी, एल केजी, यु केजीहरूको पनि पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्नु पर्ने ।
- गोन्पा/विहारको आधारभूत तहको किताबका चित्रहरू रंगीनमा हुनु पर्ने
- बौद्धमार्गीहरूको बाहुल्यता रहेको सामुदायिक विद्यालयहरूमा पनि भोट भाषा, पाली भाषा, र सामाजिक अध्ययन तथा सृजनात्मक कलाको विषयको अध्यापन गराउने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने
- सबै क्षेत्रमा नयाँ शैक्षिक सत्र सुरु हुनु पूर्व नै सहज रूपले पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- सामुदायिक विद्यालयको सरह नै धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयहरूलाई पनि पाठ्यपुस्तक सहज रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्ने
- गोन्पा शिक्षाको कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रम निर्माण गरी यथासीघ्र पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गर्नु पर्ने
- विहार (परियत्ति शिक्षा) को यथासीघ्र पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा प्रकाशन गर्नु पर्ने,
- नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रत्येक गोन्पा/विहारका लागि १, १ सेट पाठ्यपुस्तकको प्रबन्ध मिलाउनु पर्ने,
- धार्मिक विषय अनुसार पुस्तकालय शैक्षिक सामग्री सन्दर्भ सामग्री आदिको व्यवस्थापनका लागि एकमुष्ट अनुदानको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,
- निःशुल्क पाठ्यपुस्तक छात्रवृत्ति, (Non Salary recurrent cost) अनुदान शीर्षकमा गोन्पा/विहारहरूलाई समेत प्रदान गरिनु पर्ने,
- बुद्ध वचन पाली भाषाको संरक्षण, विकास तथा जगेर्नाका लागि विशेष प्रबन्ध गरिनु पर्ने,

- विद्यालय सञ्चालन गर्ने सबै गोन्पा/विहारलाई २०१५ सम्ममा अनिवार्य रूपमा नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्रकाशित पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकलाई लागू गराउँनका निम्ति नीति नियम निर्माण गरी अनुगमन गर्नु पर्ने ।

इ) गोन्पा/विहार विद्यालय अनुमति तथा स्वीकृति सम्बन्धी सुझावहरू : (Suggestion for Gonpa/ Vihar School's registration)

- धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयको अनुमति सम्बन्धमा जग्गाको स्वामित्व संस्थाको नाममा हुने व्यवस्थालाई अनिवार्य गरी अन्य पूर्वाधारहरू जस्तै विद्यालय भवन, कक्षा कोठा, पुस्तकालय, शैचालय, विद्यार्थी सङ्ख्या र शैक्षिक सामग्री आदिमा लचिलो व्यवस्था गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- अनुमति प्राप्त गरी सञ्चालन भएका र हुने धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयहरूलाई स्वयत्तता दिनु पर्ने र कुनै कारणवश मूल प्रवाह भन्दा छुट्टै रहने स्थिति आएमा त्यस संस्थाको सम्पत्ति लगायत भौतिक पूर्वाधार सरकारीकरण हुने नभइ सम्बन्धित संस्थाको नै हुने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गरिनु पर्छ ।
- विगतदेखि सञ्चालनमा रहेका धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयहरूलाई सञ्चालित अवस्थालाई ध्यानमा राखी विना धरौटी एकै पटक आधारभूत तहको अनुमति दिने व्यवस्था हुनु पर्छ ।
- सर्वजनिक शैक्षिक गुठी अन्तर्गत गोन्पा/विहार विद्यालयको अनुमति लिन चाहनेहरूका लागि विना धरौटी अनुमति प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयहरूलाई तह वृद्धि गराउँदा शिक्षक अध्यापन अनुमति पत्र अनिवार्य हुने व्यवस्थालाई हालको लागि हटाउनु पर्ने ।
- विभिन्न जिल्लामा व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा/विहार विद्यालयलाई जिल्लाको नमुना विद्यालयको रूपमा विकास गर्न उचित सहयोगको व्यवस्था गर्नु पर्छ ।
- सम्बन्धित धार्मिक संस्थाको उद्देश्यमा प्रतिकूल नहुने गरी संस्थापकहरूलाई विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी प्रदान गरिनु पर्छ ।

- गोन्पा/विहार शिक्षा विशेष धार्मिक प्रकृतिको भएकोले अन्य विद्यालयहरूको नियम भन्दा भिन्न हुनु पर्ने । यस प्रकारका विद्यालयहरूको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको जिम्मा सोही गोन्पा वा विहारलाई नै दिनु पर्ने ।
- गोन्पा/विहार विद्यालय अनुमति लिदा अन्य विद्यालयको सहमति लिनु नपर्ने र व्यवस्था हुनु पर्ने ।

ई) गोन्पा/विहार विद्यालय व्यवस्थापन समितिको ढाँचा निम्नप्रकारको हुनु पर्ने,

ई. १. सामुदायिक विद्यालयको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्नको लागि धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा शिक्षा विद्यालयमा देहायका सदस्यहरू रहेको एक विद्यालय व्यवस्थापन समिति रहने छ ।

- (क) गोन्पा सञ्चालक समिति वा प्रमुखगुरुले छानी पठाएको व्यक्ति अध्यक्ष
- (ख) गोन्पा विद्यालय रहेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिको सम्बन्धित वडाको वडा अध्यक्ष सदस्य
- (ग) सम्बन्धित गोन्पा शिक्षा विद्यालयका शिक्षकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानी पठाएको एकजना सदस्य
- (घ) विद्यालयको प्रधानाध्यापक सदस्य सचिव
- (ङ) सम्बन्धित विद्यालयका स्रोतव्यक्तिलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन आमन्त्रण गरिनेछ ।

ई. २. सार्वजनिक शैक्षिक गुठीका रूपमा सञ्चालित विद्यालयको रेखदेख गर्नको लागि धार्मिक प्रकृतिका गोन्पा शिक्षा विद्यालयमा देहायका सदस्यहरू रहेको एक विद्यालय व्यवस्थापन समिति रहनेछः

- (क) गुठीयारहरूले आफूहरूमध्येबाट छानि पठाएको व्यक्ति अध्यक्ष
- (ख) सम्बन्धित गोन्पा शिक्षा विद्यालयका शिक्षकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानी पठाएको एकजना सदस्य
- (ग) विद्यालय रहेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सम्बन्धित वडा अध्यक्ष सदस्य
- (घ) विद्यालयको प्रधानाध्यापक सदस्य सचिव

(ड) सम्बन्धित गोन्पा शिक्षा विद्यालयका स्रोत व्यक्तिलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन आमन्त्राण गरिनेछ ।

कक्षा ८ को जिल्ला स्तरीय, एस. एल. सी. तथा कक्षा ११ र १२ परीक्षाको लागि परीक्षा नियन्त्रण बोर्डको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

- समकक्षता सम्बन्धी: देश विदेशमा बौद्ध शिक्षा अध्ययन अध्यापन गराउदै आएका गोन्पा/विहार वा शैक्षिक संस्थानले प्रदान गरेका शैक्षिक प्रमाण पत्रलाई समकक्षता दिनका लागि आवश्यक प्रक्रिया र व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- गोन्पा/ विहार विद्यालयको व्यवस्थापन गर्दा पुरुष (लामा, भिक्षु) हरू अध्यापन गर्ने गोन्पा/विहारमा पुरुष र महिलाहरू अध्ययन गर्ने गोन्पा/विहारमा महिला कै सदस्य सकेसम्म हुनु पर्ने । सो नभएमा उक्त गोन्पा/विहारको प्रमुखसँग छलफल गरेर नियुक्ति गर्ने ।
- शिक्षा ऐनमा धार्मिक प्रकृतिका विद्यालय सम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था हुनु पर्ने,

उ) गोन्पा/विहार विद्यालय सञ्चालन तथा भौतिक व्यवस्थापन (Monastic/Vihar School run and management of material)

- गोन्पा/विहार विद्यालय सञ्चालन ऐन व्यवस्थापनका लागि भौतिक सुविधा विस्तारको लागि कार्यक्रमलाई प्राथमिकता प्रदान गर्न सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यलयहरूलाई निर्देशन हुनुपर्ने,
- भवन, कक्षाकोठा, फर्निचर आदिको डिजाइन बौद्ध शिक्षण परम्परा अनुरूप हुने गरी तर्जुमा गरिनुपर्ने,
- धार्मिक कृत्यका साथै आधुनिक शिक्षा समेत प्रदान गरिने संस्था भएकोले शिक्षा नियमवलीको नियम ४ सँग सम्बन्धित अनुसूची २ मा उल्लेख भएका व्यवस्थाले विद्यार्थी सङ्ख्याको कारण विद्यालय खोल्न कठिनाई भएकोले उक्त अनुसूचीमा धार्मिक संस्थाको हकमा छुट्टै व्यवस्था गरिनु पर्ने ,
- गोन्पा/विहार संचालक समितिलाई नै गोन्पा/विहार व्यवस्थापन समितिको मान्यता प्रदान गर्ने,
- आवासीय रूपमा सञ्चालन भएका गोन्पा/विहारहरूको लागि आवासीय सुविधा सहितको छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,

- प्रत्येक गोन्पा/विहार सुधार योजना निर्माणको तालिम सञ्चालन गरी गोन्पा/विहार सुधार योजना निर्माण एवम् कार्यन्वयनको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ,

निष्कर्ष : (Conclusion)

राज्य पक्ष र सरोकारवाला दुवैको सहाकार्यमा धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरूलाई राष्ट्रिय शिक्षाको मूलधार (Mainstream of national education) मा लैजानका लागि गरिएको प्रयासलाई सकारात्मक लिन सकिन्छ। तथापि परम्परागत रूपमा सञ्चालन गरिँदै आएका गोन्पा विद्यालयहरूको मागअनुसार सबै क्षेत्रलाई समेटी व्यवस्थित रूपमा अघि बढाउन सकेको अवस्था छैन। राज्यले यस प्रकारका विद्यालयलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गराउनका लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरी उक्त विज्ञहरूको सल्लाह-सुझावलाई ध्यानमा राखि यस विषयमा दीर्घकालीन नीति निर्माण सम्बन्धमा राज्यले विशेष चासो दिनु पर्छ। जसले परम्परागत धार्मिक प्रकृतिका विद्यालयहरू व्यवस्थित ढांगमा सञ्चालन गर्नमा सहयोग मिलाउने।

परम्परागत शिक्षा (Traditional Education) ले प्राचीन मूल्य, मान्यता र आस्था विश्वासको संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै नयाँ मूल्य मान्यता र नैतिकताको स्थापनामा पनि विशेष भूमिका खेल्नेछ। त्यस्तै सामाजिक ऐतिहासिक विकासक्रममा रहिआएका जातिगत, भाषागत, अर्थगत, संस्कृतिगत र क्षेत्रगत आदि विभिन्न विभेदहरूको खाडललाई पुर्दै सम्पूर्ण राष्ट्रलाई ऐक्यबद्ध पार्ने कार्यमा परम्परागत शिक्षाले ठुलो भूमिका खेल्न सक्दछ। तसर्थ राज्यले परम्परागत धार्मिक प्रकृतिको शिक्षालाई विशेष ध्यान दिन सके देश र समाजलाई दोहोरो फाइदा हुनेछ।

सन्दर्भ सामग्री :

१. पौडेल, लेखनाथ (२०५४). *नेपालमा शिक्षाको विकास*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार.
२. अधिकारी, प्रकाशसिंह (२०६२). *नेपालको परिवेश र सबैको लागि शिक्षा अभियान*, काठमाडौं: सोपान मासिक.
३. शिक्षा विभाग (२०७१). *गोन्पा सन्देश*. भक्तपुर : लेखक.
४. प्राथमिक गोन्पा शिक्षा पाठ्यक्रम (२०६५). भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.
५. शिक्षा विभाग (२०६९). *धार्मिक प्रकृतिका सामुदायिक विद्यालयहरूलाई अध्यापन, व्यवस्थापन कार्यमा सहयोगका लागि एकमुष्ट अनुदान कार्यान्वयन (पहिलो संशोधन) निर्देशिका*. भक्तपुर: लेखक.

७. बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण पद्धति : राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अभ्यास र भावी दिशा

रेणुका अधिकारी

शाखा अधिकृत, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर

लेखसार

बहुकक्षा बहुस्तर (Multi Grade Multi Level) शिक्षण सिकाइ पद्धति एक स्तरीय शिक्षण सिकाइ तरिका हो । यस सिकाइ पद्धतिमा पर्याप्त सामग्रीको व्यवस्थापन, सुन्दर कक्षाकोठा, भित्तोलेखनको व्यवस्था, सुन्दर विद्यालय वातावरण र खेल विधिबाट साथी साथीबिच गरेर सिकने प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ । बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण सिकाइ पद्धतिमा अत्यधिक सामग्रीको आवश्यकता पर्छ जुन सामग्रीहरूको आवश्यकताअनुसार निर्माण, विकास र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा शिक्षकहरूको हुन्छ । यस पद्धतिमा विद्यार्थीको स्तर पहिचान गरी शिक्षण सिकाइको सुरुवात गरिन्छ । हरेक बाल बालिकाहरूको व्यक्तिगत सिकाइमा जोड दिएर क्रियाकलाप गराउँदै सिकाइ सिँढीमा बाल बालिकाको स्तर पहिचान गरी उनीहरूको सिकाइमा आएको सुधारका आधारमा बाल बालिकाहरूको सिकाइ प्रगतिको पोर्टफोलियो राखिन्छ जसको अध्ययन र विश्लेषणले उनीहरूको समग्र सिकाइ अवस्थाको पहिचान गरी कक्षा चढाउन सजिलो हुन्छ । त्यसैले परम्परागत रूपमा सञ्चालन गरिने बहु कक्षा शिक्षण (Multigrade Teaching) भन्दा भिन्दै प्रकृतिको यस शिक्षण पद्धतिमा पाठ्यपुस्तकलाई अन्य शैक्षिक सामग्रीले प्रतिस्थापन गरिने हुँदा शिक्षण सामग्रीको निर्माणमा शिक्षक दक्ष, अनुभवी र सामग्रीलाई आवश्यकताअनुसार परिस्कृत गर्दै जान सक्ने हुनु पर्छ । पाठ्यपुस्तकको स्थानमा प्रयोग गरिने सिकाइ कार्ड, सिकाइ सिँढी, लोगो, चेकलिस्ट आदि नयाँ नयाँ शैक्षिक सामग्रीहरू र त्यसमा प्रयोग हुने शब्दावलीहरू (जस्तै लोगो वा सङ्केत र त्यसको अर्थ) आदि बारे शिक्षक विज्ञ हुन आवश्यक हुन्छ । त्यसैले यस लेखमा नेपालमा MGML पद्धतिको विकास, यस पद्धतिको विभिन्न देशमा गरिएको अभ्यास, नीतिगत व्यवस्था, देखिएका चुनौती र भावी कार्यदिशा जस्ता पक्षहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली (Key Words)

बहुकक्षा बहुस्तर(Multi Grad Multi Level :MGML), RIVER(Rishi ValleyInstitute for Educational Resources), GNHA (German Nepalese Help Association)

विषय प्रवेश

शिक्षा अधिकारको कुरा हो त्यसैले शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र सान्दर्भिकता अभिवृद्धि गर्नु पनि हामी सबैको दायित्व र कर्तव्य हो । शिक्षण सिकाइलाई सक्रिय पार्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रहरूमा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरू भएका छन् र ती अध्ययन अनुसन्धानहरूबाट निकालिएका परिस्कृत मान्यताहरूलाई अँगाल्दै शिक्षण सिकाइमा नवीनतम् अभ्यासहरूको थालनी र विश्वव्यापी विस्तार पनि भएका छन् । यसै सन्दर्भमा MGML (Multigrade Multilevel Methodology) को पनि विकास र विस्तार भएको पाइन्छ । बहु कक्षा बहु स्तर शिक्षण सिकाइ विधि भन्नाले दुई वा दुई भन्दा बढी क्षमता भएका बाल बालिकाहरूलाई एउटै कक्षा कोठामा राखी विद्यार्थीहरूको फरक फरक सिकाइ स्तरलाई समेटेर एकै साथ सिकाइ गर्ने विधि हो । (शैजविके, २०७२ पेज १) पद्धति शिक्षण सिकाइको विधि, विद्यालयको वातावरण, शिक्षकको अभाव र संकट व्यवस्थापन मात्र नभएर प्रभावकारी शैक्षणिक गतिविधिको (Pedagogical Choice) हो । विश्व परिवेशमा हेर्दा भारत लगाएत केन्या, जर्मनी, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, अफ्रिका जस्ता मुलुकहरूमा पनि यो पद्धतिको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । नेपालमा पनि यस पद्धतिको नवीनतम् प्रयोगको रूपमा कृषि भ्याली इन्स्टिच्युट फर एजुकेशन रिसोर्सेज (RIVER :Rishi ValleyInstitute for Educational Resources) को प्राविधिक सहयोगमा २०६५ सालबाट सुरुवात गरिएको हो ।

बहु कक्षा बहु स्तर सिकाइ विधिका मुख्य विशेषताहरू

- यो पद्धति क्रियाकलापमा आधारित र विद्यार्थी सक्रिय पद्धतिमा आधारित छ ।
- शिक्षक विद्यार्थी, विद्यार्थी विद्यार्थी, विद्यार्थी अभिभावक सम्मको सिकाइ यस विधिले गराउँदछ ।
- यस विधिमा कक्षाकोठाभित्रको सिकाइ, कक्षा कोठा बाहिरको सिकाइ र विभिन्न सिकाइका क्रियाकलापहरूलाई सुनिश्चित गरिएको हुन्छ ।
- यस पद्धतिमा परम्परागत शिक्षण सिकाइको भन्दा फरक ढंगले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र सामाग्रीको प्रयोग र व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ ।

- शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा विद्यार्थीको कक्षा र स्तर अनुसारको सिकाइ सामाग्रीको प्रयोग गरिने हुँदा पाठ्यपुस्तकलाई एक सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा मात्र प्रयोग गरिन्छ ।
- सिकाइ उपलब्धि हाँसिल गराउन विभिन्न किसिमका बालमैत्री र बाल उपयोगी सामाग्रीहरूको उत्पादन र विकास गरिएको हुन्छ ।
- यस विधिमा मनोरञ्जनात्मक खेल विधिको प्रयोग गर्दै बालमैत्री र बालकेन्द्रित विधिबाट विविधतालाई सम्बोधन गर्दै उनीहरूकै स्तर अनुसार शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सक्रिय हुने गर्दछ ।
- सिकाइ उपलब्धिलाई माइलस्टोनको रूपमा निकाली संयुक्त रूपमा सिकाइ सिँढी (Learning Ladder) तयार गरी सोही अनुसार सामाग्रीको विकास गरिएको हुन्छ ।
- विद्यार्थीको स्तर र गतिविधि अनुसार हरेक माइलस्टोनमा प्रत्येक सिकाइ सिँढीका क्रियाकलापहरू व्यक्तिगत रूपमा अभ्यास गर्ने मौका पाइन्छ ।
- यसमा हरेक विद्यार्थीहरूले सम्पूर्ण माइलस्टोनका सिकाइ खुड्किलाहरू अथवा सिकाइ क्रियाकलापहरू पुरा गर्ने पछि तबमात्र विद्यार्थीलाई कक्षास्तर वृद्धि गरिन्छ ।
- यस पद्धतिमा कक्षाकोठाको वातावरण र शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।
- यदि कुनै विद्यार्थीले वर्षको बिचमा कुनै विषयको माइलस्टोन पुरा गर्‍यो भने उसलाई वर्षको बिचमा भए पनि सोही विषयको माथिल्लो कक्षाको सिकाइ सिँढीमा चढाउन सकिने साथै वर्षभरिमा सिकाइ सिँढी पुरा भएन भने जहिले सम्पूर्ण माइलस्टोनको सिकाइ पुरा हुन्छ तब मात्र कक्षा स्तर वृद्धि गरिन्छ
- कक्षाकोठालाई बाल बालिकाको शैक्षिक क्रियाकलाप गर्ने महत्त्वपूर्ण स्थल वा थलोको रूपमा लिइन्छ । त्यसैले कक्षा कोठालाई आकर्षक ,सिकाइ सामाग्रीले भरिपूर्ण र बसाइको सही व्यवस्थापन जस्ता कुराहरूमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।
- यस शिक्षण पद्धतिमा कालोपाटीको प्रयोगलाई बढवा दिइन्छ । जस्तैगर्दा बाल बालिकाहरूको हस्तलेखनको सुधारको अवस्था र उनीहरूले सिकाइ उपलब्धिको स्तर सबैले थाहा पाउन सकिन्छ ।
- बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण सिकाइ पद्धतिमा हरेक सिकाइ प्रक्रियामा भएका गतिविधिहरूलाई अभिलेखीकरण गर्नका लागि विभिन्न फारमहरू विकास गरी बाल बालिकाको शैक्षिक प्रगति राखिएको हुन्छ ।

- बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण सिकाइ पद्धतिमा खेल विधिलाई बढी समावेश गरिएको हुन्छ ।

बहुकक्षा बहुस्त पद्धतिको अन्य केही देशमा भएको अभ्यास

१. श्रीलङ्का

श्रीलङ्कामा MGML को अभ्यास सानो स्तरमा भए पनि विकास भएको पाइयो । शिक्षक शिक्षा मोडुलहरू Multigrade शिक्षण गराउन विकास गरिएको पाइयो । Learning and Teaching Multigrade setting नामक परियोजनाले MGML को विकासमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यहाँ A Model for Small Schools in Shrilanka को अवधारणा ल्याइएको पाइयो ।

२. बङ्गलादेश

गुणस्तर र शैक्षणिक पद्धतिमा सुधार ल्याउन र सिकाइ उपलब्धिको सुनिश्चित गर्न शिक्षा क्षेत्रको तेस्रो योजना देखिनै Each Child Learns (ECL) अवधारणाको विकास भएको पाइयो । यस अवधारणाले क्रियाकलाप केन्द्रित सिकाइ वातावरण, गुणस्तरीय शिक्षक विकास, शिक्षक सहयोग पद्धतिको विकासमा जोड दिएको देखिन्छ जुन पद्धति बहुकक्षा बहुस्तरको विशेषतासँग मेल खान्छ ।

३. भारत

भारतको पनि विभिन्न प्रदेशहरूमा MGML लाई अङ्गीकार गरी शिक्षण सिकाइ गरेको पाइन्छ । Tamil Nadu मा ABL (Activity Based Learning) लाई जोड दिन त्यहाँको सर्वशिक्षा अभियानले शिक्षकलाई तालिम र सामग्री विकासमा जोड दिएको पाइन्छ साथै शिक्षकहरूलाई पूर्णताजगी तालिमको व्यवस्था पनि गरेको देखिन्छ । कर्नाटकमा Nali Kali कार्यक्रम मार्फत MGML को प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसमा पनि शिक्षकलाई तालिम, सामग्री विकास, क्रियाकलापमा आधारित शिक्षणलाई जोड दिएको पाइन्छ । गुजरातमा सुरुमा १०० विद्यालयमा पाइलटिंग गरी MGML को सुरु गरेको देखिन्छ । यहाँ PRAGNA नामक विधिलाई अङ्गीकार गरेको देखिन्छ जुन विधि MGML को विशेषतासँग मेलखाने देखिन्छ । त्यसैगरी छत्तिसगढमा पनि UNICEF र EUROPEAN UNION को सहयोगमा सन् २००६ बाट MGML को सुरुवात भएको पाइन्छ जसले कक्षा छाड्ने दर घटाएको, सिकाइमा सशक्त समूहको विकास गरेको , रमणीय सिकाइ वातावरणको विकास गराएको जस्ता फाइदा पुगेको कुराहरू उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी उत्तराखण्डमा पनि सन् १९९७ बाट MGML पद्धतिलाई अङ्गीकार गरिएको थियो । यहाँ KANJIPURI नामक पद्धतिलाई MGML पद्धतिको समरूपको रूपमा प्रयोगमा ल्याइ बालमैत्री शिक्षण सिकाइमा जोड दिएको पाइन्छ । यसरी भारतका विभिन्न प्रान्तहरूमा MGML

Methodology लाई विस्तार गर्न गराउनमा UNICEF, RIVER लगाएत अन्य सङ्घसंस्थाहरूले प्राविधिक सहयोग गर्दै आएको पाइन्छ । (स्रोत : River Report, 16)

४. नेपालको सन्दर्भ

नेपालमा विद्यालय उमेर समूहका सबै बाल बालिकाहरूलाई राज्यले गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराउन सकिरहेको छैन यसो हुनुको कारक तत्त्व देशको विविधतायुक्त भौगोलिक र सामाजिक संरचना पनि हो । यसै कुरालाई ध्यान दिई विद्यार्थी सङ्ख्या र शिक्षक सङ्ख्या थोरै भएका विद्यालयहरूको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले बहुकक्षा शिक्षण व्यवस्थापनलाई विभिन्न स्वरूपमा प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । यसका साथै धेरै राम्रो विधि भएकाले यो विधि अनय कक्षाहरूमा पनि प्रयोग गर्न सकिने कुरा अध्ययन र अभ्यासहरूले देखाएका छन् । यसैको परिस्कृत र उत्तम बैकल्पिक शिक्षण विधिका रूपमा नेपालमा पनि RIVER को प्राविधिक सहयोगमा २०६५ सालबाट बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण विधि भित्रिएको हो ।

यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (SSRP) ले सन् २०१५ सम्ममा नेपालमा कूल ७५० ओटा प्राथमिक विद्यालयहरूमा MGML शिक्षण कार्यक्रम लागू गर्ने कुरा उल्लेख गरेको थियो । वि.सं.२०६५ सालमा कृषि भ्यालीमा गएर गरिएको अध्ययन, अवलोकन र तालिम पश्चात MGML विधिबाट शिक्षण गर्न प्राथमिक पाठ्यक्रमलाई नक्सांकन गरियो र कक्षा १ र २ का लागि नेपाली, गणित, अङ्ग्रेजी, र सामाजिक विषयका शिक्षक र विद्यार्थीका लागि सामाग्रीहरू तयार गरियो । MGML का उक्त सामाग्री प्रयोग गर्न २०६६ सालबाट परीक्षणको रूपमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको वारविसेमा अवस्थित श्री विष्णु आध्यात्मिक संस्कृत प्राथमिक विद्यालयको कक्षा १ मा यो कार्यक्रम लागू गरियो । त्यसपछि क्रमिक रूपमा विद्यालय सङ्ख्या बढाउँदै लगेको छ । शिक्षकहरूलाई अभिमुखीकरण तालिम सञ्चालन हुँदै आएको छ । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले MGML शिक्षणसम्बन्धी शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम, प्रशिक्षण निर्देशिका, प्रशिक्षार्थी स्रोत सामग्री विकास गरेको छ । MGML को क्षेत्रमा नेपाल सरकारलाई प्राविधिक सहयोग गर्न GNHA (German Nepalese Help Association) ले वि.सं.२०६५ सालबाटै विभिन्न जिल्लामा कार्यान्वयनमा रहेको छ । यसै सन्दर्भमा नीतिगत व्यवस्था गर्नेगरी MGML को बढाउने (scaling up) गर्न सरकारी तथा गैरसरकारी तहबाट पहल गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ ।

नीतिगत व्यवस्था

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयबाट तयार भएको विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-०७२ मा बहुकक्षा शिक्षणको प्रावधान समावेश गरी उक्त दायित्वलाई सम्बोधन गर्न निम्नानुसारको प्रयास गरिएको पाईन्छ ।

नतिजा (आधारभूत शिक्षा)

७५० विद्यालयमा बहुकक्षा शिक्षण लागू हुने ।

न्यूनतम सक्षमताको अवस्था

छरिएर रहेका स-साना वस्तिका विद्यालयहरूलाई बहुकक्षाका रूपमा सञ्चालन हुन उत्प्रेरित गर्न विभिन्न प्रोत्साहन कार्यक्रम ल्याइनेछन् ।

विद्यालयको स्तरवृद्धि

प्रारम्भिक विद्यालय संचालनका लागि न्यूनतम जनसङ्ख्या नभएको समुदायले बहुकक्षा शिक्षण गर्ने विद्यालय सञ्चालन गर्न सिफारिस गर्नेछ । स्थानीय निकाय (सरकार) ले न्यूनतम आधारभित्र रहेर जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्थानीय शिक्षा विद्सँगको सल्लाहमा लागत प्रभावकारिताका लागि बहुकक्षा विद्यालयको रूपमा विकास गर्ने ।

नयाँ विद्यालयको स्थापना

कक्षा ३ सम्मको बहुकक्षा विद्यालय छरिएको जनसङ्ख्या भएको र जनसङ्ख्या वृद्धिको संभाव्यता एकदम कम भएको समुदाय बहुकक्षा विद्यालयका लागि छनौट हुन सक्नेछन् ।

बहुकक्षा शिक्षण

राष्ट्रिय स्तरमा निर्धारण गरिएका आधार अनुसार पहिचान गरिएका विद्यालयहरूमा बहुकक्षा शिक्षणलाई शैक्षणिक पद्धतिका रूपमा लागू गरिनेछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयको परामर्शमा स्थानीय निकाय (सरकार) ले बहुकक्षा शिक्षण पद्धति लागू गर्ने उपयुक्त विद्यालयको छनौट गर्नेछ । आधारभूत शिक्षाको पनि प्रारम्भिक कक्षाहरूमा बहुकक्षा र कक्षा शिक्षण पद्धति प्रयोगमा ल्याइनेछ । बहुकक्षा शिक्षणका लागि छानिएका विद्यालय र कक्षाका लागि विशेष किसिमले तयार गरिएका सिकाइ प्याकेज वा सुविधा उपलब्ध गराइने छ । (स्रोत : विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६, शिक्षा मन्त्रालय ।

MGML का मुख्य समस्याहरू

नेपालको सन्दर्भमा बहुकक्षा बहुस्तर विधिका मुख्य समस्याहरू निम्नानुसार छन् :

१. शिक्षकमा उत्प्रेरणा र लगनशिलतामा कमी
२. आर्थिक र भौतिक साधन तथा स्रोतको कमी

३. मानविय स्रोत र प्रशिक्षणको कमी

४. निरन्तर अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा कमी

MGML का सन्दर्भमा नेपालको भावी कार्य दिशा

हाम्रो जस्तो सामाजिक र भौगोलिक विविधतायुक्त परिवेशलाई संवोधन हुनेगरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अवलम्बन गर्न MGML पद्धति बढी उपयोगी हुने देखिन्छ। शिक्षामा प्रभावकारिता ल्याउन र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न MGML एउटा महत्त्वपूर्ण पद्धति हुने देखिन्छ। त्यसैले हाम्रो देशको विविधतायुक्त परिवेशलाई विश्लेषण गर्दा निम्न पक्षमा ध्यान दिँदै MGML पद्धतिको कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

- शिक्षण सिकाइको केन्द्रविन्दु शिक्षक भएको हुनाले शिक्षकलाई कम्तीमा १५ दिनको आवासीय रूपमानै तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्ने। (जुन तालिमले उसमा यस्तो Reflection होस् कि सामाग्री विकास, शिक्षणमा सक्रियता, बालमैत्री वातावरणको विकास, सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउने मुख्य भूमिका आफ्नै हो भन्ने कुराको Internalized गर्न सक्षम बनाउन सकोस)
- दुर्गम भेग र सहरी क्षेत्रमा विद्यार्थी सङ्ख्या कम भएर विद्यालय बन्द गर्नु पर्ने अवस्था सृजित भएको अवस्थामा विद्यालय बन्द गर्नुको सट्टा MGML पद्धति उपयोग गर्ने र त्यहाँ बढी भएको शिक्षक अन्य स्थानान्तरण गर्नु पर्ने।
- MGML सिकाइ पद्धतिमा परम्परागत शिक्षण सिकाइ भन्दा फरक ढङ्गले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया, सामाग्रीको प्रयोग र व्यवस्थापन गरिनेहुँदा यसको फाइदाहरूको बारेमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल र अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने साथै सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्ने।
- SSRP ले MGML पद्धति लागू गरेको विद्यालयहरूको अवस्था अनुगमन मूल्याङ्कन गरी देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई रचनात्मक रूपमा सुधार गर्दै लैजानु पर्ने।
- MGML पद्धतिलाई विकास गर्ने सन्दर्भमा बन्दै गरेको योजना (SSDP) मा नीतिगत व्यवस्था गरिनु पर्ने।
- नेपालको शिक्षामा MGML पद्धति लागू गर्न सहयोग गर्ने निकायहरू (GNHA, UNICEF, Save the Children) आदि जस्ता निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्दै MGML विस्तार गर्नुपर्ने।

- MGML लागू भएका विद्यालयहरूको अनुगमन मूल्याङ्कन गर्न Joint Monitoring System को व्यवस्था गर्नुपर्ने । र त्यस्ता विद्यालयहरूमा आवश्यक पर्ने बजेट ,स्रोत सामग्री,आदिको समयमा नै व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- नागरिक समाज, राजनैतिक दल, आदि जनमानसमा MGML पद्धतिको प्रभावकारिता बारे जानकारी दिन नसकिनु जसले गर्दा शिक्षक घटाउने रणनीति सरकारले लियो भन्दै यस पद्धिलाई स्वीकार गर्न नचाहेको यस अवस्थामा यस पद्धतिको राम्रा पक्षहरूको व्यापक प्रचार प्रसार तल्लो तह सम्म गर्नु पर्ने ।
- MGML पद्धतिको बारेमा विश्व विद्यालयका विभिन्न विषयका प्रोफेसरहरूलाई जानकारी दिने र विश्व विद्यालयको Faculty of Education को पाठ्यक्रममा यस पद्धतिलाई समावेश गरिनु पर्ने । साथै यस पद्धतिको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने सोधकर्तालाई पनि प्रोत्साहित गर्नु पर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालको भौगोलिक विकटताले गर्दा हिमाली र पहाडी भूभागमा पातलो वस्तिका कारण विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरू धेरै कम सङ्ख्यामा रहने अवस्था छ भने अर्कोतिर विद्यार्थी सङ्ख्या थोरै भएका कारण राष्ट्रले कक्षा अनुसार दरबन्दी दिन सकिरहेको पनि छैन त्यसैगरी सहरी क्षेत्रमा निजी विद्यालय तर्फको आकर्षणले गर्दा दिनानुदिन विद्यार्थी सङ्ख्या घटिरहेको अवस्था छ । भौगोलिक, प्राकृतिक एवम् साँस्कृतिक वातावरणका कारण ती विद्यालयहरूका र त्यहाँ अध्ययन गर्ने बाल बालिकाहरूका आवश्यकता चाहनाहरू पनि विभिन्न किसिमका र विशेष किसिमका रहेका हुन्छन् । यिनै विविध आवश्यकता र अवस्थालाई ध्यानमा राखी यस शिक्षण पद्धतिको अवलम्बन गर्दै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकियो भने नत विद्यालयमा शिक्षक कमिको समस्या पर्न सक्छ नत विद्यालय गाभ्नु पर्ने अवस्था नै आउँदछ त्यसकारण छरिएर रहेका साना थोरै शिक्षक थोरै विद्यार्थी भएका विद्यालयहरूले पनि शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुर्याउन सक्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२). *बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण सिकाइ प्रशिक्षक निर्देशिका*. भक्तपुर : लेखक.

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र(२०७२). *बहुकक्षा बहुस्तर शिक्षण सिकाइ शिक्षक स्रोत सामग्री*. भक्तपुर : लेखक ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६). *विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना मुख्य दस्तवेज*. काठमान्डौ: लेखक.

RIVER REPORT 2016 given in Training in which this writer is participated

८. विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि साहित्यानुराग गुणको योगदान: एक विश्लेषण

Contribution of Literature-Loving Traits in All Round Development of Children: An Analysis

इन्द्रकुमारी देवकोटा (वस्नेत)

उप-प्राध्यापक, गोरखा क्याम्पस, त्रिवि

लेख सार (abstract)

नेपालको माध्यमिक विद्यालय तहको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीमा साहित्यिक गुणको विकास गराउन खोजेको तर त्यसको प्रक्रिया र आङ्कलनको विधि स्पष्ट नगरेको अवस्थामा यो प्राप्ति शिक्षकहरूको धारण र अभ्यासले प्रभावित हुने भएकाले शिक्षकअनुसार व्यापक विविधता आउने देखिन्छ। यस सन्दर्भमा शिक्षकहरूको धारण र अभ्यासको अवस्था आङ्कलन गर्ने उद्देश्यले छ जना अक्ल मावि शिक्षकसँग लक्षित समूह छलफल गर्दा शिक्षकहरू विद्यार्थीमा साहित्यिक गुणको विकास गर्न प्रयत्नशील रहेको तर सो पुरानो अवस्था नभएकोले साहित्यानुरागी शिक्षकका साथै विद्यालयमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको विकासमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ।

मुख्य शब्दावली (Key words)

साहित्यानुराग विकास (inculcating literature-loving), साहित्यानुराग (literature-loving), प्रवृत्ति मापनी (attitude measuring scale),

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि र समस्या (Background and Problem of the Study)

साहित्य र साहित्यानुरागलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ भने साहित्यले व्यक्ति वा समाजका लागि गर्ने योगदानलाई पनि उच्च स्थान दिएको पाइन्छ। “साहित्य, सङ्गीत, कलाविहीन, साक्षत् पशु पुच्छर सिङ हिन...” त्यस्तै एउटा उदाहरण हो। नेपालको माध्यमिक विद्यालय तहको पाठ्यक्रमले पनि साहित्यको महत्त्वलाई दर्साएको छ जहाँ विद्यार्थीमा गति, यति र लय मिलाई भावअनुसार वाचन गर्ने, साहित्यिक रचना रुचि लिई पढ्ने, स्वतन्त्र रूपमा रचना गर्ने, बोल्दा र लेख्दा उखान टुक्काको समेत प्रयोग गर्ने आदि गुणको विकास गराउन खोजिएको छ (पाविके, २०६४, पृ.९)। तर साहित्य लेखन र साहित्य रुचि

(साहित्यानुराग) को गुण विकास कसरी गर्ने, साथै त्यसको निर्माणात्मक तथा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भनेर पाठ्यक्रमले स्पष्ट गरेको पनि छैन। त्यसैले यस सम्बन्धमा पाठ्यक्रमले गर्ने सम्पूर्ण क्रियाकलाप शिक्षकहरूको बुझाइमा आधारित हुन्छ।

साहित्यको सुझावअनुसार साहित्यानुरागी गुण विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि अत्यन्तै उपयोगी हुने भएकाले विद्यार्थीमा साहित्यानुराग विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता एकातिर छ भने अर्कोतिर पाठ्यक्रममा रहेको अस्पष्टताले गर्दा सो हुनु पर्ने कुरा भए नभएको तथ्य थाहा छैन। यस परिवेशमा विभिन्न प्रश्नहरूको शृङ्खला देखा परेको छ। शिक्षकहरूले साहित्यानुरागलाई कसरी बुझेका छन्, विद्यार्थीमा त्यस गुणको आवश्यकताको महसुस कसरी गरेका छन्, त्यो गुणको विकास गर्ने सम्बन्धमा कस्तो अनुभव लिएका वा मान्यता बोकेका छन् वा अभ्यास गरेका छन्, साहित्यानुरागको मूल्याङ्कन कसरी गर्ने गरेका छन् आदि। यी प्रश्नका उत्तरको आधारमा साहित्यानुराग सम्बन्धी विभिन्न सत्य तथ्यहरू बाहिर आउने भएकाले एक अनुसन्धानको आवश्यकता रहेको छ।

यस अध्ययनले-साहित्यानुराग सम्बन्धमा शिक्षकहरूको चेतना र प्रयोगको विश्लेषण गरी त्यसलाई शैक्षिक प्रयोगका लागि तयार पार्न सचेत गराउने जमर्को गरेको छ। यसका लागि तिनओटा उद्देश्यहरू तोकिएको छ :

- १) विद्यार्थीमा साहित्यानुराग गुणको विकास गराउन मा वि तहका शिक्षकहरूको बुझाइ र भूमिकाको पहिचान गर्ने;
- २) साहित्यानुराग मापनको साधन तयार गर्ने; र
- ३) साहित्यानुराग गुणको विकास गराउन आवश्यक हुने उपयुक्त वातावरणको पहिचान गरी सुझाव दिने;।

यस व्यापक उद्देश्यमा पुग्नका लागि निम्नलिखित प्रश्नहरूको उत्तर खोजीएको छ:

क) विद्यार्थीमा साहित्यानुरागको विकास गर्ने विषयमा शिक्षकको बुझाइ के कस्तो रहेको छ ?

ख) यस प्रयोजनका लागि कस्तो शैक्षिक वातावरण प्रदान गरिएको छ ?

ग) साहित्यानुराग विकासका लागि विद्यालयको भूमिकालाई रचनात्मक बनाउने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको अनुभव के कस्तो छ ? र

घ) साहित्यानुरागको मापन कसरी गर्न सकिन्छ?

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा यो अध्ययनको नयाँ विषय भएकाले अध्ययनलाई व्याख्यात्मक (explanatory) भन्दा पनि खोजात्मक (exploratory) बनाउन खोजिएको छ। यस अध्ययनमा राखिएका प्रश्नहरू मानव सम्वेदनाका जटिल र भावनात्मक पक्षसँग जोडिएका हुनाले यस बारेमा स्पष्ट हुन यहाँ यस सम्बन्धमा भएका वा लेखिएका पूर्व कार्यहरूको समीक्षा गरी आफ्नो धाराण/दृष्टिकोण विकास गर्न खोजिएको छ ता कि अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर खोज्न तथा बनाउनलाई स्पष्टता र आधार मिलोस्।

यो अध्ययन साहित्यानुराग विकास गर्नमा विद्यालयको भूमिका सम्बन्धमा केन्द्रित छ। त्यसैले साहित्यानुराग बनेको के हो भन्नेबारे एक स्पष्ट धारण बनाउन आवश्यक छ। त्यसै गरी साहित्यानुराग गुणले व्यक्ति स्वयं र समाजमा गर्ने योगदान अध्ययनको अर्को विषय हो। साहित्यानुरागी गुणको मापन गर्ने कुरा अलिक अस्पष्ट र नौलो प्रयोग पनि हो, यो भावनात्मक कुराको मापन पनि यस अध्ययनमा परेको छ। साहित्यानुराग कस्तो वातावरणमा विकास हुन्छ, यस बारेमा पनि ज्ञान हुन आवश्यक छ। यही स्पष्टताका लागि धारणा बनाउन साहित्यको पुनरावलोकन गर्न पर्ने भएकाले यी चारओटा मुख्य धारणाहरूमा आधारित भई गरिएको छलफल तलका अनुच्छेदहरूमा सङ्गठित गरिएको छ।

क. साहित्यानुरागको परिचय

साहित्य र अनुराग दुईओटा शब्द मिलेर बनेको यस शब्दावलीले साहित्य प्रतिको प्रेम भन्ने जनाउँछ। साहित्यले कुनै पनि लेख्य वा वाच्य मौलिक सिर्जना जसमा कलात्मक मूल्यलाई जनाउने भएकाले (Merriam Webster Dictionary) साहित्यको उत्पादन गर्ने वा त्यसको रसस्वादन गर्ने कुरालाई साहित्यानुराग भन्न सकिन्छ। साहित्यानुराग व्यक्तिमा अन्तरनिहित रूपमा हुने र त्यसलाई विकास गर्न सकिने एक गुण (construct) हो।

साहित्यानुराग व्यक्तिमा हुने एक गुण हो यसलाई प्रवृत्ति (attitude) अन्तरगत राख्न सकिन्छ। यसमा यो व्यक्तिको संज्ञान, अनुभूति र व्यवहार तिनओटा पक्षमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, कुनै कुरा प्रति व्यक्तिले दिने प्रतिक्रियाले यसको त्यस प्रतिको अभिवृत्ति देखाउँछ (Anastasi & Urbina, p. 1997, 405). यसलाई अभिवृत्तिको रूपमा लिँदा साहित्यको महत्त्व बुझेर त्यसको आधारमा लाग्ने, साहित्य सिर्जनार श्रवणबाट आनन्द लिने साथै यी दुई कार्यमा लाग्ने क्रियाकलापहरूको संयुक्त रूप साहित्यानुराग हुन्छ।

व्यक्तिमा रहेको सृजनात्मक गुणको विकास साहित्य मार्फत् पनि हुन्छ र यसरी प्रस्फुटन भएपछि यस्तो क्षेत्रमामा सृजनात्मक गुण विकास प्रस्फुटन गराउन सकिन्छ (सृजनात्मकता अन्तरनिहित

रूपमा हुन्छ, त्यसले कुन क्षेत्रमा वातावरण पायो त्यसै विकसित हुन्छ, भन्ने मान्यता छ)। साहित्यनुरागीले साहित्यको अध्ययन र सिर्जनापनि गर्छ। साहित्य अध्ययन गर्नेले खाली काल्पनिक (fiction) साहित्यको मात्र अध्ययन गर्दैन, यथार्थ (non-fiction) साहित्यको पनि गर्छ। काल्पनिक साहित्यले कल्पनाशीलता, सृजनात्मकता तथा भावनात्मक पक्षको विकास गराउँछ, भने यथार्थ साहित्यको अध्ययनले जानकारी तथा ज्ञानको वृद्धि तथा मानवीय अनुभूतिजन्य कुराको विकास गराउँछ (Thompson, 2007).

ख. साहित्यानुरागको योगदान

साहित्यानुराग भनेको अध्ययनमा रुचि राख्ने हो। जसले बढी पढ्छ, उसमा स्वभाविकै रूपमा कम पढ्नेमा भन्दा संज्ञानात्मक ज्ञान बढी हुन्छ, भावनात्मक अनुभव बढी हुन्छ। साहित्याध्ययनले अर्काको भावना बुझ्ने दृष्टिकोण तथा केलाउन सक्ने क्षमतामा व्यापकता र गहनता आउँछ, भन्नेकुरा विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् (e.g. Oatley, 2008)। त्यसैगरी साहित्यानुराग भनेको प्रस्तुतिमा कलात्मक शैलीको प्रयोग हो जहाँ संचारित सन्देशमा संज्ञानात्मक पक्षलाई भावनात्मक पक्षको जलप लगाइन्छ, यसो हुँदा सन्देशको प्रभावकारिता बढ्दछ।

साहित्यानुरागको अर्को फाइदा भनेको पढ्ने बानी र क्षमताको विकास हो। रुम टु रिडका संस्थापक जोन ऊड विबिसी नेपाली सेवालाई अन्तरवार्ता दिँदै भनेका थिए “उत्तरवाल्फ अवस्थामा बच्चाहरू पढ्ने बानी, शोख वा ल्याकत लगाउन सकियो भने ऊ अध्ययनशील हुन्छ। सानैदेखि पढ्ने बानी लागेका मान्छे एक त पढेर ज्ञान र भावनात्मक विकास गर्दछ भने गलत कार्यमा प्रयोग हुन सक्ने बेफुर्सदी पनि हट्छ। अध्ययनमा मनोरञ्जन र ज्ञान दुवै कुरा पाइने हुनाले यो बानी विकासका लागि विद्यालयमा उसका रुचिका पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिनुपर्छ।” त्यसैले प्रत्येक विद्यालयमा एक पुस्तकालय स्थापनाको अभियानमा उनी लागेका छन्।

साहित्यले सामाजिक यथार्थलाई घटना उद्घरण गरी कलात्मक पाराले प्रस्तुति गर्ने भएकाले सामाजिक यथार्थतालाई भावात्मक रूपमा बुझ्न सहज हुन्छ। यसरी गरिब, दुःखी, पीडितहरू तथा तिनीहरू माथि भएको सामाजिक अन्यायको कुरा कथामा पढेका किशोर किशोरीहरूमा स्वानुभूति (empathy) तथा सहानुभूति (sympathy) दुवै विकास भएको पाइयो साथै अमेरिकामा प्रयोगात्मक अनुसन्धान गर्दा साहित्य अध्ययन नगर्नेहरू भन्दा गर्नेहरूमा यी गुणहरू विकास भएको पाइयो (Mar & Oatley, 2008)। अर्काका जीवनीसँग आफूलाई तुलना गर्ने, आफ्नो कार्यलाई अर्थ दिने जस्ता कार्य किशोर किशोरीहरूले साहित्यबाट सिक्दछन्।

कतिपय काल्पनिक साहित्यमा पढ्दा आनन्ददायक बनाउने नाउँमा सत्यलाई अतिरञ्जित बनाइएको हुन्छ, तथ्यलाई तोडमोड गरिएको हुन्छ। कहिले काहीँ यस्तै तोडमोडलाई पनि सही हो

कि भन्ने अस्पष्टता हुन्छ, जसले सही जानकारीलाई बिसाइदिन्छ (Marsh, Balota, & Roediger III, 2005)। यस्तो अवस्थामा काल्पनिक साहित्य अध्ययनले घात गर्न सक्छ, त्यसैले सकेसम्म यथार्थ साहित्य मै बल गर्नुपर्छ ता कि सही जानकारी पनि मनोरञ्जनका माध्यमबाट पाइयोस् । काल्पनिक साहित्यलाई जानकारी हासिल गर्ने भन्दा पनि जीवन र जगतका जटिल कुराहरू बुझ्ने तथा सरल, मनोज्ञनात्मक र भावनात्मक किसिमबाट सामाजिक सिपहरू हासिल गर्नका लागि माध्यम बनाउन सकिन्छ (Oatley, 2008) ।

ग. साहित्यानुरागी गुणको मापन

साहित्यानुराग व्यक्तिमा अन्तरनिहित रूपमा हुने वा विकास गर्न सकिने एक मनोवैज्ञानिक गुण (construct) भएकाले व्यक्तिको अन्य भौतिक गुणहरू उचाइ, पिण्ड जस्तै सिधा रूपमा मापन गर्न सकिन्न । साहित्यानुरागसँग एकदम नजिक भएको (proxy measure) मानिएका केही अवलोकनीय व्यवहारहरूको मापन गरी त्यसको मात्राको आधारमा व्याख्या गर्ने मात्र हो । यस्ता गुणहरूको मापन, त्यस गुणका कारण उत्पन्न हुने विभिन्न व्यवहारहरूको गुणको मात्रा (intensity) मापन गरी तिनीहरूको संयोग गरेर अनुमान गरिन्छ । यसरी अवलोकन वा मापन गरिने व्यवहारहरू अत्यन्तै सहसम्बन्धित हुन्छन् (Anastasi & Urbina, p. 1997, 404) । साहित्यानुराग साहित्यप्रति रहेको व्यक्तिको सकारात्मक अभिवृत्ति (अनुराग) भएकोले अभिवृत्ति मापनका मापनीहरूलाई नमुनाका रूपमा लिई सोही अनुरूप कथनहरू विकास गरी स्केल तयार गर्न सकिन्छ र त्यही स्केल प्रयोग गरी मापन गर्न सकिन्छ । सकारात्मक अभिवृत्ति मापन भएकाले थर्नस्टोन स्केल उपयुक्त हुन्छ (ibid, p. 406)।

घ. साहित्यानुरागको विकास

साहित्यानुराग व्यक्तिको अभिवृत्ति मात्र हैन रचनात्मकता तथा सृजनशील गुण पनि हो । यसको प्रक्रिया बुझ्न सृजनशीलता तथा अभिवृत्ति विकासका प्रक्रियाहरू पनि जान्नुपर्छ । मानव जाति विकासको हिसाबले रचनात्मक क्षमता भएको जीव हो । भाषा र सस्कृतिको माध्यमले यसको संज्ञानात्मक तथा अनुभूतिजन्य गुणको कारण यसले सिर्जना गर्दछ । सबै मानवमा सिर्जनातथा अनुभूति गर्नसक्ने शक्ति हुन्छ (Perlovsky, 2009) । यही अन्तरनिहित रूपमा रहेको गुणलाई विकास गर्दै लगेर साहित्यिक क्रियाकलापको विकास गराउन सकिन्छ ।

समय परिस्थिति तथा व्यक्तिका स्वभावका आधारमा व्यक्तिको प्रवृत्ति विकास गर्ने विभिन्न सात नमुनाहरू पाइन्छन् (e.g. Cacioppo, Petty, & Crites, 1994) । अर्को बहुचर्चित नमुनाका अनुसार: अनुभूतिजन्य कुराहरूको स्विकार गर्ने, त्यसमा प्रतिक्रिया जनाउने, मूल्य दिने, विभिन्न मूल्यहरूलाई सङ्गठित गर्ने गरी अन्त्यमा मानव व्यवहारको यो भावनात्मक पक्ष चारित्रीकरण

हुन्छ (Krathwohl, Bloom & Masia, 1964) . चरित्र बानी विकास हो, यस्तो रूपमा विकास भईसकेको प्रवृत्ति व्यक्तिमा सचेत प्रयत्न विना नै पनि स्वःस्फूर्त रूपमा देखा पर्छ । किनकि यस अवस्थामा मूल्यको माध्यमबाट अन्तस्कर्णीकरण र सचेतबाट असचेतीकरणमा पुगीसकेको हुन्छ (ibid, p. 31) । व्यक्तिको चरित्र विकास उसले मूल्य दिएको वा उसको सकरात्मक अभिवृत्ति भएको कुराले निर्धारण गर्दछ र मूल्य दिने कुरा संज्ञानात्मक पक्षमा पनि आधारित हुन्छ । संज्ञान गर्दा आनन्दको महसुस गराउने कुरालाई मात्र स्विकार गरिने हुँदा यो छनोटात्मक हुन्छ (ibid, p. 26)। साहित्यको अध्ययन र सृजनाको मूल्य विद्यार्थीलाई संज्ञानात्मक बाटोबाट बुझाउन सकिन्छ, यस काममा लाग्दा उसमा आनन्दको महसुस हुन थाल्छ किनकि रचनात्मक क्षमता व्यक्तिमा रहेको अन्तरनिहित गुण हो यसले गर्दा विस्तारै यो प्रवृत्ति विकास हुन थाल्छ ।

३. अनुसन्धान विधि

यो अध्ययनमा साहित्यानुराग गुणको महत्त्व र विकास प्रक्रियाको सम्बन्धमा स्थापित सैद्धान्तिक आधारहरू तथा अनुसन्धानका प्राप्तिहरूलाई पूर्वसाहित्यको रूपमा विश्लेषण गरिएको छ साथै त्यही कुरालाई यस अनुसन्धानमा पनि द्वितीयक तथ्याङ्कको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कको रूपमा भने माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा १० वर्ष भन्दा बढी समय अध्यापन गरेका, जिल्लामा नेपाली विषयका अब्बल शिक्षकका रूपमा दर्ज, एक विद्यावारिधी र एक एमफिल उपाधि हासिल, साहित्यिक व्यक्तिका रूपमा चिनिएका गोरखा जिल्लाका ४ जना शिक्षकहरू र दुई जना प्राध्यापकहरूलाई उद्देश्यपूर्ण नमुना (Creswell, 2012, p. 206) । को रूपमा छनोट गरी उनीहरूलाई सामूहिक छलफलमा (ibid, p. 218) सहभागी गराई उनीहरूको धारणा, विचार र अनुभव पनि सङ्कलन गरी प्रयोग गर्ने गरी गरिएको छ । सो लक्षित समूह छलफल ८ प्रश्नहरू (तपाईं साहित्यानुरागलाई कसरी परिभाषित गर्नु हुन्छ ? माविको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीमा साहित्यानुराग विकास गर्ने सन्दर्भका के र कसरी भनेको छ ? माविको विद्यार्थीमा साहित्यानुराग विकास गर्ने सन्दर्भका तपाईंको विचार के छ ? कुनै व्यक्तिको साहित्यानुरागी गुणले व्यक्ति स्वयंलाई, समाजलाई र राष्ट्रलाई के योगदान गर्दछ ? विद्यार्थीमा साहित्यानुरागी गुण कस्तो शैक्षिक वातावरणमा विकास हुन्छ ? त्यसका लागि तपाईंले कस्तो शैक्षिक वातावरण प्रदान गर्नु भएको छ ? के विद्यालयले प्रदान गरेको वातावरण उपयुक्त र पर्याप्त छ ? विद्यार्थीमा साहित्यानुरागी गुण विकासका लागि विद्यालय वा शिक्षकले गर्न सक्ने अधिकतम सहयोग के हो ?) को सेरोफेरोमा रहेको थियो ।

व्यक्त, धारणा, विचार र अनुभवहरूलाई नोटकपीमा टिप्ने, अडियो रेकर्ड गर्ने, तथा लेखेर ल्याएका उत्तरहरू अध्ययन गरी तथ्याङ्कको सङ्कलन गरियो । सहभागीहरूले माथिका प्रश्नहरू मा व्यक्त गरेका विचार र अनुभवहरूलाई वर्गीकरण, सामूहीकरण आदि गरी त्यसबाट सार

निकालियो (ibid, pp. 246-51)। सार निकाल्ने क्रममा अनुसन्धान प्रश्नहरू र उद्देश्यहरूप्रति उन्मुख गराइयो।

४. अध्ययनका प्राप्तिहरू

माथि उल्लेखित अनुसन्धान प्रश्न र उद्देश्य उन्मुख भएर निकालिएका सारहरूलाई यस अध्ययनका प्राप्तिहरू रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१. साहित्यानुरागको विकास अनिवार्य आवश्यकता

व्यक्तिमा सर्वाङ्गीण विकास गर्नका लागि साहित्यानुराग गुणले सकारात्मक योगदान गर्छ भन्ने कुरा शिक्षकहरूले गरे। तर त्यसको पुष्टि गर्नलाई आफ्ना अनुभव, तथ्य, अध्ययनहरू नभई साहित्यिक बनाइ ल्याए जस्तै: “साहित्य, संगीत, कलाविहीन ..., साहित्य समाजको ऐना हो, साहित्यले मान्छेलाई मानव बनाउँछ। माथि उल्लेखित पूर्वसाहित्यहरूको प्रस्तुति गर्दा ए हो र पनि भने।

नेपाली साहित्यका पुस्तकहरू पढ्ने गरेका विद्यार्थीहरूको कक्षाको बुझाइ खासगरी नेपाली विषयमा गहन हुन्छ र लेखाइ पनि राम्रो हुन्छ। साहित्यानुराग अध्ययनशीलता तथा प्रस्तुतिमा कलात्मकता विकास गर्नका लागि आवश्यक हुन्छ। विविध पुस्तकको अध्ययनले ज्ञान र अनुभूतिको क्षितिज विस्तार गर्दछ। साहित्य सृजना, प्रस्तुति तथा सार्वजनिक कार्यक्रममा सहभागिताले व्यक्तित्व विकास हुन्छ र परिस्कार हुन्छ। युगको चेतना दिनका लागि साहित्यको योगदान उल्लेख्य हुन्छ किनकि इतिहास जित्नेहरूको लेखिन्छ भने साहित्य विम्बको रूपमा वा छद्म नाममा पनि यथार्थताको लेखिन्छ। साहित्यानुरागबाट सृजित साहित्यले व्यक्तिलाई मनोरञ्जन र चेतना दिई बहुलता, बहुविचार, आदर्श, प्रगतिको सन्देश दिन्छ भने समाज र देशलाई पहिचान, संस्कृति र युग चेतना दिन्छ।

२. साहित्यानुरागको विकासका लागि सहयोग पुग्दो छैन

नेपालको पाठ्यक्रम तथा सिकाइ प्रणाली साहित्यानुराग मैत्री छैनन्। परीक्षा, मूल्याङ्कन, पास-फेलले सृजनात्मक अभिव्यक्ति भन्दा पनि लेखाउने शिक्षक र घोक्ने विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन गर्दछ। प्रअहरू साहित्यानुरागलाई काल्पनिक कथा कविता भनेर अवमूल्यन गरी बुझ्ने भए भने त विद्यालयमा सहयोग पुग्दैन। यदि प्रअहरूलाई साहित्यानुरागको महत्त्व बुझाउन सकेमा राम्रो हुन्छ। विद्यार्थीहरूलाई साहित्यिक गतिविधिमा संलग्न गराउनका लागि एक प्रअले विद्यालयको पुस्तकालयमा उपलब्ध साहित्यिक पुस्तकहरूमध्ये कम्तीमा केही अनिवार्य रूपमा पढ्न तथा प्रस्तुत गर्न पर्ने नियम बनाइको पाइयो भने अर्का प्रअले विद्यार्थीले चाहेमा साहित्यिक पत्रिका

मासिक रूपमा मुद्रण गरी साप्ताहिक रूपमा भित्तो प्रकाशन गरेर सहयोग गरिदिएको र एक शिक्षकले भने आफ्ना साहित्यमार्फत् अदृश्य प्रेरणा र सिक्न खोजेमा पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने गरेको पाइयो । तर सहभागीको भनाइमा यो प्रयास पुग्दो छैन, बढी गर्न पर्छ, सकिन्छ तर माहोल बनेको छैन ।

३. साहित्यानुराग विकासको लागि रचनात्मक भूमिका

साहित्यको विश्लेषण तथा शिक्षकहरूसँगको अन्तरक्रियाको आधारमा साहित्यानुराग विकासका लागि सहयोगी वातावरणका लागि गर्न सकिने गतिविधिहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

१. पारिवारिक वातावरण: परिवारका सदस्यहरूले साहित्यानुरागी बच्चालाई वाइयात काममा लागेको भनेर हतोत्साह नगर्ने र समय निकालेर कोर्स बाहिरका आख्यानहरू पनि पढ्न दिने तथा लेखन, साहित्यिक कार्यक्रममा सहभागी हुन जान दिने, खर्च दिने गरेमा सकारात्मक वातावरण बन्छ ।
२. सहपाठी साथीहरू: जुनियर साहित्य मञ्च गठन गरिदिने, साटेर पढ्ने र छलफल वा प्रस्तुत गर्ने चलन बसाल्ने ।
३. विद्यालय प्रशासन र खासगरी नेपाली विषय शिक्षक र अन्य शिक्षकहरू : क) आन्तरिक रूपमा साहित्यिक प्रतियोगीताहरू, ख) पुस्तकालयको व्यवस्था वा पढ्ने नियम नै बसाउने ग) साहित्यिक अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्ने, चर्चित साहित्यकारहरूलाई उपस्थित गराएर उत्प्रेरणा दिने घ) विषय शिक्षकहरू पनि साहित्य चेत भएका, अध्ययन अनुरागी, विद्यार्थीसँग अन्तरक्रिया गर्ने खालका ङ) साहित्यप्रति प्रअको सकारात्मक सोच तथा प्रवृत्ति चाहिन्छ ।
४. सञ्चारका साधनहरू र त्यसमा साहित्यिक कार्यक्रमहरू साथै तिनमा सुन्न र प्रसारण गर्न पहुँच प्रअले मिलाई दिन सक्छन् ।
५. प्रकाशनहरू : मुद्रण गरी या नगरी भित्ते प्रकाशन गर्न सकिन्छ, यसमा लेख्ने बानी गरेपछि अन्य बाह्य साहित्यिक प्रतियोगीताहरू लगायतका कार्यक्रममा सहभागी हुने वातावरण मिलाउन सकिन्छ ।

४. साहित्यानुराग मापन मापनी

यस अध्ययनको प्रमुख प्राप्ति साहित्यानुराग मापनको मापनी निर्माण हो । प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तरनिहित यस गुण मापनका लागि उसका निश्चित अवलोकनीय व्यवहारहरूको मापन गर्न

सकिन्छ । यो प्रारम्भिक मापनीलाई प्रयोग गरी अभै सुधार गर्न सकिन्छ । विभिन्न साहित्यको अध्ययनबाट आएको ज्ञानलाई सहभागी शिक्षकहरूसँग अन्तरक्रिया गरी साहित्यानुरागी गुणका कारण अभिव्यक्त हुने व्यवहारहरूको पहिचान गरी तिनीहरूलाई मापनीको कथनको रूपमा राखियो । त्यसरी नै प्रत्येक व्यवहारहरूको व्यक्तिगत तथा सामाजिक योगदानको पनि आङ्कलन गरी प्रत्येकका लागि भार पनि छुट्याइयो ।

यस मापनी अनुसार, व्यक्तिले १० ओटा गुणमा प्राप्त गरेको जम्मा अङ्क १०० को जति नजिक पुग्छ उसको साहित्यानुरागको तिब्रता पनि उती नै बढी हुन्छ ।

१. प्रस्तुति शैलीमा मिठास: शिष्टताका उपयुक्त शब्द चयन, उखान टुक्काको प्रयोग गरी बोल्ने । प्रतीकहरूको प्रयोग गर्ने जस्तै: शुक्राचार्य वा द्रोणचार्य जस्तो गुरु भन्ने । कार्यक्रमहरूमा मन्तव्य दिने आदि । असल शैलीले मिठासता दिन्छ र प्रस्तुत गरिएको विषय वस्तुको प्रभावकारिता पनि बढ्छ ।
२. कृतिको सृजनाको स्तर: लेख्ने वा वाचन गर्ने कृतिमा प्रयोग हुने छन्द रस, प्रतीक वाद आदिको प्रयोग । लोकप्रियता, चर्चा आदि । जीवन र जगतप्रतिको बुझाइ तथा दृष्टिकोण र मानवीय सम्बेदना तथा अनुभूतिको विविध पक्षको उजागर तथा कलात्मक प्रस्तुति ।
३. कृति सिर्जनासङ्ख्या: विभिन्न विधामा गरेका साहित्यिक रचनाहरू जस्तै: कथा, कविता, मुक्तक, गीत गजल, आदिको सङ्ख्याले व्यक्तिको ज्ञानमा वृद्धि, विचार निर्माण, अनुभूतिको उजागर, प्रस्तुतिमा निखरता, लगानीमा तत्परता जस्ता गुणले सकारात्मक सङ्केतगर्दछ ।
४. श्रवण अनुराग: सुन्दा आनन्द मान्ने, सुरहरूको पहिचान गर्ने, सुन्नको लागि समय, श्रम, पैसा खर्च गर्ने, जस्तै राति ११ बजे पनि नसुति श्रुति सवेग सुन्ने वा पैसा तिरेर कविता सुन्ने आदि ।
५. साहित्यमा आर्थिक लगानी: साहित्यिक कार्यक्रम चलाउन चन्दा दिने वा आफैले लगानी गर्ने, पैसा आउने काम छोडेर त्यसमा लाग्ने, पैसा खर्चेर कृति किन्ने, प्रकाशन गर्ने आदि ।
६. साहित्य/कार्यक्रममा आर्थिक लगानी: साहित्यिक कृति किन्ने, भाग लिन जाने, चन्दा दिने, आयोजना कार्यमा आर्थिक लगानीले त्यसमा भएको लगावको तिब्रताको सङ्केत गर्छ ।
७. साहित्यक प्रतिस्पर्धामा सफलता: समकक्षी साहित्यकारहरू बिच वा विद्यालय वा अन्तरविद्यालय प्रतियोगितामा भाग लिई सफलता हुने कुराले साहित्यको स्तर र लोकप्रियतालाई सङ्केत गर्दछ । साथै यसले भविष्यमा स्रष्टा हुन सक्ने सङ्केतपनि गर्दछ ।

८. पढेका साहित्यक कृति सङ्ख्या: धेरै कृति अध्ययन गर्दा पठनप्रियताको सङ्केतगर्दछ । साथै धेरै अध्ययनले धेरै विषयको ज्ञान हुन्छ, पठन क्षमता बढ्छ, भन्ने मान्यता राख्दछ । ज्ञानको मात्रा बढ्दा बुझाइ क्षमता, विश्लेषण क्षमता आदिको पनि बृद्धि हुन्छ, भन्न सकिन्छ ।
९. पढेका साहित्यक कृतिको स्तर: साहित्यिक कृतिका कुन स्तरको दार्शनिक चिन्तन वा अनुभूतिको पक्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसको आधारमा व्यक्तिको पठन क्षमता, पठन रुचि, पठन सौन्दर्यता प्रतिविम्बन हुन्छ ।
१०. साहित्यिक विश्लेषण कला र क्षमता: साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्दा व्यक्तिको जीवन र जगतप्रति बुझाइ, अरूको विचार बुझ्न सक्ने क्षमता, दार्शनिक चिन्तनको स्तर, प्रस्तुतिमा कलात्मकता, विश्लेषण क्षमता र सिप आदि गुण यसमा प्रस्तुत भएको हुन्छ ।

साहित्यानुराग मापन मापनी

	सामान्य									उच्च
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	भार
१. प्रस्तुति शैलीमा मिठास										१५%
२. कृति सृजनाको स्तर										२०%
३. कृति सृजना सङ्ख्या										१०
४. श्रवण अनुराग										१०%
५. साहित्यमा आर्थिक लगानी										८%
६. साहित्य/कार्यक्रममा समय लगानी										७ %
७. साहित्यिक प्रतिस्पर्धामा सफलता										१०%
८. पढेका साहित्यिक कृति सङ्ख्या										५%
९. पढेका साहित्यिक कृतिको स्तर										५%
१०. साहित्यिक विश्लेषण कला र क्षमता										१०%
जम्मा प्राप्ताङ्क										१००%

५. निष्कर्ष र सुझाव

व्यक्तिमा विकास हुने साहित्यानुराग गुणले उसको सर्वाङ्गीण विकासमा सकारात्मक योगदान गर्ने भएकाले सो विकास गराउनका लागि विद्यालयले नै पहल कदमी लिनुपर्छ भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष हो । यो सत्यका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा भने छिपछिपे मात्र भए पनि (हो जस्तो त लागेको तर प्रमाण दिएर आत्माबलका (confidentially) साथ भन्न नसकेको) उनीहरू साहित्यानुराग विकासका लागि प्रयासरत हुन्छन् तर त्यो प्रयासको मात्रा शिक्षकमा रहेको

साहित्यानुरागी गुणको मात्रामा भर पर्छ । त्यसैले विद्यार्थीलाई साहित्यानुरागप्रति उन्मुख गराउने शिक्षकको गुणलाई पनि साहित्यानुरागको एक पक्षको रूपमा व्यख्या गर्न सकिन्छ । त्यसैले विद्यार्थीमा साहित्यानुराग विकास गराउने हो भने पहिले त शिक्षक नै साहित्यानुरागी हुनुपर्छ । यसकारण शिक्षा मन्त्रालयदेखि विषय शिक्षकसम्म गम्भिर हुन आवश्यक देखिएको यस अवस्थामा निम्न सुझावहरू दिन सकिन्छ:

- क) साहित्यानुरागी गुणले व्यक्ति र समाजलाई गरेको योगदानको आङ्कलन गर्नका लागि अभै व्यापक रूपमा अनुसन्धान गर्न पर्ने भएकाले यसको पहल कदमी लिई नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान वा विश्व विद्यालय, वा शिक्षा मन्त्रालय अघि बढ्न पर्ने देखिन्छ ।
- ख) विद्यार्थीमा साहित्यानुराग विकास गराउनका लागि शिक्षक पनि साहित्यानुरागी हुनु पर्ने भएकोले एक विद्यालयमा एक जना शिक्षक निश्चित मात्राको साहित्यानुरागी हुनै पर्छ । यस्ता शिक्षकहरू विकास गर्ने हदसम्मका लागि विश्व विद्यालयले कदम लिनुपर्छ ।
- ग) पठन रुचि र क्षमता विकासका लागि प्रत्येक विद्यालयमा न्यूनतम स्तर तोकी कक्षागत पुस्तक कुना (BOOK Corner) र एक पुस्तकालय अनिवार्य गराउनु पर्छ र पठन क्षमता र सिपको विकासको पनि न्यूनतम स्तर तोक्नुपर्छ । यो काम स्थानीय शिक्षा अधिकारी मार्फत गर्न वा सिधै शिक्षा मन्त्रालयले राष्ट्रव्यापी नीति नियम बनाएर गर्न सक्छ । विभिन्न विद्यालयका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूका उत्कृष्ट साहित्यिक रचनाहरूको प्रकाशन तथा प्रसारणका लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालयले पहल वा समन्वय गर्न सक्छ ।
- घ) साहित्यानुराग विकासका लागि प्रत्येक माविले केही अतिरिक्त पुस्तकको पुस्तकालय, भित्ते साहित्यिक पत्रिकाको रूपमा भए पनि पाश्चिक रूपमा प्रकाशन गर्न पर्छ यसका लागि प्रअ र नेपाली शिक्षकले जिम्मेवारी लिन पर्छ । किनकि नेपाली साहित्यमा अध्ययन र सिर्जना गर्ने विद्यार्थीको बानीले विषयगत रूपमा नेपालीलाई नै सबै भन्दा टेवा पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Anastasi, A. & Urbina, S. (1997). *Psychological testing*. Pearson Education.
- Cacioppo, J. T., Petty, R. C. & Crites, S. L. (1994). Attitude change. *Encyclopedia of Human Behaviour*, 1, 261-70. Academic Press, Inc.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Krathwohl, D. R., Bloom, B. S. & Masia, B.B. (1964). *Taxonomy of educational objectives: the classification of educational goals. Handbook II: Affective Domain*. NY: David McKay Company, Inc.

- Mar, R. A. & Oatley, K. (2008). The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience. *Perspectives on Psychological Science*, 3 (3), 173-92. Association for Psychological Science.
- Marsh, E.J., Balota, D. A. & Roediger III, H. L. (2005). Learning facts from fiction: effects of healthy aging and early-stage dementia of the Alzheimer type. *Neuropsychology*, 19 (1), 115–129. DOI: 10.1037/0894-4105.19.1.115. American Psychological Association.
- Oatley, K. (2008). The science of fiction; Reading novels isn't just entertaining, it helps you navigate the complex social world. *New Scientist June 28*. Reed Business Information, UK, a division of Reed Elsevier Inc.
- Perlovsky, L. I. (2009). “Language and emotions: emotional Sapir-Whorf hypothesis. *Neural Networks*, 22, 518-526.
- Thompson, P. (2007). *Creativity, culture and education (CCE) literature reviews*. London: Arts Council England.
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र(२०६४). *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६४ (अनिवार्य विषयहरू)*. काठमाडौं: लेखक.

९. कार्यमूलक अनुसन्धानमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

तारा बहादुर थापा

सहायक प्राध्यापक, ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पस, बीरगञ्ज

लेखसार

सामान्यता कक्षा शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापको क्रममा कक्षाकोठामा देखिएका तत्कालिन समस्याहरूको समाधान गर्ने उद्देश्यले शिक्षकहरूलाई आफ्नो कक्षा शिक्षणको सिलसिलामा भेट्नु परेका समस्याहरू आफ्नै प्रयत्नबाट समाधान गरी शिक्षण शैलीमा सुधार गर्न कार्यमूलक अनुसन्धानले मदत गर्दछ, यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो। यसले शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइको क्रममा भोग्नु परेका समस्याहरूलाई आफ्नै प्रयत्नबाट समाधान गर्ने तथा शिक्षण सिकाइको तरिकामा सुधार ल्याउने कार्य गर्दछ। कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम पेसागत विकासको प्रभावकारी माध्यम हो। त्यसैले कार्यमूलक अनुसन्धानले तालिमलाई शिक्षकको पेसागत विकासको अभिन्न अंगको रूपमा चित्रण गरिएको छ। शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले आ.व. २०७०/७१ देखि माध्यमिक तहका शिक्षकहरूका लागि कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सुरु गरेको छ।

यो अध्ययन, कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालनमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले खेलेको भूमिका, तालिम सञ्चालनमा देखा परेका समस्याहरू र त्यसका समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउने तर्फ केन्द्रित छ।

मुख्य शब्दावली

कार्यमूलक अनुसन्धान (Action research), तालिम (Training), शिक्षकको पेसागत विकास (Teachers professional development) शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (National center for educational development), फेस टु फेस अवधि (Face to face period)।

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

कुनै कार्यक्रम कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका तत्कालिन समस्याको पहिचान गरी ती समस्याको समाधान गर्न अपनाइने अनुसन्धान नै कार्यमूलक अनुसन्धान हो। यो एक प्रकारको प्रायोगिक एवम् निर्णय केन्द्रित अनुसन्धान हो। कार्य र अनुसन्धान एउटै व्यक्तिबाट गर्ने भएकोले यसलाई कार्यमूलक अनुसन्धान भनिएको हो (खनाल, २०७२)। विशेष गरी शिक्षा क्षेत्रमा कक्षाकोठामा हुने

शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापमा तत्काल सुधार ल्याउन कार्यमूलक अनुसन्धान सञ्चालन गरिन्छ । कार्यमूलक अनुसन्धानमा शिक्षक आफैँ अनुसन्धान कार्यमा संलग्न भई समस्या समाधान गर्ने कार्य गरिन्छ । यो चक्रिय स्वरूपको हुन्छ । सुधारका रणनीति तय गरी उक्त रणनीतिको उपयोग कक्षाकोठामा वा कक्षा शिक्षणमा वा तालिम वा अन्य कार्यथलोमा गर्ने यस प्रकारको अनुसन्धान गरिन्छ (शै.ज.वि.के, २०७०) । यो अनुसन्धान ज्ञान प्राप्त तथा कुनै सिद्धान्त प्रतिपादनको लागि नगरी तत्कालिन कार्यक्षेत्रमा सुधार गर्न र उपचारात्मक कार्यहरूका लागि गरिन्छ (Jack, 1999) ।

नेपालमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २०६६/०६७ देखि सञ्चालित शिक्षकको पेसागत विकास (टिपिडि) अर्न्तगत सञ्चालित कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालित छ (थापा, २०७१) । यसले शिक्षकहरूमा रहेको योग्यता एवम् क्षमतालाई समय सापेक्ष रूपमा नवीकरण र अध्यावधिक गर्दै कक्षाकोठाको शिक्षणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्दछ (Francesca, 2011)। शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षकले आफ्नो कार्यसम्पादन स्तरमा सुधार, विद्यालयसँग सम्बन्धित असल चिन्तनमा जोड, शिक्षण -सिकाइ समाधान गरी गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइको वातावरण सुनिश्चित गर्ने, तथा आफ्नो पेसागत क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा पेशाकर्मी आफैँ अग्रसर हुने उद्देश्यका साथ आ.व. २०७०/७१ देखि माध्यमिक तहका शिक्षकहरूका लागि कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सुरु गरेको छ ।

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको मोड्युल पहिलो भाग-कार्यशाला अर्न्तगत ६ दिनसम्म शैक्षिक तालिम केन्द्रमा सहभागी शिक्षकहरू र रोष्टर/प्रशिक्षक बिच फेस टु फेस मोडबाट तालिम सञ्चालन गरिन्छ । दोस्रो भाग स्वाध्ययन अभ्यासमा पहिलो भाग सञ्चालन भए पश्चात सामान्यतय २० देखि ३० दिन सम्म ३/४ दिनको कार्यभार बराबरको क्रेडिट पाउने गरी प्रत्येक सहभागीले आफ्नै विद्यालयमा तोकिएका कार्यहरू सम्पादन गरी सम्पन्न गरिन्छ भने तेस्रो भाग शैक्षिक परामर्श अर्न्तगत दोस्रो भागको अवधि पुरा भए लगत्तै प्रत्येक तालिम हबका प्रशिक्षकहरूद्वारा दुई दिनसम्म सहभागीहरू कार्यरत विद्यालयमै भ्रमण गरी तिनीहरूले दोस्रो भाग अर्न्तगत सम्पादन गरेका कार्यहरूको अवस्था प्रतिवेदन, मूल्याङ्कन तथा एजेन्डामा आधारित बैठक सञ्चालन गर्ने गर्दछ । कार्यमूलक अनुसन्धान विषयसँगको तालिम राष्ट्रका प्रत्येक जिल्लाहरूमा मात्र माध्यमिक शिक्षकहरूको हकमा सञ्चालन गरिएको छ । पर्सा जिल्लाका माध्यमिक स्तरका विद्यालयमा कार्यरत मा.वि. तहका शिक्षकहरूका लागि मात्र शैक्षिक तालिम केन्द्र, बीरगञ्जमा कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम आ.व. २०६९/०७० देखि नियमित रूपमा सञ्चालन रहेको छ ।

नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा विगत आधा शताब्दी देखि शिक्षक तालिम निरन्तर रूपमा दिँदै आएको छ । आज तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको सङ्ख्या क्रमशः बढ्दै गएको पनि छ तर परिमाणात्मक

पक्ष केही सकारात्मक भए पनि गुणात्मक पक्ष भने उत्साहजनक नतिजा वा प्रतिफल पाउन सकेका छैनौं । वास्तवमा शिक्षक तालिमबाट शिक्षकले प्राप्त गरेका उपलब्धिहरू शिक्षकमै सिमित रहने अर्थात् कक्षा कोठामा प्रयोग नहुने गरेको पाइन्छ । यसर्थ शिक्षक तालिमको परम्परागत परिपाटीमा उपलब्धिमूलक परिवर्तनको खाँचो छ (सेरिड, २०६४) त्यसैको विकल्पका रूपमा कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम आयो । अनुसन्धान भन्ने वित्तिकै यो जटिल काम हो, यसका लागि लामो प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने, विशेषज्ञताको आवश्यकता पर्छ भने जस्ता भ्रम छ तर एउटा कृषकले कृषि उत्पादन बढाउन विभिन्न उपायहरूको परीक्षण गरिरहेको हुन्छ । एक गृहणीले खाना मिठो पकाउन वा इन्धन बचत गर्ने विविध विकल्पको खोजी र परीक्षण गरी आफ्नो खाना पकाउने तरिकामा सुधार गरिरहेको हुन्छन् । विद्यालयको सन्दर्भमा पनि शिक्षण सिकाइका लागि विभिन्न नयाँ र प्रभावशाली उपायहरू खोजी गर्ने र समय सापेक्ष सिकाउने शैलीमा सुधार गर्ने कार्यमूलक अनुसन्धान आवश्यक छ । यसले शिक्षकहरूले कक्षाकोठामा तत्कालिन रूपमा भोगेका समस्याहरूको समाधान गर्नुका साथै विषयगत कमी कमजोरी सुधार गर्न मदत गर्दछ (Gregory, 2013) ।

विषयगत रूपमा परिपक्व र पेसागत रूपमा दक्ष शिक्षकले नै प्रभावकारी शिक्षणको माध्यमबाट विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा एउटा कारक तत्वको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । राष्ट्रको विकासको आधार शिक्षा भएको र दक्ष शिक्षकले शिक्षाको विकासको गतिलाई तीव्रतर बनाउदै लैजानुका साथै यसलाई अर्थपूर्ण बनाउन प्रमुख भूमिका खेल्ने भएकाले शिक्षक तालिम कार्यक्रमको औचित्य र आवश्यकतालाई सबैले स्वीकार गरेको देखिन्छ । विद्यालयमा कार्यमूलक अनुसन्धानलाई विश्लेषण गर्दा शिक्षकले आफू अध्यापनरत विद्यालयको वर्तमान समस्यालाई आधार बनाएर अनुसन्धान गरी विद्यालयले भोगेका समस्याहरूको तत्कालै कार्यथलोमा सुधारको लागि उपायहरू खोजी गर्दछ ।

२. अध्ययन विधि

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा सञ्चालित कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा आइपरेका समस्याहरूको खोजी गरी कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने उपायहरूको खोजी गर्ने उद्देश्यका साथ गुणात्मक ढाँचामा यो अध्ययन गरिएको छ । पर्सा जिल्लाको सहरी तथा ग्रामिण क्षेत्रका विद्यालयहरू श्री जि.उ.रा.क.उ.मा.वि.पोखरिया, श्री महानन्द प्रसाद उपाध्याय उ.मा.वि. वगही, श्री मंगल उ.मा.वि. भिस्वा र श्री रामचरित्र भगत उ.मा.वि. पकहा गरी जम्मा ४ ओटा माध्यमिक विद्यालयहरू छनोट गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा पर्सा जिल्लाका जिल्ला शिक्षा अधिकारी, शैक्षिक तालिम केन्द्रका वरिष्ठ प्रशिक्षक, श्रोतव्यक्ति र प्रत्येक विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू १, १ जनाका, दरले ४ जना, रोष्टर प्रशिक्षक

२ जना माध्यमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरू मध्ये २/२ जनाको दरले ८ जना र कक्षा ९ र १० अध्ययनरत विद्यार्थीहरूबाट २/२ जना छात्रा र ३/३ जना छात्र गरी प्रत्येक विद्यालयबाट १० जनाका दरले जम्मा ४० जनालाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएका छन्। यस अध्ययनलाई विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउनको लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोतहरूलाई प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरी गुणात्मक ढाँचाबाट विश्लेषण गरिएको छ।

३. नतिजाको विश्लेषण

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको प्रभावकारिता सरोकारवालाहरूसँग तालिमको सञ्चालन प्रक्रिया, सञ्चालनमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको भूमिकाको बारेमा विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ।

३.१ कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालन प्रक्रिया

जिल्ला शिक्षा अधिकारी, स्रोतव्यक्ति तथा रोष्टर प्रशिक्षकहरूसँगको प्रश्नावली तथा छलफलबाट प्राप्त प्रतिक्रियाअनुसार शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा स्रोतव्यक्तिको माध्यमबाट प्रत्येक स्रोतकेन्द्रमा मा.वि. शिक्षकहरूको तहगत विवरण प्राप्त गर्ने कार्य गरिन्छ। शिक्षक विद्यार्थी र विद्यालयका अवस्था अनुसारको उत्पन्न रहेको समस्याहरूलाई मध्यनजर गर्दै प्याकेज निर्माण गरिन्छ। यस तालिममा स्थायी माध्यमिक तहका शिक्षकहरूलाई मात्र सहभागी गराउने प्रक्रिया अनुसार स्रोतव्यक्तिको माध्यमबाट सम्बन्धित विद्यालयमा जनकारी गराइन्छ। तालिम सञ्चालन हुँदा सहभागी शिक्षकहरूलाई शैक्षिक तालिम केन्द्रमा तालिम दिइन्छ।

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको सञ्चालन प्रक्रियालाई तिन भागमा विभाजन गरिन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग तालिम कार्यशालामा ६ दिन सम्म सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षक बिच फेस टु फेस मोडबाट तालिम सञ्चालन हुन्छ। यस तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेसको अन्तिम दिन सहभागी शिक्षकहरू, रोष्टर प्रशिक्षक तथा शैक्षिक तालिम केन्द्रका वरिष्ठ प्रशिक्षक सहभागी भई एक छोटो कार्यक्रम बिच भत्ता तथा प्रमाण पत्र वितरण गरी यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस मोडबाट संचालित तालिम समाप्त गरिन्छ। त्यस्तै यस तालिमको दोस्रो भाग स्वाध्ययन अभ्यासमा पहिलो भाग सञ्चालन भए पश्चात समान्यता २० देखि ३० दिन भित्र ३० दिनको कार्यभार बराबरको केडिट पाउने गरी प्रत्येक सहभागी शिक्षकले आफ्नै विद्यालयमा तोकिएका कार्यहरू सम्पादन गरी सम्पन्न गरिन्छ। भाग -३ शैक्षिक परामर्शमा दोस्रो भागको अवधि पुरा भई लगत्तै तालिम केन्द्रका प्रशिक्षकद्वारा दुई दिन सम्म तालिममा सहभागी शिक्षकहरूको कार्यरत विद्यालयमै

अनुगमन गरी सहभागी शिक्षकहरूले दोस्रो तथा तेस्रो भाग अर्न्तगत सम्पादन गरेको अवस्था, प्रतिवेदन लेखन कार्य, मूल्याङ्कन तथा एजेण्डामा आधारित भई बैठक सञ्चालन गर्दछन्।

३.२ कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा आईपरेका समस्याहरू

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम अवृद्धि गर्न देखा परेको समस्याहरूको सम्बन्धमा जिल्ला शिक्षा अधिकारी, स्रोतव्यक्ति, रोष्टर प्रशिक्षक, प्रधानाध्यापक, शिक्षकहरू तथा विद्यार्थीहरूसँगको प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा समूह छलफलबाट आएको प्रतिक्रियाहरू निम्न अनुसार रहेका छन्।

(क) **शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप** : प्रधानाध्यापकहरूका अनुसार कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालन हुँदा शिक्षकहरू तालिममा संलग्न हुने भएकोले पठन पाठनमा बाधा पुग्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस शिक्षकहरूले ६ दिन सम्म विद्यालयमा उपस्थित नहुने तथा कम शिक्षकहरू भएको विद्यालयहरूमा चाँहि ६ दिन सम्म विद्यालय बन्द गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ। अर्को तर्फ विद्यालय सञ्चालन भएको ठाउँमा पनि विद्यार्थीहरू न्यून रहेको देखिन्छ।

(ख) **तालिमको समय अवधि**: कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमलाई तिन भागमा विभाजन गरिएको छ जस मध्ये तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधि अर्न्तगत ६ दिन सम्म शिक्षकहरू र रोष्टर प्रशिक्षकहरू बिच शैक्षिक तालिम केन्द्रमा तालिम सञ्चालन गरिन्छ। तालिमको संकलित आवश्यकता बढी भएकाले ६ दिनमा ती विषय वस्तुलाई समाधान गर्न अपुग देखिन्छ जसले गर्दा यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधिमा वृद्धि गर्नु पर्ने अवस्था रहेको तालिममा सहभागी शिक्षकहरू बताउँछन्।

(ग) **रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्थापन** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको क्रममा सहभागी शिक्षकहरूको तुलनामा रोष्टर प्रशिक्षक न्यून भएकाले तालिम संचालनको क्रममा कमी आई समस्या देखियो। यसका साथै तालिम संचालनको क्रममा एउटै रोष्टर प्रशिक्षकद्वारा तालिम सञ्चालन गरेको तथा सहभागी शिक्षकहरूको तुलनामा कम योग्यता प्राप्त रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्था गरिएको हुँदा यो कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम प्रक्रियामा मात्र सीमित रहेको समेत जनगुनासो देखिन्छ।

(घ) **शैक्षिक सामग्री**: कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम संचालनको क्रममा विषय वस्तुहरूलाई प्रष्ट पर्ने, वास्तविकता झल्काउने तथा सरल रूपमा बुझाउने शैक्षिक सामग्रीको कमी रहेको सहभागी शिक्षकहरूको तथा रोष्टर प्रशिक्षकको गुनासो रहेको देखिन्छ। सहभागी शिक्षकहरूका अनुसार यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम संचालनको क्रममा पर्याप्त शैक्षिक

सामग्रीको कमी तथा उपलब्ध शैक्षिक सामग्री पनि रोष्टर प्रशिक्षकद्वारा प्रयोग नगरिएको समेत अर्को समस्या रहेको देखिन्छ ।

(ङ) **तालिम भत्ताको व्यवस्थापन** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालन वापत सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकलाई पृष्ठपोषण सरह प्रदान गरिने भत्ता न्यून रहेको यस तालिममा सहभागी शिक्षकहरूको छ । जसले गर्दा यस तालिमको पहिलो भाग पछिको दोस्रो तथा तेस्रो भागको स्वाध्ययन तथा परियोजना कार्य अर्न्तगत प्रतिवेदन लेखन कार्य तथा परामर्श कार्य प्रभावकारी रूपमा संचालित नरहेको देखिन्छ । तालिम भत्ता कम भएकाले तालिममा सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकको तालिम प्रतिको चासो कम रहेको देखिन्छ ।

(च) **तालिम केन्द्रको भौतिक सुविधा** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम माध्यमिक तहका शिक्षकहरूको लागि मात्र संचालित तालिम हो र यो तालिम शैक्षिक तालिम केन्द्रमा मात्र संचालित रहेको अवस्था रहेको देखिन्छ । यस तालिममा सहभागी शिक्षकहरूका अनुसार तालिममा सहभागी शिक्षकहरूको तुलनामा तालिमको लागि चाहिने आवश्यक भौतिक सुविधा अपुग भएकोले शैक्षिक तालिम केन्द्रमा भौतिक सुविधाको समस्या रहेको देखिन्छ ।

(छ) **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधिपछि तालिमको दोस्रो तथा तेस्रो भागको स्वाध्ययन अभ्यास तथा परियोजना कार्य अर्न्तगत प्रतिवेदन लेखन कार्य यस तालिममा सहभागी शिक्षकहरूले आफ्नै विद्यालयमा तोकिएको समयावधि भित्र गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस तालिममा सहभागी शिक्षकहरूका अनुसार कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा अनुगमन तथा व्यवस्थापनको समस्या छ ।

३.३. कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको भूमिका

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम अभिवृद्धि तथा परिणाममुखी बनाइ राख्न विभिन्न पक्षहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका आवश्यक रहेको देखिन्छ । जिल्ला शिक्षा अधिकारी, स्रोत व्यक्ति, रोष्टर प्रशिक्षक तथा शिक्षकहरूसँग सोधिएका प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता एवम् छलफलबाट प्राप्त भएको सूचना एवम् धारणालाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

(क) **मोड्युल निर्माण** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम सञ्चालमा मोड्युल निर्माण एउटा महत्त्वपूर्ण तत्व हो जसले तालिमलाई प्रभावकारी बनाउने गर्दछ । शिक्षकहरूको क्षेत्रगत, भाषागत इत्यादिको आधारमा शिक्षकहरूको आवश्यकता बुझी प्याकेज निर्माण गर्दा प्रभावकारी हुन्छ । रोष्टर प्रशिक्षकका अनुसार शैक्षिक तालिम केन्द्रमा सञ्चालित कार्यमूलक

अनुसन्धान तालिम ६ दिन गर्ने निर्देशन दिएकोमा मोड्युल वा कार्यान्वयन पुस्तिकामा ७ दिन भएकोमा तालिम सञ्चालनमा समस्या देखिन्छ ।

- (ख) **तालिममा उचित भत्ताको व्यवस्था :** कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकको भत्ता न्यून रहेको छ । रोष्टर प्रशिक्षक तथा सहभागी शिक्षकहरूका अनुसार यस तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधिमा भत्ता दिने व्यवस्था छ भने विद्यालयमा बसी गरिने यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको दोस्रो तथा तेस्रो भागको स्वाध्ययन अभ्यास तथा परियोजना कार्य अन्तर्गतको प्रतिवेदन लेखन कार्य र परामर्श कार्य बराबरको भत्ताको व्यवस्था छैन । कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षकहरूलाई उचित भत्ताको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- (ग) **तालिमको अनुगमन :** तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधिपछिको चरणहरूमा विद्यालयमा शिक्षकहरूद्वारा गरिने स्वाध्ययन तथा परामर्श कार्य अनुगमनको अभावमा फितलो रहेको सहभागी शिक्षकहरू बताउँछन् । यस सन्दर्भमा शिक्षकहरूका अनुसार शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले अनुगमनकर्ताको रूपमा रहेको कर्मचारीसँग सहकार्य तथा तिनको समस्या बुझी अगाडि बढनु पर्छ ।
- (घ) **तालिमको चरणहरूमा समानता :** तालिमलाई तिन चरणमा विभाजित गरिएको छ जसको पहिलो चरणमा शैक्षिक तालिम केन्द्रमा ६ दिनको फेस टु फेस मोडबाट प्रशिक्षक तथा सहभागी शिक्षकहरू बिच तालिम सञ्चालन हुन्छ । दोस्रो भागमा सहभागी शिक्षकहरूले आफ्नै विद्यालयमा ५ दिनको स्वाध्ययन अभ्यास गर्ने र यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको तेस्रो भागमा २० देखि ३० दिनमा तालिमको उद्देश्य पूरा हुने गरी विषयगत समस्याहरूसित सम्बन्धित कुनै एक शीर्षकमा प्रतिवेदन लेखी अनुमनकर्तालाई बुझाउनु पर्ने देखिन्छ । रोष्टर प्रशिक्षकका अनुसार तालिमको पहिलो भागको उद्देश्य पूरा हुनु पर्नेमा दोस्रो तथा तेस्रो भागको कार्यभार शिक्षकहरूद्वारा पूरा गर्नु पर्ने आवश्यकता हुँदा समेत भत्ताको व्यवस्था नहुनु, माथिल्लो निकाय जिम्मेवार नहुनुमा तालिमको पहिलो भागको तुलनामा दोस्रो तथा तेस्रो भागलाई त्यति महत्त्व नदिएकोले तालिम प्रभावकारी छैन ।
- (ङ) **दक्ष रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्था :** तालिमलाई सहजीकरण गर्नमा रोष्टर प्रशिक्षकको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ । कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा सहभागी भइसकेका शिक्षकहरूको भनाइअनुसार रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्थापनमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको भूमिका प्रभावहिन रहेको देखिन्छ । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले कार्यमूलक अनुसन्धान विषयमा रोष्टर तालिम नै नलिएकोबाट यस तालिममा रोष्टर प्रशिक्षकको रूपमा

प्रयोग गरिएको देखिन्छ। विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण, विषयवस्तु आवद्ध सामग्रीको प्रयोग, कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, नेतृत्व क्षमता तथा उत्पन्न समस्या सहजीकरण जस्ता कतिपय विषयवस्तुमा तालिम लिने शिक्षकहरूको भन्दा रोष्टर प्रशिक्षकको अनुभवको कमी छ।

४. कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने उपायहरू

अध्ययनको क्षेत्रमा सही समस्याको पहिचान गर्नु एक महत्त्वपूर्ण कार्य हो। समस्या के हो भने कुराको सही पहिचान हुन सकेको खण्डमा थुप्रै विकल्पहरू आउन सक्छन्। समस्याको सही पहिचानबाट अनुसन्धानकर्तालाई धैर्यता र तार्किक सोचाइ प्राप्त गर्न सहज हुन्छ। तसर्थ समस्या पहिचान गर्न सकेको खण्डमा समस्या समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ। अध्ययनको क्रममा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, स्रोतव्यक्तिबाट गरिएको प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा छलफलबाट प्राप्त उत्तरहरूलाई क्रमशः उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

(क) **तालिम केन्द्रमा भौतिक सुविधा** : तालिम केन्द्रमा तालिम सञ्चालनको क्रममा भौतिक पक्षको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ। भौतिक सुविधा नभएको ठाउँमा तालिम सञ्चालन हुन कठिन हुने गर्दछ। तालिममा सहभागी शिक्षकहरूका अनुसार कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा प्रत्येक चरणमा सहभागी शिक्षकहरूको तुलनामा बेन्च, डेक्स, टेबल, विद्युत, आदिको कमी रहेको देखिन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम शैक्षिक तालिम केन्द्रमा सञ्चालित रहेको हुँदा भौतिक सुविधाको कमीले तालिममा उल्लेखनीय प्रभाव नभएकाले सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकका अनुसार बेन्च, डेक्स तथा विद्युतको व्यवस्था हुनु पर्ने नितान्त जरुरी छ।

(ख) **दक्ष तथा उपयुक्त संरचनामा रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्था**: कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा रोष्टर प्रशिक्षकको अहम भूमिका रहेको हुन्छ। यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा सहभागी शिक्षकहरूको भनाइअनुसार यस तालिममा उपयुक्त सङ्ख्यामा रोष्टर प्रशिक्षकको कमी भएकोले तालिमको उद्देश्य प्राप्तमा कमी आएको देखिन्छ। यसका साथै विषयवस्तुमा गहिरो ज्ञान भएको रोष्टर प्रशिक्षक हुनु पर्छ किनभने शिक्षकहरूको विभिन्न समस्याहरू भएकाले समाधान गर्न सकिने दक्ष रोष्टर प्रशिक्षक व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ।

(ग) **फेस टु फेस अवधिमा वृद्धि** : कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधि ६ दिनको पहिलो चरण हो जसमा तालिममा सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षक बिच प्रत्यक्ष रूपमा शैक्षिक तालिम केन्द्रमा अर्न्तक्रिया गरिन्छ। तालिमको क्रममा शिक्षकहरूका आवश्यकता धेरै रहेको देखिन्छ। यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा

सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकका अनुसार यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा शिक्षकहरूको विषयगत समस्या मात्र केन्द्रित नहुने भएकोमा शिक्षण सिकाइको क्रममा आइपर्ने जुनसुकै समस्या समाधानको विकल्पको खोजी कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी समाधानको उपाय खोजी गर्ने सम्बन्धमा प्याकेज निर्माण गरिएको हुँदा विषयवस्तु व्यापक रहेको देखिन्छ ।

(घ) **शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन :** शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागीको सक्रियतामा वृद्धि गर्ने, कठिन पाठलाई सरल बनाउने, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई रोचक तथा रुचिपूर्ण कार्यमा शैक्षिक सामग्रीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । तालिमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नको निम्ति पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । साथै उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीलाई समेत रोष्टर प्रशिक्षकद्वारा प्रयोग गर्न गराउनमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकता छ ।

(ङ) **आकर्षक भत्ताको व्यवस्था :** कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकका अनुसार सहभागी शिक्षकहरू तथा रोष्टर प्रशिक्षकको तालिम भत्ता न्यून रहेको देखिन्छ । कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमलाई परिणाममुखी तथा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नु छ भने उचित भत्ताको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ । अर्को तर्फ सहभागी शिक्षकहरूलाई तालिम भत्ताको लागि मात्र नभई पेसागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने हुँदा भत्तासित तुलना गर्नु पर्दैन भन्ने पक्षमा जोड सम्बन्धित पक्षले दिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

(च) **तालिममा अनुगमनको व्यवस्था :** कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा देखा परेका समस्या समाधान गर्नमा शिक्षकहरूको अवस्था तथा समस्याअनुसार प्याकेज निर्माण गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका साथै तालिम सञ्चालनको क्रममा तालिम केन्द्रको हलमा सञ्चालित रहेको हुँदा भौतिक सुविधाको उचित व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको क्रममा फेस टु फेस अवधिभरीमा शिक्षकहरूको समस्या समाधान गर्न नसकिएकोले यस कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमको पहिलो भाग फेस टु फेस अवधिमा वृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस तालिममा सहभागी रोष्टर प्रशिक्षकले शिक्षकहरूको विषयगत समस्या समाधान अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन जरुरी छ ।

५. निष्कर्ष

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम शिक्षकहरूको व्यवसायिक उत्थान/विकासका लागि दिइने तालिम हो । अध्ययन अध्यापन गर्ने क्रममा देखिन आउने समस्याहरूको सम्बन्धमा समाधानका विभिन्न

विकल्पहरूको प्रयोग गर्दै उचित विकल्पको खोजी गरी समाधान गर्दै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई निरन्तर अगाडि बढाउनु नै कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम मुख्य लक्ष्य हो । तालिम सञ्चालनको क्रममा भौतिक सुविधाको कमी, शैक्षिक सामग्रीको कमी छ साथै रोष्टर प्रशिक्षकद्वारा उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग प्रभावकारी रूपमा हुँदैन । तालिममा सैद्धान्तिक रूपमा शिक्षण गरिएको छ, व्यवहारिक पक्षलाई ध्यान दिएको छैन ।

कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा सहभागी शिक्षकहरूको सङ्ख्याको अनुपातमा रोष्टर प्रशिक्षकको सङ्ख्या न्यून भएकाले रोष्टर प्रशिक्षकहरूको सङ्ख्यामा थप गरी दक्ष तथा अनुभवी रोष्टर प्रशिक्षकको व्यवस्थापन गर्न जरुरी छ । शिक्षकको पेसागत विकास अभिवृद्धि गर्नको निम्ति सञ्चालनमा रहेको कार्यमूलक अनुसन्धान तालिममा शिक्षकहरूको आवश्यकता अनुसारको प्याकेज निर्माण गर्नु पर्ने, प्याकेज निर्माणमा वैज्ञानिकता ल्याउनु पर्ने तथा सैद्धान्तिक पक्ष भन्दा व्यवहारिक पक्षमा जोड दिनु पर्ने देखिन्छ । शिक्षकहरू कार्यमूलक अनुसन्धान तालिम लिन जाँदा विद्यालयको पठन पाठनमा बाधा पुग्ने भएकोले विद्यालय प्रशासनले त्यसतर्फ ध्यान दिन जरुरी छ । शिक्षकहरूले कार्यमूलक अनुसन्धान तालिमलाई मनोरञ्जनको रूपमा नलिई तालिममा सिकेका ज्ञान सिप तथा धारणाहरू कक्षाकोठामा रूपान्तरण गर्न जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- खनाल पेशल (२०७२). *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाण्डौ: सनलाइट प्रकाशन.
- ढकाल, उषा लामिछाने (२०७२) कार्यमूलक अनुसन्धान : पेसागत विकासको सशक्त औजार, *शिक्षक शिक्षा*, वर्ष १३ अङ्क १३ पेज १२९- १३९.
- थापा तारा बहादुर (२०७१) विद्यालयमा आधारित शिक्षाको पेसागत विकास तालिम, *शिक्षक शिक्षा*, वर्ष १२ अङ्क १२ पेज ४२- ४८, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र.
- सेरिड (२०६४). *विकासका निम्ति शिक्षा*, काठमाडौं: लेखक.
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र(२०७०). *कार्यमूलक अनुसन्धानको हाते पुस्तिका*, भक्तपुर : लेखक.
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र(२०७०). *शिक्षकको पेसागत विकास तालिम कार्यक्रम प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम*, भक्तपुर : लेखक.
- Francesca, C. (2011) *Literature review quality in teacher's continuing professional development*, Paris: Uropan Commission.
- Gregory S.C. (2013). The importance of action research in teacher education programs. *Issues in educational research* 23, 2, 151-163.
- Jack, whitehead(1999). Action research training and in the living theory of professional educators. A paper presented to a conference organized by Greek center for educational research at the university of Patras Greece, 17 April 1999.

१०. बालजगतमा शैक्षिक सम्बेदनशीलताका सवाल

ईश्वरीप्रसाद पोखरेल

उपनिर्देशक, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, सानोठिमी

लेखसार

शिक्षा समाज रूपान्तरणको मुख्य आधार हो । शिक्षा दिने र लिने परम्परा सदियौँ पुरानो हो । शिक्षा औपचारिक र अनौपचारिक दुवै रूपमा लिने र दिने पद्धति हिजो थियो र आज पर्यन्त चलिरहेको छ । शिक्षित तथा पठित बाबु आमा वा अभिभावकले दिने अनौपचारिक शिक्षाको जगलाई सानोतिनो झड्काले नास गर्न नसक्ने भएकाले बाल बालिकाहरूमा सानो उमेरमा नै सुसंस्कार विकास गर्नु पर्छ । यस मानेमा औपचारिक शिक्षाको मूल आधार वा बलियो जग अनौपचारिक शिक्षा नै हो भन्दा फरक नपर्ला । सिकाइका मुख्य घटक विद्यार्थी वा बाल बालिकाहरू काँचो माटो सरहका हुने र जे चाह्यो, त्यो बनाउन सकिने भएकाले उनीहरूकै बनोटको आचरण, इमान्दारिता तथा मेहनत वा सम्बेदनशीलता अनुरूपको समाज र देश बनाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता शिक्षाले राख्नु पर्छ । यसर्थ हाम्रा बाल बालिकाहरूलाई साँघुरिएको विश्वमा प्रवेश गराउने, न्याय अन्यायको शिक्षा दिने र मानव अधिकार तथा आफ्ना हकहितका बारेमा जानकारी दिनु अति आवश्यक छ । बच्चाहरूलाई आफूभैँ उमेरका ससाना बाबुनानीहरू समाजका हरेक सकारात्मक पक्षमा सहभागी हुने र गलत वा फोहोरी घटना वा कठिनाइमा पर्नु हुँदैन र बच्नु पर्छ भन्ने ज्ञानको खाँचो छ । समाज वा घरपरिवारमा बाल बालिकाहरू अन्याय, अत्याचारबाट मुक्त हुन पाउनु पर्छ र यसका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता अनुरूप सेवासुविधा र आफ्नो देशको संविधान तथा ऐन कानुनले व्यवस्था वा सुनिश्चितता प्रदान गरेका क्षेत्रमा हक अधिकार पाउनबाट वञ्चित हुनु हुँदैन भन्ने प्रमाणसहितका दलिल संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा नेपालका बाल बालिका सम्बद्ध पुस्तकहरूलाई लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रत्येक मानिसले भन्न सक्छ, हक अधिकारका कुरा आफ्ना हकमा आफैँ उठाउनु पर्छ । हक अधिकार प्राप्त हुने कुराहरूको ज्ञानको व्यवहारमा आत्मसात भएपछि बाल बालिकाहरूबाट भावी पुस्ता वा आफ्ना सन्तानमा वैज्ञानिक तरिकाले ज्ञान, सिप र धारणा हस्तान्तरण गर्न सफल हुने विश्वास लेखमा गरिएको छ । यसर्थ देशमा चाहेर वा नचाहेर हुने हिंसा, अत्याचार र विभेदलाई विश्वका प्रतिवद्धता र नेपालको संविधान, ऐन कानुनमा कसरी हेरिएको छ र व्यवहारमा के देखिएको छ भन्ने कुरा सूक्ष्म रूपमा प्रस्तुत

भएको छ । यसर्थ बाल बालिकाहरूलाई आफूले वा आफू जस्ता उमेरका नानीहरूले समाजमा भोग्न परिरहेका बाल कठिनाइ, समस्या, समाधानका प्रयत्न, उपलब्धि र चुनौती निराकरणका उपाय कार्यान्वयनमा शिक्षाको स्थानलाई विवरणसाथ उठाइएको छ । यी विषयमा विद्यालय, कलेजका शिक्षक तथा अभिभावक र विद्यार्थीहरूको सहयोग तथा स्वयम्को भूमिका अहम् हुने विषयलाई लेखले जोड गरेको छ ।

मुख्य शब्दावली (Key words)

अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता (International Commitment), बाल बालिका (Children), मानव अधिकार (Human Right), बाल अधिकार (Child Right), बाल बालिकाको सुरक्षा (Child Protection)

विषय प्रवेश

मानव अधिकारको अभिन्न पक्षका रूपमा बाल अधिकार रहेको छ । समाजका मानिसको गुणस्तरीय जीवन पद्धति शिक्षासित सम्बन्धित हुन्छ । व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र वैयक्तिक रुचि र चासोका विषय फरक फरक हुन्छन् । समाजमा मानव जीवनसित जोडिएका सबै पक्षमा मानिसका हित वा अहितका कुराहरूको विषय बहसमा आइरहन्छ । यसर्थ सबै विषयको जानकारी दिने र नागरिक सचेततामा जोड दिने मुख्य विषय शिक्षा हो । शिक्षा उत्पादनका विषयमा समाजमा सकारात्मक तथा नकारात्मक पाटोमा सधैं चर्चा चलिरहन्छ । यसै सन्दर्भमा नेपाली समाजमा देखिएका वा भोग्न परिरहेका विविध विषयवस्तुका पक्षमा केन्द्रित भई लेख लेखिएको छ । शिक्षा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकमा यी सम्बेदनशीलताका पक्ष विद्यालय शिक्षा, शिक्षक तयारी र शिक्षण अभ्यासमा सामाजिक रूपान्तरणका सवालले अहम् स्थान राख्दछ । यो विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय परिवेशका मुद्दा, विषयको गाम्भीर्यता तथा व्यवहारमा भोग्न परिरहेका चुनौतीहरूलाई नेपालको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा अन्य सम्बद्ध विज्ञजनहरूबाट कसरी उठाइएको छ ? तिनै विषयवस्तुलाई यहाँ जोड्ने र आफ्ना धारणासाथ बाल बालिका र उनका अभिभावकसमक्ष पुर्‍याउनु पर्ने समसामयिक मुद्दाहरू मार्फत शिक्षाकर्मीले विस्तृत रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने पक्ष यस लेखमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र बाल बालिकाको परिभाषा तथा हकहितका प्रावधानहरू

कुनै पनि बाल बालिका मानव समाजका मुख्य घटक हुन् । कस्तालाई बाल बालिका भनिन्छ र ती को हुन् भन्ने सम्बन्धमा विश्वसन्दर्भ र देशको कानूनलाई आधार मान्नु पर्छ । जस अनुसार

- संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि, बाल अधिकार महासन्धि १९८९ ले १८ वर्ष मुनिका व्यक्तिलाई बाल बालिकामा परिभाषा गरेको छ। बाल बालिका सम्बन्धी ऐन २०४८ तथा श्रम ऐन २०४८ ले पनि १६ वर्ष मुनिकालाई बाल बालिकामा परिभाषा गरे पनि नेपालमा निर्वाचनमा मतदान गर्न १८ वर्ष नै तोकिएको छ (भ्वाइस अफ चिल्ड्रेन, २०११ पेज २)।
- संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिमा बाल बालिकाको संरक्षण, सम्बर्धनको मुख्य जिम्मेवारी आमाबाबुको भएपनि राज्य तहबाट उचित वातावरण र सहयोग हुनु पर्ने तथा टुहुरा असहाय वा घरपरिवारबाट उपेक्षित तथा शारीरिक अपाङ्ग वा विशेष खालका वा बाल बालिका भएकाले समान हैसियतको कानुनी सेवासुविधा पाउनुपर्ने महासन्धिको धाराहरूमा उल्लेख पाइन्छ। भेदभावरहित, बाल बालिकाको सर्वोत्तम हित, दीर्घजीवन र विकास तथा बाल बालिकाको विचार र भावनाको कदरमा राज्यको मुख्य भूमिका हुने गर्दछ (भ्वाइस अफ चिल्ड्रेन, २०११ पेज ८)।

बाल बालिकाको समाजीकरणका लागि सहभागिताका आधार, स्वास्थ्य र सुरक्षा, लैङ्गिक सचेतता अपनाउने बालमैत्री विद्यालयका आधारमा समाजमा उनीहरूको भूमिका प्रवर्धन अति आवश्यक छ। यसर्थ पनि यी विषयहरूले विद्यालयहरूमार्फत् बाल बालिकाहरूमा र समाजमा पुग्नु र व्यवहारमा उतार्न अति जरुरी देखिन्छ।

बाल बालिकाका अधिकार स्थापनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू

विश्व समुदायलाई एकीकृत गरी बाल बालिकाको हक अधिकार स्थापनामा सन् १९२३ देखि १९८९ सम्म निरन्तर प्रयासबाट विश्व बाल बालिका महासन्धिमा परिणत भएको पाइन्छ। सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाबाट बाल अधिकार महासन्धि पारित भएको र नेपालबाट सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा अनुमोदन गरी आफ्नो हकमा लागू गर्न सहमत भएको देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ महासन्धिको धारा १ देखि ४१ सम्मका प्रावधान नै विश्वका लागि नैतिक बन्धन, कानुनी आधार र विश्व सन्दर्भमा शिर उच्च पार्ने र राष्ट्रिय गौरव झल्काउने आधार हुन्। यी पक्षलाई कुनै पनि देशले स्वीकार्दा वा अस्वीकार्दा देशको समग्र मानव अधिकार तथा बाल अधिकारको विषय विश्व सामु उजागर हुन जान्छ। यसर्थ स्वीकार्ने राज्यका प्रतिबद्धता र देश भित्र बनाइएका ऐन कानून र तिनको कार्यान्वयन अवस्थाले मुख्य स्थान राख्दछ।

बाल बालिकाका अधिकार स्थापनाका प्रयासहरू

नेपालले बाल बालिका हक अधिकार तथा सेवासुविधा सुनिश्चितताका लागि गरेका कार्यहरू

- १) केन्द्रीय बालकल्याण समिति गठन, सञ्चालन र बाल अधिकारका क्षेत्रमा नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन
- २) जिल्ला बालकल्याण समिति गठन, सञ्चालन र बाल अधिकारका क्षेत्रमा कार्यान्वयन सहयोगी तथा समन्वय
- ३) बाल बालिका सम्बन्धी ऐन २०४८ तथा नियमावली २०५१ जारी र कार्यान्वयन
- ४) प्रत्येक वर्षको २० नोभेम्बरलाई अन्तर्राष्ट्रिय बाल बालिका दिवस मनाउने घोषणा र कार्यान्वयन
- ५) बाल बालिकासम्बन्धी काम गर्न समाज कल्याण परिषद तथा प्रशासन कार्यालयमार्फत् वा जिल्ला विकास समिति वा अन्य सम्बद्ध निकायको अधिनमा रही नेपालको ऐन कानून अनुसार राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूलाई विषय क्षेत्रमा काम गर्न अनुमति, स्वीकृतिबाट दिनहुँ सङ्ख्यात्मक वृद्धि र गाउँ गाउँमा सेवा र पहुँच पुर्याउन प्रयासहरू गरिएका ।
- ६) महिला, बाल बालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना र जिल्ला तथा स्थानीय तहमासमेत कार्यक्रम विस्तार गरी सरोकारवालाहरूमा पुग्ने प्रयास गरिएको ।
- ७) स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र नियमावली २०५६ मा बाल बालिका सम्बन्धी धेरै हक, अधिकार स्थापित गर्न खोजिएको ।
- ८) अन्तर्राष्ट्रिय बालश्रम महासन्धि १९८२ मा हस्ताक्षर गरी बालश्रमलाई निषेध गरिएको ।
- ९) बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति २०६८ र बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्यविधि २०६८ लागू । १०) बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा कार्यान्वयन २०६८ जारी गरिएको ।
- ११) बालमैत्री विद्यालय २०६८ तथा विद्यालय शान्ति क्षेत्रमा घोषणा कार्यान्वयन र बाल बालिकाको पठन हक स्थापित गर्ने प्रयास

१२) शिक्षामा पहुँचका लागि विभिन्न गाउँ गाउँ तथा टोलटोलमा विद्यालय स्थापना, छात्रवृत्ति, पोशाक, शैक्षिक सामग्री जस्ता सेवासुविधा तथा अपाङ्गहरूका लागि विशेष विद्यालयहरूको व्यवस्था गरी पहुँच बढाइएको ।

१३) बाल बालिका सम्बद्ध स्वास्थ्य, सुरक्षा र पोषणका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू जारी, कार्यान्वयन र नतिजामा व्यापक सुधारका परिणामहरू प्राप्त गरिएका ।

यी माथि उल्लेख भएका नीतिगत, संरचनागत तथा कार्यक्रमहरूबाट नेपालका बाल बालिकाहरूलाई समृद्ध, सभ्य र सुरक्षित नागरिकको अभ्यास गरिएको र संविधानका माध्यमबाट नै उनीहरूको जीवन र समृद्धिको आधारमा राज्यको भूमिका कितान भएर आएको अवस्था छ ।

नेपालको संविधानमा बाल हकहित वा मानव अधिकारका प्रावधानहरू

नेपालको संविधान असौज ३, २०७२ जारी हुँदा धारा ३९ बाल बालिकाको हक र अन्तर्गतका उपधाराहरूमा प्रत्येक बाल बालिकाले आफ्नो पहिचानसहितको नामाकरण र जन्मदर्ता, परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासका लागि सहभागिता, बाल अनुकूलको न्याय, विविध प्रकृतिका कठिनाइमा रहेका बाल बालिकाहरूलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक राखिएको छ । राज्यबाट तोकिएको सेवासुविधा जसले दिनुपर्ने हो नपाएमा कानून बमोजिम तत् निकाय तथा पदाधिकारीबाट क्षतिपूर्ति पाउने हक दिइएको छ ।

राज्य तहको पूर्ण सचेतता र जवाफदेहिताले सम्बेदनशील विषयलाई आत्मसात गरेको हुनु पर्छ । राज्यका संवैधानिक प्रतिवद्धता र सामाजिक व्यवहारका विचमा देखिने खाडल हटाउन विद्यालय वा कलेज तहको शिक्षा र विशेषतः शिक्षकहरू बढी सचेत र जिम्मेवार हुनु अति आवश्यक देखिन्छ । राज्यका यतिका धेरै प्रतिवद्धता र कानुनी व्यवस्थाका बावजुद पनि देशमा सडक बाल बालिका, हिंसाग्रस्त बाल बालिका र यौन सिकारका बाल बालिकाको उपस्थितिको अवस्था हुनु धेरै नै दुखद् तथा लाज लाग्दा पक्ष हुन् । यसर्थ राज्यका हरेक प्रयत्नले साकार रूप लिन शिक्षा पद्धतिमार्फत विद्यार्थी, शिक्षक र विद्यालयले प्राथमिकता राखेर नतिजा खोजिनु पर्छ ।

कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिने कार्य फौजदारी अपराध र मानव अधिकारको उल्लंघन हुन्छ । सार्वजनिक रूपमा अधिकार प्राप्त होस् वा घरायसी जुनसुकै तहबाट हुने कुर अमानवीय वा अपमान जनक व्यवहार वा सजायलाई अपराधको दायरामा ल्याई सम्बन्धितलाई क्षतिपूर्तिसमेत भर्ने भराउने व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९४८ को धारामा पनि गरेको छ ।

असोज ३, २०७२ मा संविधानसभाबाट जारी भएको नेपालको संविधानमा धारा १९ देखि ४६ सम्म नागरिकका विभिन्न मौलिक हकहरूमध्ये धारा २० मा न्याय सम्बन्धी हक, धारा २१ मा अपराध पीडितको हक, धारा २२ मा यातना विरुद्धको हक, धारा २३ मा निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक, धारा २६ मा धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, धारा २९ मा शोषण विरुद्धको हक, धारा ३३ मा रोजगारीको हक, धारा ३४ मा श्रमको हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक तथा धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकलाई मौलिक हकमा स्थापित गरिएको छ। धारा २२ मा यातना विरुद्धको हकमा राज्यको कब्जामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने वा निर्मम, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारलाई निषेध गर्दै दण्डनीय भनिएको छ। संविधानले निषेध गरेको तरिकाबाट पीडित हुने व्यक्तिलाई राज्य तहबाट क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। संविधान तथा कानुनी प्रावधानका बाबजुद अपराध तथा मानव अधिकार उल्लङ्घन हुनुमा सामाजिक सचेतता पनि मुख्य हुन जान्छ। यसर्थ बाल बालिका हिंसा रोकनमा अभिभावकीय सचेतताको खाँचो हुन्छ।

बाल बालिकाको सुरक्षामा अभिभावक तथा समाजको अपेक्षित भूमिका

बाल बालिकाको हक अधिकारसम्बन्धमा अभिभावक, सामाजिक कार्यकर्ताहरूको सचेतता मुख्य कुरा हुन्छ। विद्यालय र समाजमा बच्चाहरूको हक, अधिकार, माया र दायित्वका विषयबाट सरोकारवालालाई सचेत नपारिकन बाल बालिकाहरूलाई सुरक्षित गर्न सकिँदैन। कुनै पनि अप्रिय वा दुर्घटनाका शिकार हुने अवस्था सिर्जना हुनासाथ बाल बालिकाहरू सडकमा आइपुग्छन्। यस्तो विपत्तिमा परी सडकमा आएका उनीहरूलाई पूर्वावस्थामा फर्काउन वा सडकमा आउनबाट रोक्न नै सकिँदैन। यस्ता घटनाका कारणमा नेपालमा बाल बालिकाहरूमाथि हुने मानसिक, शारीरिक तथा यौन दुर्व्यवहारका घटनालाई लिने गरिन्छ। यी अमानवीय घटनाहरू केही अनजान वा नियतवस तथा नचिनेका वा अन्यत्रबाट भएपनि आफ्नै आफन्त वा नातेदारहरूबाट वा यदाकदा आफ्नै अभिभावकसमेतबाट हुने गरेको नाजुक वा पीडादायी अवस्था पनि पाइन्छ। यसरी अमानवीय वा दानवी चरित्रका अभिभावकबाटै गरिएका अपराध वा असावधानीका कारण पीडितका लागि घर छाड्नु र सडकमा आउनु कुनै आश्चर्यको कुरा हुँदैन भन्ने देखिन्छ।

- नेपालमा केही अध्ययनका अनुसार विद्यालय जाने उमेर समूहका करिब ४० प्रतिशत किशोर किशोरीहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा यौन हिंसाका शिकार हुने गर्दछन्। ७ वर्ष मुनिका बालिकासमेत यौन हिंसाका शिकार भई मानसिक तथा शारीरिक रूपमा असन्तुलित भई प्रभावित भएको अध्ययनले देखाएको छ। तर त्यस्ता हिंसाग्रस्त बाल बालिकाहरूलाई प्राप्त हुनुपर्ने स्नेहालु वातावरणको अभाव वा सत्यतथ्य सूचना र कानूनको ज्ञान नहुँदा धेरै बाल बालिकाहरू अभिभावक वा विश्वास पात्रसँग खुलेर आउन

नसक्दा उल्टो समाजमा अपराध बढिरहेको देखिन्छ (भ्वाइस अफ चिल्ड्रेन, २०११ पेज भूमिका) ।

- कुनै पनि किसिमको दुर्व्यवहारले होनहार भविष्य बोकेको प्रतिभाशाली बाल बालिकालाई जोखिममा पार्न सक्छ । जानेर वा नजानेर गरिने दुर्व्यवहारका कारण तथा अभिभावकको संरक्षकत्व गुमाउँदा धेरै बाल बालिकाहरू संकटमा पर्छन् भन्ने देखिन्छ । यी घटनाले समस्त देशको शिर लाजले निहुरिन्छ, तसर्थ सामाजिक अपराध सुधारका लागि पर्याप्त काम गर्नु आवश्यक छ ।
- सुधार वा न्यूनीकरणको मुख्य उपाय विद्यालय र शिक्षकहरूबिचमा यी विषयलाई लैजान सक्नु पर्छ । यसर्थ अभिभावक तथा शिक्षकहरूले बाल बालिकाहरूसँग निकटताको सम्बन्ध बढाएर उनीहरूका जोखिम हटाउने पहल गर्नु पर्छ ।

हिंसाग्रस्त बाल बालिकासँगको व्यवहार

सार्वभौमिक सत्य कुरा के हो भने बच्चाहरू विशेष परिस्थिति नभई कहिल्यै झट्टा कुरा बोल्दै बोल्दैनन् । उनीहरूलाई असत्य बोलाउने र गलत कार्यमा ल्याउने वातावरण नै हो । तसर्थ बच्चाहरूसँग व्यवहार गर्दा अति कुशलता प्रदर्शन गर्नु पर्छ । यसर्थ सिपालु शिक्षक वा सहजकर्ता वा अभिभावकले हिंसाग्रस्त बच्चाहरूसँग घुलमिल गर्ने, साथित्वको व्यवहार देखाउने, सहयोगीपन तथा अपनत्वको प्रदर्शन गर्नु आवश्यक हुन्छ । उनीहरूसँग व्यवहार वा प्रश्न गर्दा तपसिलको तरिका अपनाउनु कुनै पनि अर्थमा राम्रो वा पाच्य हुँदैन भन्ने बुझ्नु पर्छ । जस्तै

- के तिमीले भनेको जस्तै घटना वा काम भएकै हो ? पक्का भएको हो ?
- के तिमी साँचो बोलिरहेका छौ ? यो कुरा मलाई किन सुनाएको ?
- के तिमीले यस्तो गर्नु हुँदैन भनी रोक्ने प्रयास गरेनौ ?
- कतै तिमीले पहिला कुनै गल्ती गरेको थियो कि ? पहिला तिमीले के गर्‍यो र यस्तो हुन गयो ?
- के उसले यस्तो गरेकै हो ? तिमीले यस्तो किन गरेनौ वा गर्‍यो ?

यी माथिका तरिकाले बाल बालिकाहरूलाई आफ्ना समस्या वा पीडा व्यक्त गर्न प्रोत्साहित गर्दैन । बरु उनीहरूलाई उल्टो निरुत्साहित गर्ने र बाल बालिकामाथि अत्याचार गर्ने अपराधीको मनोबल बढाउने गर्दछ । यसर्थ हिंसाग्रस्त वा अन्यायमा परेका बाल बालिकालाई तपसिलको

उपाय अबलम्बन गरी विश्वासमा पार्नु बढी वैज्ञानिक मानिन्छ । यस्ता कार्यमा अभिभावकले सतर्कतापूर्वक काम लिने वा सहयोग गर्नुपर्छ । जस्तै :

- मैले तिम्रो कुरा पत्याउँ । तिम्रो भनाइमा विश्वास गरौं ।
- आफूमाथि भएको अन्याय बताएर वा खोलेर तिमिले राम्रो गर्थौ वा ठिक भयो ।
- तिमिलाई यस्तो अप्ठ्यारो परेकोमा मलाई दुःख लागेको छ र म तिम्रो साथमा छु ।
- यस्तो घटना हुनुमा तिम्रो दोष होइन वा तिमिबाट यस्तो गल्ती हुन सक्दैन ।
- यस प्रकारको गल्ती वा घटना फेरि हुन नदिन म तिमिलाई सहयोग गर्ने कोसिस गर्छु ।
- तिमिलाई के के कुराको सहयोगको खाँचो छ ? के गरेमा तिमिलाई सहयोग पुग्छ ?
- तिम्रा मनमा केही कुरा वा विचार आएको छ भने खुलेर भन्न सक्छौ ।
- यस्तो घटना तिमिले कहिलेदेखि सह्यै आयौ ?
- यो घटना आजसम्म बताउन तिमिलाई क कसले रोकेको थियो वा कसैलाई थाहा नै छैन ?
- तिमि यो घटना बताउन कसरी तयार भयौ ?
- यो घटनाले गर्दा तिमिलाई कुनै काम गर्न वा निर्णय लिन गाह्रो भइरहेको छ ?

(भ्वाइस अफ चिल्ड्रेन, २०११ पेज ६२) ।

यस किसिमका प्रश्नहरूले शिक्षकहरूले स-साना बाल बालिकाहरूको मन जितेर सत्य तथ्य बाहिर ल्याउन सक्छन् । यौन वा अन्य जुनसुकै किसिमका हिंसा वा अपराधबाट बच्चाहरूलाई जोगाउने अभियानमा शिक्षकहरूले आफूलाई समर्पित गर्नु पर्छ । अनि मात्र जुनसुकै अन्यायबाट पीडित बच्चाहरू खुलेर बाहिर आउँछन् । बच्चाहरूको सहयोगमा मात्र समाजबाट हरेक किसिमका बाल अपराधलाई न्यून गर्न वा सभ्यता उन्मुख समाज बनाउन सकिन्छ । यी विषयमा विद्यालय र शिक्षक सचेत हुनै पर्छ र समस्त बाल बालिकाहरू लाभान्वित हुनु आवश्यक छ ।

अपाङ्ग बाल बालिकाको शिक्षा तथा आधारभूत अधिकार

नेपालमा अधिकार मार्ने वा आफ्ना हक अधिकार स्थापित भएनन् भनी गुनासा सुनाउने विविध समूहहरू छन् । यी सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रमा भोगी रहेका कठिनाइलाई नै उच्च ठान्नु स्वाभाविक

हुन सक्छ । तापनि धेरै समूहमध्ये अपाङ्गहरू नै सबैभन्दा पीडित छन् । नेपालमा कूल जनसङ्ख्याको ७ देखि १० प्रतिशतसम्मका नागरिकमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता पाइन्छ । यसर्थ विविध किसिमका अपाङ्गहरूको उपस्थिति समाजमा छ र यी नै नागरिक समाजमा सबै समूहभन्दा पीडामा छन् भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । नेपालका अपाङ्गहरू भौगोलिक, आर्थिक तथा शिक्षा दिक्षाको अवसर र पहुँचका आधारमा सर्वसाधारण नागरिकको समान न्यायबाट वञ्चित रहेको देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा यी अबोध अपाङ्गहरू जघन्य अपराधका शिकार हुने गरेको पनि पाइन्छ । यी अवस्थाका बारेमा शिक्षित वर्ग, विद्यालय तथा कलेजका शिक्षक र विद्यार्थी पूर्ण सचेत भएनन् भने समाजको सकारात्मक सामाजिक रूपान्तरण हुन सक्दैन वा कठिन हुन्छ । यसर्थ बाल बालिका र शिक्षकहरू तपसिलका पक्षमा क्रियाशील हुनु आवश्यक छ ।

- अपाङ्गता कुनै चाहना र धर्म पापको विषय होइन, अभिभावकीय असचेतता वा औषधीजन्य प्रभाव वा वंशजन्य आयात वा घटना वा दुर्घटनाबाट सिर्जित परिणाम हो । अपाङ्गता कुनै पनि बेला जो सुकैलाई घटनाबाट हुन सक्ने मानवीय पक्ष हो । तसर्थ पाठ्यक्रम र पुस्तकहरूमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि तथा नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका व्यवस्था तथा नेपालमा पुगेका सेवासुविधा र पहुँचहरूको बारेमा राम्रो जानकारी दिनु पर्छ र सही अर्थका कार्यान्वयनमा लैजान विद्यालयका विद्यार्थीमा नै पुग्नु पर्छ ।
- बाल बालिकाहरूमा कानुनका अगाडि सबै नागरिक समान छन् तथा कोही कसैमा कुनै विभेदविरुद्धको अधिकारलाई चुनौती गर्ने कानुनी प्रावधान छ भन्ने ज्ञान दिनु पर्छ । कुनै दैवीशक्ति वा श्रापका कारण कुनै पनि व्यक्ति अपाङ्ग हुँदैनन् र घरपरिवार वा अभिभावकले तीमाथि कुनै पनि अन्याय गर्नु हुँदैन भन्ने शिक्षा प्रवाह गर्नु पनि अति आवश्यक देखिन्छ (अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार, २०६९ पेज ३) ।
- विभिन्न जातजाति, लिङ्ग, क्षेत्र, भाषा, धर्म र सम्प्रदायका आधारमा हुने विभेद, हिंसा शोषण र दुर्व्यवहारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अग्रपंक्तिमा भनौ वा विभेदभित्रको विभेदमा रहेको अवस्थाबाट बाल बालिकाहरूलाई सचेत तुल्याई मानवीयता भर्नु आवश्यक छ ।
- एकातिर अन्धविश्वास, रुढीवादी परम्परा र शैक्षिक चेतनाको अभावमा ती बाल बालिकामाथि घरपरिवार तथा समाजमा भएका पीडा दर्दनाक छन् । अर्कोतिर अपाङ्ग मैत्री सडक, यातायात साधन, भौतिक पूर्वाधार र सामाजिक तहको दृष्टिकोण बदल्न पनि नसकिएको अवस्था छ । कसैले नचाहेर पनि प्राकृतिक नियमानुसार अपाङ्ग भै जन्मेका

सबै बाल बालिका र युवायुवतीहरू हाम्रै समाजका सम्पत्ति हुन् भन्ने शिक्षा प्रवाहित गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ (अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार, २०६९ पेज ४ र ५) ।

यसर्थ अपाङ्गहरूले गर्न सक्ने ज्ञान, सिप र क्षमताको शिक्षा दिएर राज्यले न्याय गर्नुपर्छ । उनीहरू आफैले काम गरेर साधारण जीवन बाँच्ने वा राज्य वा समाजले उनीहरूको जिम्मा लिने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक छ । समाजमा अपाङ्ग बच्चा जन्माउने बाबु आमा वा अभिभावक नै एक्ला दोषी हुन भनेभैं व्यवहारिक पीडा दिने अवस्थाको अन्त गर्नु जरुरी छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, सरसफाई तथा सुरक्षित जीवनका उपायहरू अवलम्बन तथा आधारभूत सेवासुविधा प्राप्त गर्न तथा उपभोग गर्न सक्ने ज्ञान तथा चेतनालाई समस्त समाजमा नपुऱ्याइकन अपाङ्गताको अन्त सम्भव छैन । के सबै अपाङ्ग घर परिवार, समाज र देशका लागि बोझ मात्र भएका छन् र ? विश्वमा धेरै अपाङ्ग प्रतिभाहरूले सपाङ्गभन्दा महत्त्वपूर्ण काम गरेर चकित पारेका थिए । नेपाली माटोमा भूमक घिमिरे त्यो कडीको प्रतिभा बनेर विश्वलाई चकित तुल्याएको बिसिन्नु हुँदैन ।

यसर्थ सामाजिक न्याय र समुन्नत मानव जीवनका लागि अपाङ्गहरूका पक्षमा र उनीहरूका अभिभावकले उठाउनु परेको दुःख निवारणका लागि सामुदायिक आवाज उच्च पार्न पनि शिक्षाको मूलधारमा यी विषयले प्रवेश पाउनु पर्छ । यसका लागि विद्यालय, शिक्षक र विद्यार्थीहरूमा थप जागरण र सही सूचना सहज रूपमा पुग्ने वातावरण मिलाउन शैक्षिक जगत लाग्नु पर्छ । दया होइन आधारभूत न्याय र अधिकार सबै नागरिकले समान रूपमा पाउनु पर्छ । अपाङ्गहरू तपाईं हाम्रा घरका दिदी बहिनी वा दाजुभाइ हुन् । उनीहरूप्रति हामीहरू सम्बेदनशील र जिम्मेवार हुनु अति आवश्यक छ भन्ने सन्देश वा भाव शिक्षाले दिनै पर्छ ।

कानुनमा यातना निषेध र नेपालका भोगाइहरू

समाजमा मानवको उपस्थिति रहेसम्म असल र खराबका पक्षका कार्य भइने रहन्छन् । यी दुईका राम्रा र नराम्रा बिचमा सङ्घर्ष चलिरहन्छ । कतिपय सन्दर्भमा समाजमा यी दुवै पक्षलाई लिएर कुन खराब र असल भन्ने छुट्याउन समेत कठिन हुन्छ । राज्य सत्तमा रहेकाहरू साधन स्रोत र सुविधामा रहेको अवस्थामा आफू ठिक र राज्यका गतिविधि वा पहुँच नपाएका वा स्वार्थसित जोडिन नपाएका असन्तुष्टहरू शान्तिपूर्ण आवाज नसुनिएको आरोप लगाउँछन् । उनीहरू राज्यका खराब पक्ष समाप्त पार्ने सपना बोकेर विद्रोहमा उत्रिएको र नेपालले यस्तो अवस्था पार गरेर आएको पाइन्छ । यस्ता घटना विश्वव्यापी भइरहेकाले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६ ले राज्यको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संलग्नतामा व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको छ (बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको अधिकार, २०६९ , पेज १) ।

नेपालमा अधिकार प्राप्त निकाय र पदाधिकारीबाट विद्रोह दबाउने निहुँमा थुनुवा वा पकडाउ परेको व्यक्तिलाई एकान्त वासमा राख्ने, शौचालय जान अवरोध गर्ने, कुटपिट गरी बेहोस बनाउने तथा होसमा आएपछि पुनः कुटपिट गर्ने पीडा कम गर्ने औषधी खुवाएर पिट्ने, नड उखेल्ने, आँखामा पट्टी बाँध्ने, यातनाबाट ज्यानसमेत लिने, खाल्डोमा हालेर राख्ने, महिलाहरूमाथि यौन शोषण गर्ने, अरूलाई कुटपिट गरेको सुनाउने तथा देखाउने, बारम्बार ज्यान मार्ने समेतका धम्की दिने, पिडीतहरूलाई डरत्रास देखाई बोल्न नदिने, हिटरमा पिसाब फेर्न लगाई करेन्ट प्रवाह गरिदिने जस्ता अनगिन्ती कार्यहरू गरी विद्रोहकालमा यातना दिएको (यातना विरुद्धको पुस्तिका २०६९, पृष्ठ ४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले लेखेको पाइन्छ। नेपालका कुनै पनि मानवीय सभ्यता र अधिकार दुवै दृष्टिले यी यातना स्वीकार्य हुँदैनन्। तापनि नेपालीले विगतको विद्रोह वा द्वन्द्व कालको अवस्थालाई आत्मसात गर्ने परेको यथार्थ कोहीकसैबाट लुकेको छैन।

नागरिक बेपत्ताका मुद्दा र अवस्था

शिक्षा पद्धतिमा विद्यालय शिक्षामा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता, राष्ट्रिय संवैधानिक प्रतिवदताको विरुद्ध कुनै पनि निकाय वा पदाधिकारीले पदको दुरुपयोग गर्न नसक्ने वातावरणका लागि शिक्षकले विद्यार्थीहरूमा असल शिक्षा र मुलुकको कानून सिकाउनु पर्छ भन्ने देखिन्छ। कुनै पनि घटनाहरू अपराधिक क्रियाकलाप हुन् वा राजनीतिक र सामाजिक मुद्दाले घेरिएका हुन् भन्ने कुरा नेपालमा शिक्षकहरूले सही विश्लेषण गरी मुख खोल्न पाएनन् राज्य र विद्रोहीबाट यातना र ज्यानसमेत गुमाए। देशको शासन पद्धति कस्तो छ ? सामाजिक विद्रोह हुनुका पछाडिका कारणहरू के के हुन सक्छन् ? भन्ने यथार्थ जानकारी शिक्षण संस्थाहरूले राखेनन् भने देशले कहिल्यै शान्ति र सुशासन पाउन सक्दैन।

नेपाल राज्यको तर्फबाट बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको भएपनि पञ्चायती कालदेखि छिटपुट रूपमा गैर कानुनी यातना र मृत्यु दण्ड दिने चलन चलिरह्यो। पछिल्लो समय २०५२ फाल्गुण १ देखि माओवादी जनयुद्धका क्रम र २०५८ सालमा लगाइएको संकटकालदेखि नै यसको लेखाजोखा नै रहेन। संकटकालमा नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी र नेपाल प्रहरीको युनिफाइड कमाण्ड परिचालन र विद्रोहका नाममा माओवादीबाट देशका जनता कतिसम्म पीडित भए त्यसको हिसाब शब्दमा निकाल्न कठिन छ। २०६२/२०६३ को आन्दोलन समाप्तिले मात्र नेपाली सेना र माओवादी दुवै पक्षको आन्दोलन वा ज्यादती समाप्त पायो। त्यो अवधिसम्म राज्य र विद्रोही पक्षबाट मानव अधिकार उल्लङ्घन मात्र भएनन् अज्ञात पार्ने र सूचना नदिने गरी हत्या गर्नेसम्मका तपसिलका अपराधिक घटनाहरू प्रशस्त भए र घटाइए।

- राज्यका सेनाबाट २२४० जना र माओवादीबाट १०५९ व्यक्तिहरू अज्ञात बनाइएकामध्ये दुवैतर्फबाट २१६६ जनाको अवस्था सार्वजनिक हुन आयो । दुई पक्षबाट १६३ जना मारिएको र ९७० जना अझ पनि कहाँ छन् भन्ने स्थिति सार्वजनिक नभएकोले शान्ति प्रक्रियामाथि चुनौती थपेको छ ।
- नेपालको संविधानले अपहरण र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई निषेध गरेको छ । नेपालमा हालसम्म बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी छुट्टै कानून निर्माण नभएको र मुलुकी ऐन २०२० मा अपहरण गर्ने, शरीर बन्धकसम्बन्धी महलको व्यवस्था भएपनि बलपूर्वक भएका घटनालाई समेटेको पाइदैन (बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको अधिकार, २०६९, पेज ४) ।

यसर्थ राजनीतिक वा सामाजिक जुनसुकै रूपान्तरणको अभियानको क्रममा राज्य वा विद्रोही समूहबाट मानव अधिकार विरुद्धका कार्य हुनु हुँदैन्थ्यो । तर हाम्रो नेपालको इतिहासले यी पीडादायी अवस्था पार गरेको छ र शान्ति प्रक्रियामा आएको भण्डै एक दशकपछि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा बेपत्ता नागरिक छानविन आयोगहरू गठन भइ निकास दिने प्रयास भइरहेको छ । तापनि कतिपय मुद्दा र विषयले देश र विदेशमा स्थान पाएका र कसरी बैठान हुने हो अन्यौलता छ । तापनि नेपालले आफ्नै बुद्धिमत्ता र सहमतिमा १० औँ वर्षको गृहयुद्ध वा सङ्घर्षलाई अन्त गरी शान्तिपूर्ण राजनीतिबाट आफूलाई अगाडि बढाएको छ । राज्य र विद्रोह पक्षका नेताहरूले नेतृत्व गरेका पार्टीहरूलाई जनमतबाट एकसाथमा अगाडि बढ्न जनादेश पाएअनुसार सत्ता र प्रतिपक्ष वा सहकार्यमा राज्य चलाउने अभ्यास भएको छ । यो शान्तिपूर्ण अवस्थामा सङ्घर्षकालमा राज्य तथा विद्रोही पक्षबाट आदेश गर्ने नेतृत्वले शासन, रासन र सुरक्षा पाउने तर युद्धकालीन अवस्थामा भएको ऐन कानून र विश्व महासन्धि विरुद्धको अभियोगमा साधारण जनताका छोराछोरी वा अमुक पार्टीका कार्यकर्ता र सुरक्षाको नेतृत्वकर्ताले दण्ड पाउनु पर्छ भन्ने भनाइलाई सहज रूपमा लिन नसकिएको तथ्य पनि बिसिनु हुँदैन । दण्डित गर्नुभन्दा उपयुक्त क्षतिपूर्ति र मेलमिलापको वातावरण राज्यबाट तयार गर्नु पर्छ र भविष्यमा कुनै पनि हालतमा यस्ता गृहयुद्धमा होमिने अवस्थाको अन्त गर्ने राजनीतिक उपाय अपनाउनु उचित हुन्छ ।

तसर्थ हाम्रा शिक्षाविद्, शिक्षाकर्मी र विद्यालय व्यवस्थापक तथा शिक्षण कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न शिक्षकहरूले यो विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक लिनु पर्छ । भावी दिनमा अनावश्यक रूपमा राज्य र विद्रोही दुई धारका शक्तिको बिचमा जनता नपर्ने वातावरणका लागि हाम्रा बाल बालिका तयार हुनु भन्ने सोचले शिक्षा दिनु आवश्यक छ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार

समाजमा सङ्घर्ष र अशान्तिका कारण राज्यको साधन स्रोत परिचालन र सेवासुविधा अधिकारको प्रयोगसित सम्बन्धित पक्ष देखिन्छन्। यिनै पक्षमा अनावश्यक विवाद नहोस् र विश्वमा सबैले सहभागिता र शान्तिको जीवन बाच्न पाउन् भन्ने उद्देश्यले संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाको १६ डिसेम्बर १९६६ को प्रस्ताव नम्बर २२०० ए (२१) को आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र जारी गरेको देखिन्छ, जसलाई नेपाल सरकारले ३ जनवरी १९७६ तदनुसार १९ पौष २०३२ मा हस्ताक्षरबाट अनुमोदन गरे तापनि आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता पुनः १४ मे १९९१ मा आफ्नो हकमा लागू गरेको देखिन्छ। प्रतिज्ञापत्रमा व्यक्त मुख्य प्रतिबद्धताका आसयहरू :

- ✓ देशको भूभागमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जनताहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकार हुने छ। जनताहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनीतिक हैसियत निर्धारण गर्दै आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासमा लाग्न पाउने हक हुने छ।
- ✓ सम्पूर्ण जनताहरूले आपसी फाइदाको सिद्धान्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगबाट लाभ लिन सक्ने छन्। वैदेशिक लगानीबाट नागरिकलाई कुनै पनि दायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव नपारी आफ्नो लक्ष्यका लागि सबै देशका जनता आपसी समझदारीमा अगाडि बढ्न पाउने छन्। जनताहरूले आफ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति र स्रोतहरू स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न सक्ने छन्। कुनै पनि अवस्थामा देशको विद्यमान ऐन कानून र सभ्य तथा सामाजिक शिष्टता र मर्यादाका आधारमा देशका जनतालाई आफ्नो जीवन धान्ने उपायबाट वञ्चित नगर्न राज्यहरू प्रतिबद्ध छन्।
- ✓ गैर स्वशासित तथा न्याय ईलाकाहरूको प्रशासन गर्ने उत्तरदायित्व भएका पक्ष राष्ट्रहरू लगायत यस प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूले जनतालाई आत्मनिर्णयको प्राप्ति प्रबर्द्धन गर्ने छन्। साथै यी राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बहापत्रका व्यवस्थाहरू अनुरूप यी अधिकारलाई सम्मान गर्ने छन् (आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, २०६९, पेज २)।

यी अन्तर्राष्ट्रिय सामूहिक प्रतिबद्धतालाई विकासशील राज्यहरूले आफ्नो देशको विकास गति, आर्थिक हैसियत, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा विविध आधारभूत सेवासुविधा र भौतिक पूर्वाधारका आधारमा मात्र आफ्नो राज्यमा कार्यान्वयनमा लैजाने छन्। माथि उल्लेख गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रका विषयवस्तुमा नेपालले कार्यान्वयनमा जाने प्रतिबद्धता गरिसकेको छ। यी मानव

जीवन गुणस्तर तथा हकहितका विषयहरू विश्व परिवेशमा कसरी उठ्छन्, उठाइन्छन् र पारित गरिन्छन् तथा कार्यान्वयनमा लगिन्छन् ? भन्ने कुरा विद्यार्थी, शिक्षक र विद्यालयले राम्ररी जान्नु आवश्यक छ ।

विश्व रङ्गमञ्चमा कुनै पनि एकलो रहन सक्दैन । विश्वका जुनसुकै कुनामा घट्ने घटनाले पनि धेरै देशहरूलाई धेरथोर प्रभावित गरेकै हुन्छ । यसर्थ यी विषयलाई कक्षा कोठाहरूमा प्रवेश गराउनु पर्छ । भावी मुलुकका सन्तति विद्यार्थीलाई देश र विदेशको अवस्था बोध गराई दक्षतापूर्वक राम्ररी तयार गरेमा मात्र देशभित्रै रोजीरोटी, आर्जनको व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्ला । मुलुकलाई आर्थिक र मानसिक समृद्ध गरी विदेशमा जान आवश्यक नहुने पद्धति बसाल्नु पर्छ । तसर्थ देशका नागरिकलाई देश विदेशका एकल तथा साभा प्रतिबद्धताहरू एवम् विद्यमान कानुनी प्रावधानहरूबारे शिक्षामार्फत् सचेत र जिम्मेवार तुल्याउनु पर्छ । नागरिकलाई चाहिने गास, बास र कपासको सम्बन्ध आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसित जोडिएको हुन्छ । तसर्थ यी पक्षमा आफ्नो देश कुन अवस्थामा छ ? देशका नागरिकले स्वाभीमानका साथ बाँच्न के के काम गर्नु र विकास आयोजना तयार पार्नु आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा विद्यार्थीले शिक्षामार्फत जान्ने वातावरण दिनु पर्छ । आफ्ना खुट्टामा उभिएको देशको अर्थतन्त्रले कुनै पनि अवस्थामा छिमेकीसँगको बेमेल, असमझदारी वा अहम्भावको दादागिरिबाट आफूलाई सुरक्षित राख्न सक्छ । नेपाल जस्तो भूपरिवेष्ठित त्यसमा पनि भारत परिवेष्ठित मुलुकले २०७२ असौजदेखि भण्डै ५ महिना व्यहोरेको अघोषित नाकाबन्दीको घटनालाई आत्मसात गर्दै आजका र भोलिका पुस्तालाई देशभित्रकै समृद्धिबाट सुरक्षित जीवन बाँच्ने आधार पनि शिक्षाले दिनु पर्छ ।

जातीय भेदभाव वा विभेद विरुद्ध समावेशिताका मुद्दा

नेपालमा कहिलेदेखि जातीयताका आधारमा विभेद सुरु गरिएको थियो भन्ने एकीन छैन । तापनि केही अध्ययनमा कठोरतावादी ब्राह्मण समाजको उत्पत्तिकालदेखि नै जातीय विभेद गर्न थालिएको भनिन्छ । तर इतिहासमा लिच्छवीहरूको शासनकाल सम्म आइपुग्दा १८ जातमा जनता विभाजित थिए रे तिनलाई अझ फराकिलो वा संकोचित पाउँदा राजा जयस्थिति मल्लले ३६ पुर्‍याएको प्रमाण तेसाइन्छ । आधुनिक नेपालको निर्माण वा एकीकरणपछि राज्यसत्ताको छिनाभपटीमा फसेको दरवारिया शक्ति तथा भारदारहरूको सत्ता टिकाउने अस्त्र जनताको विचको गहिरो खाडल हुने देखियो । फलतः वि.स. १९१० मा आएको मुलुकी ऐनले दलित तथा छुवाछुत गर्ने जाति भनी कानुनी रूपमै सामन्ती संस्कार तथा निरङ्कुशतालाई बढावा दिँदै नागरिकलाई विभेद गर्ने शासन सुरु गरेको पाइन्छ (जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार, २०६९, पेज ३ र ४) । यसर्थ नेपालमा अति उच्च रूपमा विभेदका मुद्दा उठाउँदा राज्यका हर्ताकर्ता वा शासक वर्गबाट नै विभेदको बीउ

रोपिएको तथा सामाजिक न्यायमा असर परेको भन्ने प्रमाणिक आवाज आउँछ । ती खालका धेरै वा अनेकौँ अन्याय वा शोषणका विषयमध्ये एक मुख्य विषय हो जातीय विभेदका मुद्दा तथा व्यवहारिक भोगाइका यथार्थताहरू । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाको २१ डिसेम्बर १९६५ को प्रस्ताव नम्बर २१०६ ए (२०) लाई नेपाल सरकारले ४ जनवरी १९६९ तदनुसार २१ पौष २०२५ बाट अनुमोदन गरी आफ्नो हकमा लागू गरेको पाइन्छ । नेपालको आफ्नो अभ्यासमा भने २००७ साल पछाडिका प्रायः सबै किसिमका ऐन कानूनमा र अभ्यासमा तथा २०२१ मा जारी मुलुकी ऐनबाट देशभित्र विद्यमान सबै किसिमका जातीय भेदभावलाई उन्मूलन गर्ने वा घटाउने प्रयास गरेको र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई पूर्ण रूपमा पछ्याएको देखिन्छ ।

- सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्रमा आधारित छ । मानव जातिमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठा तथा समानतामा आधारित छ । यो महासन्धि जात, लिङ्ग, भाषा र धर्मका आधारमा कुनै भेदभाव नगरी मानव स्वतन्त्रतामा निहित छ । यो महासन्धिले समस्त विश्वका मानव समुदायलाई धेरै सामाजिक न्यायमा प्रतिबद्ध रहन तथा आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गरेको देखिन्छ ।
- यस महासन्धिले सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान हुने तथा हक र संरक्षणका भागीदार हुने ठान्दछ । जातीय सर्वोच्चताको राज्य वा शासन पद्धति मानवीय नभएको स्वीकार्दछ । मान्छे मान्छेमा विभेदकारी नीति तथा परम्पराका सबै ऐन कानून हटाउने वा परम्परा नै चलि आएको भए सो विरुद्ध उभिन राज्यलाई बल प्रदान गर्दछ । नेपाल सरकार आफैँ सामाजिक अन्यायका विरुद्ध लाग्न कानुनी रूपमा प्रतिबद्ध देखिन्छ (सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २०६९, पेज १ र २) ।
- यस महासन्धि अनुरूप ३ भाग, २५ ओटा धारामा विश्वका सबै जातजाति, भाषा, धर्म, संस्कृति, रितिरिवाज र परम्परालाई एक अर्काप्रति घात र द्वन्द्व नहुने गरी आपसी समझदारी, सद्भाव, सहिष्णुता र मिलनको सँगम हुने आधारमा राज्यका ऐन कानून, सामाजिक रीतिरिवाज वा रीतिथितिको व्यवस्थापन गर्न छुट दिएको छ । यसको अर्थ सामाजिक चेतना, शिक्षा, स्वावलम्बनका साथ परम्पराका साङ्गोहरू तोड्दै सामाजिक रूपान्तरणका लागि जोड गर्दछ ।
- कठोर अनुदार छुवाछुतको कलंकलाई अन्त्य गरी एकताबद्ध गर्न कटिबद्धता दोहोर्याएको पाइन्छ । राजनीति, रोजगारी, शिक्षादिको, स्वास्थ्य , सामाजिक कार्य, पेसा व्यवसाय छनौट, बसाइ सराइ र सम्पत्ति आर्जन वा प्राप्ति, वैयक्तिक र सामाजिक जीवन

तथा विवाह जस्ता पक्षमा भेदभाव नहुने तर मुलुकको ऐन कानून अनुरूप चल्नु देशका नागरिकको कर्तव्य हुने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ ।

- नेपालमा मुलुकी ऐन संशोधन २०२१ र त्यस पछिका प्रयासहरू यस दिशामा धेरै आशा लाग्दा देखिए पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना २०५७ जेठ १३ पछि मानव अधिकारको दृष्टिकोण तथा दलित, जनजाति, थारु, महिला, मधेशी, समावेशी जस्ता आयोगहरूको स्थापना तथा आदिवासी, जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ ले र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय ऐन २०६८) बाट धेरै सामाजिक न्याय मिलेको पाइन्छ (जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार, २०६९, पेज ५) ।

माथिका अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू २०७२ मा संविधानसभाबाट जारी नेपालको संविधानको मौलिक हकमा धेरै पक्ष सम्बोधन हुने गरी राखिएका छन् । ती संवैधानिक धाराका सामाजिक न्यायका प्रावधानहरू इमान्दारितासाथ कार्यान्वयन हुन सकेमा विश्वले नेपाली समाजलाई सभ्य, शिष्ट र मानवीय गुणयुक्त पाउने छ । यसका लागि शैक्षिक पद्धति, शिक्षकहरू तथा शिक्षाकर्मीहरूको तटस्थ एवम् इमान्दार भूमिकाको माग गर्दछ ।

निष्कर्ष

बाल बालिका अभिभावकका मात्र नभई घर, परिवार, समाज, देश र विश्व तहकासमेत गहकिला सम्पत्ति हुन् । बसुधैव कुटुम्बकम्को धारणा भएका लागि त समस्त मानव नै श्रद्धा र विश्वासका आधार हुन् । मानव त्यसमा पनि बाल बालिकाहरूले कुनै पनि विभेद वा अन्यायको शिकार हुनु हुँदैन । सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, धार्मिक र शैक्षिक रूपमा न्याय पाउने र मानवीय मूल्य मान्यतामा फुल्ल, फकिन, फल्ल र स्वस्थ भई बीजका रूपमा दीगो हुने विकासको अवसर प्रत्येक बाल बालिकाले पाउनु पर्छ । समाजका सपाङ्गका साथै अपाङ्गलेसमेत कुनै पनि विभेदको गन्ध पाउनु हुँदैन । समाजका प्रत्येक तप्का र समुदायप्रति राज्यको असल अभिभावकत्वको खाँचो पर्छ । नेपालको संविधान समावेशी, सामाजिक न्यायको वकालत कर्ताको रूपमा विश्वमै उदाहरणीय बन्न प्रयासरत देखिन्छ । तर कार्यान्वयन र नतिजा दिने कार्यमा इमान्दारिता नेपाली शासन प्रशासनमा चुनौती बन्दै आएका छन् । यसर्थ नागरिक सचेतता, शिक्षा अधिकारबाट नयाँ वा बाल बालिकाको पुस्तालाई सशक्तीकरण वा विषयवस्तुमा प्रवेश मुख्य हुन्छ । तसर्थ विद्यालय, कलेजका शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र सामाजिक अभियन्ता वर्गलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा बाल बालिका हितबारे भइरहेका प्रयास, अभ्यास र नतिजा तथा गर्नुपर्ने कार्यका विषयमा शिक्षा दिन आवश्यक प्रबन्ध मिलाउनु जरुरी देखिन्छ भन्ने लेखको निचोड छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- पोखरेल, हरिप्रसाद(२०७२). *सङ्घीय सात प्रदेश, नेपालको संविधान २०७२*, काठमाडौं: ब्रदर बुक्स प्रकाशन प्रा.लि..
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार २०६९*, ललितपुर : लेखक.
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २०६९*, ललितपुर, ललितपुर : लेखक.
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र २०६९*, ललितपुर : लेखक.
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *बलपूर्वक वेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको अधिकार २०६९*, ललितपुर :लेखक.
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *यातना विरुद्धको अधिकार २०६९* ललितपुर : लेखक.
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग(२०६९). *अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार २०६९*, ललितपुर : लेखक.
- भ्वाइस अफ चिल्ड्रेन(सन् २०११). *बालयौन दुर्व्यवहार न्यूनीकरण सम्बन्धी सहयोगी पुस्तिका २०११*, ललितपुर : लेखक.
- पोखरेल, ईश्वरीप्रसाद(२०६९). *लेख रचना तथा लेखका विभिन्न पुस्तकहरू*, काठमाडौं.

११. पढाइसिप र पठन तत्त्वहरू

पुण्यप्रसाद घिमिरे

उपनिर्देशक, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर

लेखसार

नेपालको शैक्षिक विकासका लागि विभिन्न प्रकारका प्रयासहरू हुदै आएका छन् । सबैका लागि शिक्षा तथा सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य जस्ता अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा गरिएका प्रतिवद्धताअनुरूप नेपालमा सबैका लागि शिक्षा तथा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनालगायतका कार्यक्रमले शिक्षामा पहुँच, समता, गुणस्तर तथा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिएको पाइन्छ । यसरी विभिन्न प्रयास गरिए तापनि नेपालमा अबैध अपेक्षित मात्रामा शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार गर्न सकिएको छैन । राष्ट्रिय प्रारम्भिक पढाइ कार्यक्रम बाल बालिकाको पठन सिप सुधार गरी शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्ने क्रममा अगाडि आएको एउटा महत्त्वपूर्ण अभियान हो । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा १, २ र ३ कक्षा पढाइमा पाँच ओटा मुख्य पढाइका तत्त्वहरू र लेखाइलाई पनि समावेश गरी सिकाइ उपलब्धि तय गरेको र सामग्री पनि सोही अनुसार विकास गरिरहेको अवस्था छ । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले प्रमुख प्रशिक्षक प्रशिक्षणदेखि शिक्षक तालिमसम्म पढाइका मुख्य तत्त्व ध्वनि सचेतीकरण, लेख्यवर्ण सचेतीकरण, पठन प्रवाह, शब्द भण्डार, बोध र लेखाइलाई भाषा शिक्षणको मुख्य सिद्धान्त बनाइएकोछ । यस कार्यक्रमबाट कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्म बाल बालिकाहरू पूर्णसाक्षर हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली (Keyword)

पढाइ सिप (Reading Skill), ध्वनि सचेतीकरण (Phonological Awareness), लेख्यवर्ण सचेतीकरण (Graphophonemic Awareness), पठन प्रवाह (Fluency), शब्द भण्डार (Vocabulary), बोध (Comprehension), लेखाइ सिप (Writing Skill)

विषय प्रवेश

सामान्य सन्दर्भमा पढाइ भन्नाले विद्यालयमा लिइने औपचारिक शिक्षा र सिकाइसित सम्बन्धित सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू बुझिन्छ । तर यहाँ पढाइ भन्नाले अक्षरहरू पढी शब्दको पहिचान गर्नु हो । उपयुक्त गतिमा शब्द र वाक्यहरू पढेर तिनको अर्थ बुझ्नु हो । प्रारम्भिक पढाइ सिपमा दुई अन्तरनिहित तत्त्व रहेका छन् : चिनारी र बोध । लेखिएको अक्षरलाई ध्वनिमा रूपान्तरण वा विसङ्केतन (Decoding) गर्नु चिनारी हो भने लेखिएको वा छापिएको कुरा पढेर अर्थ बुझ्नु बोध हो । यसरी पढेर सूचना लिने सिपले सिकाइमा मदत गर्छ । बाल बालिकाको पढाइलाई पनि यान्त्रिक पढाइ र सुभबुभ्युक्त पढाइ भनी दुई किसिमबाट हेर्न सकिन्छ । लेखिएको वा छापिएको सामग्रीलाई शुद्धसँग विसङ्केतन गर्न सक्ने तर त्यसको अर्थ बोध नहुने अवस्थाको पढाइ यान्त्रिक पढाइ हो । माथि भनिएजस्तै सामग्रीको विसङ्केतन गरी अर्थ पनि ग्रहण गर्न सक्नु सुभबुभ्युक्त पढाइ हो । वर्ण, अक्षर र शब्दको उच्चारण अभ्यास र वाक्यको गति यति मिलाएर गरिने यान्त्रिक पढाइ अभ्यासका लागि काम लाग्ने देखिए पनि हाम्रो उद्देश्य सुभबुभ्युक्त पढाइ

हो । बाल बालिकाले आफैँले पढेर यससँग सम्बन्धित प्रश्न - उत्तर गर्न सके, पढेको विषयको सार निकाल्न सके भने आफैँ सिक्ने सिप विकास हुन्छ । पढाइ सिप भाषा विषयको सिप मात्र होइन गणित, विज्ञान सामाजिक जस्ता अन्य विषयका लागि पनि आधारभूत सिप हो ।

- पढ्ने भाव या प्रक्रिया, लेखमा लेखिएका कुराको बोध,विद्या हासिल गराउनु पढाइ हो, (प्रज्ञा, वृहत नेपाली शब्दकोश २०७२) ।
- The skill of activity of getting information from text, way of understanding something, occasion when something written, specially literary work, is spoken to an audience. Advance English dictionary
- लेखिएका कुरा बुझ्ने गरी वाच्ने, अभ्यास गर्ने वा अध्ययन गर्ने भाव, क्रिया वा प्रक्रिया पढाइ हो । (प्रज्ञा, वृहत नेपाली शब्दकोश २०७२) ।
- पढाइ कठिन कला हो, जसले ज्ञानका बहु क्षेत्र, मनोविज्ञान तथा सामाजिक क्षमताको संलग्नताका माध्यमले पाठकको सफलता सुनिश्चित गर्छ (Snow, Burns and Griffin, 1998) .
- राम्रो पढाइले सफल पढाइ भित्रका सिकाइका उद्देश्य प्राप्त गर्न क्षमता अनुसारका कार्यमूलक उद्देश्यहरू राम्ररी तयार गरेको हुनुपर्छ । भाषारूपी छापामा आधारित जानकारीलाई राम्रोसँग बुझेर व्याख्या गर्न सक्नु नै पढाइ हो । थुपै लेख्य चिह्नहरूलाई देखेर, पढेर, बुझेर त्यसको अर्थ थाहा पाउनुनै पढाइ हो । जब हामी हाम्रा आँखा प्रयोग गरेर लेखिएका चिह्नहरू दिमाग प्रयोग गरेर शब्दमा र ती शब्दहरूलाई वाक्यमा बदल्छौं त्यसले हामीलाई केही सञ्चार दिन्छ । पढाइ जानकारी लिने सिप भएकाले यस जटिल सिपले विषय वस्तुको ज्ञान र धारण दिएर बोल्नका लागि पनि ठुलो सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसरी हेर्दा पढाइ ज्ञान लिने र दिनुहोस् दुवै सिप पनि हो । (Urquhart & Weir, 1998:22)
- हामीले जन्मदै पढ्न जानेका हुँदैनौं । केही हजार वर्ष अगाडि मात्र मानव सभ्यताको विकासका क्रममा पढ्ने सिपको विकास भएको पाइन्छ । हामीले हाम्रो दिमागमा भएका साना साना तन्तु, केसिका र अङ्गहरूको सहायताले बौद्धिकताको राम्रो मूल्याङ्कन गरी पढाइका विविध सिपहरू विकास गर्न सक्छौं । (Wolf, 2007:3)

पढाइका तत्त्वहरू

१. ध्वनि सचेतीकरण (Phonological Awareness)

ध्वनि सचेतीकरण शब्दमा रहेका ध्वनि सुन्ने र तिनलाई पहिचान गर्ने क्षमता हो । कुनै पनि भाषाका मानवीय ध्वनि अवयवबाट उच्चारित सार्थक ध्वनिको अध्ययन ध्वनि विज्ञानअन्तर्गत गरिन्छ । ध्वनि विज्ञानअनुसार शिक्षण गर्दा भाषा विशेषका ध्वनिको वर्गीकरण, भाषिक व्यवस्था, ध्वनि चिह्न, बलाघात, अनुघात, अनुतान, सुर जस्ता पक्षलाई ख्याल गर्नुपर्छ । सामान्यतया, शिक्षकले भाषाका स्वर ध्वनि, व्यन्जन ध्वनि, यिनको वर्गीकरण, स्वर व्यन्जनमा भिन्नता, आक्षरिक

र अनाक्षरिक ध्वनि जस्ता विषयमा सैद्धान्तिक रूपले बलाघात, अनुतान, सन्धि, संहिता आदिको औपचारिक, सान्चारिक र श्रावणिक ध्वनिको विश्लेषण गर्न सक्नुपर्छ। शब्दमा लघुतम् एकाइका रूपमा ध्वनि आउने हुँदा ध्वनिप्रतिको यही सचेततालाई ध्वनि सचेतीकरण भनिएको हो। उदाहरणका लागि नेपालीमा अ, आ, इ, उ, ए, ओ तथा क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह जस्ता ६ स्वर र २९ व्यञ्जन गरी ३५ओटा ध्वनि रहेका छन्। शब्दमा यी ध्वनि आपसमा जोडिएर आएका छन्। ध्वनि सचेतीकरणमा यी ध्वनिहरूको भिन्नता छुट्याइन्छ र तिनीहरूको सङ्गठन पहिचान गरी शुद्धसँग उच्चारण गर्न सक्ने क्षमताको विकास गरिन्छ।

क. ध्वनि सचेतीकरणको अर्थ

ध्वनि भनेको आवाज हो। भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णसँग परिचित हुनु हो। यो भाषाको लघुतम् एकाइ हो। यसले भाषा निर्माणका लागि उच्च पदार्थका रूपमा काम गर्दछ। ध्वनि प्रक्रियामा मुखबाट उच्चारण हुने, कान र आँखाबाट चिन्ने भएकाले यो भौतिक प्रकृतिको हुन्छ। यहाँ मानवीय ध्वनि अवयवबाट उच्चारित आवाजलाई मात्र ध्वनिको रूपमा लिइएको छ। सचेतीकरणका कार्यमा सिकारूले उस्तै उस्तै ध्वनिबिच फरक छुट्याउने, जोड्ने, बुझ्ने र उच्चारण गर्ने कार्य पर्छ न्। कुनै पनि भाषाको संरचना ध्वनिबाट वर्ण, वर्णबाट शब्द, शब्दबाट वाक्य स्तर हुँदै विकसित हुन्छ।

- ❖ कुनै वाक्यलाई स-साना वाक्य, वाक्यखण्ड वा शब्दमा एवम् शब्दलाई अझ साना एकाइ अर्थात् ध्वनिहरूमा टुक्र्याउन सकिन्छ भन्ने तथ्य पहिचान गर्ने क्षमता नै ध्वनि सचेतीकरण हो। ध्वनि सचेतीकरणको माथिल्लो चरण भनेको एउटा औचार्य शब्दभित्र छुट्टा छुट्टै ध्वनिहरू समाविष्ट हुन्छन् भनेर पहिचान गर्नु, विभिन्न ध्वनिहरू छुट्याउनु तथा शब्दमा रहेका ध्वनिहरू फेरबदल गर्दै शब्दको अर्थ बदल्न सक्नु हो। Johson and Rosemar 2003

उच्चारणका क्रममा सुन्न सकिने प्रत्येक लघुतम् पृथक आवाजलाई ध्वनि भनिन्छ। (प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण, मोहनराज शर्मा)

ख. ध्वनि सचेतीकरणको आवश्यकता

ध्वनि भाषाको सबैभन्दा सानो एकाइ हो। यी ध्वनिहरूसँग परिचित भएपछि ध्वनिका एकाइ (अक्षर र शब्द) को बारेमा ज्ञान हुन्छ। ध्वनिको संरचना बुझ्न ध्वनिसँग परिचित हुन जरूरी हुन्छ। कुनै पनि भाषा ध्वनिहरूले, शब्दहरूले र अक्षरहरूले बनेको हुन्छ। तसर्थ, भाषाको विकासका लागि प्रत्येक ध्वनि तथा ध्वनि संरचनाको ज्ञान हुन आवश्यक छ। विभिन्न अनुसन्धानहरूबाट के प्रमाणित भएको पाइन्छ भने कक्षा १ मा उपयुक्त ध्वनि सचेतीकरण हुन नसकेका बाल बालिका कक्षा ४ को अन्त्यसम्ममा आइपुग्दा पनि कमजोर पाठककै रूपमा रहिरहन्छन्। ध्वनि सचेतीकरणको कमीले शब्द पहिचानका साथै पठन क्षमतामा पनि प्रत्यक्ष पारेको हुन्छ। ध्वनि पहिचानले हिज्जे लेखनमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

३. ध्वनि सचेतीकरण शिक्षणका चरणहरू

३.१ पहिलो चरण : शब्दबाट ध्वनि पहिचान गर्ने, छुट्ट्याउने र थप्ने अभ्यास

क. ध्वनि पहिचान गर्ने अभ्यास: सुरुका ध्वनि पर, कल, अमला अचार, एक ।

ख. ध्वनि छुट्ट्याउने अभ्यास : दुई ओटा शब्दको सुरुको ध्वनि एउटै हुने र अर्को एउटा शब्दको सुरुको ध्वनिजस्तै : बस, बर, घर उच्चारण गर्नुहोस् । बैगलै ध्वनि भएको पहिचान गरेपछि अरू बाँकी शब्दको सुरुको ध्वनि कुन हो भनेर ध्वनि पहिचान गर्न लगाउने ।

ग. ध्वनि थप्ने अभ्यास : : कस, कल, कर ।

३.२ दोस्रो चरण : ध्वनिअनुसार शब्दका अक्षर टुक्र्याउने र जोड्ने ।

क. शब्दका अक्षर टुक्र्याउने अभ्यास : “भात” “भा” र “त” , “आमा” “आ” र “मा”

ख. शब्दका अक्षर जोड्नुहोस् अभ्यास : “ख” र “ल” “खल”, “घ” र “डी” “घडी” ,

३.३ तेस्रो चरण : शब्दलाई ध्वनि र सानो शब्दमा टुक्र्याउने र जोड्ने

क. शब्दलाई ध्वनि र सानो शब्दमा टुक्र्याउने : शब्दलाई ध्वनि (onset) र सानो शब्द (rime) मा जोडेर तथा टुक्र्याएर (onset, rime) उच्चारण गर्दै शब्दहरू सुनाउने, जस्तै “खरायो” टुक्र्याएर “ख-रायो” । अब, यसैगरी onset र rime मा टुक्र्याउन मिल्ने शब्दहरू सङ्कलन गर्नुहोस् । त्यस्ता शब्दहरूलाई कक्षामा उच्चारण गरेर सहभागीहरूलाई सुनाउँदै त्यसलाई टुक्र्याउन लगाउनपर्छ । यहाँ onset भनेको शब्दको अगाडिको भाग, जसमा ध्वनि मात्रै हुन्छ र rime भनेको पछाडिको भाग हो, जसमा सानो अर्थपूर्ण शब्द हुन्छ ।

ख. शब्दलाई ध्वनि र सानो शब्दमा जोड्ने : शिक्षकले बाल बालिकालाई onset / rime उच्चारण गरेर सुनाउने र त्यसलाई जोडेर सिङ्गो शब्दको उच्चारण गर्ने, जस्तै : “क” र “मल” छुट्टा छुट्टै उच्चारण गरेर सुनाउने । यहाँ onset र rime जोडेर “कमल” भयो भनी बताउने । यसपछि onset र rime उच्चारण गरेर सुनाउँदै सिङ्गो शब्द उच्चारण गर्नुपर्छ ।

३.४ चौथो चरण : शब्दलाई स-सानो ध्वनिमा टुक्र्याएर जोड्ने

क. शब्दलाई स-सानो ध्वनिमा टुक्र्याउने : जस्तै “रुमाल” शब्द उच्चारण गर्ने र “र+उ+म्+आ+ल+अ”

ख. शब्दलाई स-सानो ध्वनिमा जोड्नुहोस् : जस्तै : “क्+इ+त्+आ+ब्+अ” “किताब”

३.५ पाँचौं चरण :

क. शब्दको सुरु ध्वनि परिवर्तन गरेर अर्को शब्द बनाउने: सुरूमा “लहर” “रहर” ।

ख. शब्दको अन्तिमको ध्वनि परिवर्तन गरेर अर्को शब्द बनाउने “सलह” “सनक”

२. लेख्यवर्ण सचेतीकरण (Graphophonemic Awareness)

क.लेख्य वर्ण सचेतीकरणको अर्थ

लेखाइमा प्रयोग हुने वर्ण र ध्वनि वा सङ्केतको सम्बन्धलाई बुझ्ने प्रक्रियालाई लेख्य वर्ण सचेतीकरण भनिन्छ । यसले विभिन्न प्रकारका ध्वनिको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्णको लेखाइको स्वरूप र क्रमप्रति विद्यार्थीलाई सचेत गराउँछ । यो लेखाइको आधार हो । लेख्य वर्ण सचेतीकरणलाई ध्वनि वर्ण सम्बन्ध र ध्वनि सङ्केत सम्बन्ध पनि भनिन्छ । लेख्य वर्ण सचेतीकरण अन्तर्गत मुद्रित सामग्रीको सचेतता, वर्णमाला सचेतता, विसङ्केत र पठन अभ्यास जस्ता कुराहरू पर्छन् । नेपालीमा जम्मा ३६ ओटा मात्र वर्णहरू छन् भने लेख्य वर्ण ४९ छन् । लेख्य वर्ण सचेतीकरण अन्तर्गत यी सबै वर्णको ध्वनि र सङ्केतका सम्बन्धका बारेमा शिक्षण गरिन्छ ।

- ❖ लेख्य वर्ण सचेतीकरण क्रियाकलापमा शिक्षकले वर्णसँग सम्बन्धित ध्वनि, र अक्षरबिचको सम्बन्ध पहिले मौखिक र पछि क्रमशः सिकाउनु पर्ने शब्दहरूमा हिज्जे अभ्यास गराउँदै उपयुक्त शिक्षण विधि प्रयोग गरेर गरिन्छ । यो शिक्षण पद्धति प्राथमिक तहका कक्षा शिक्षण क्रियाकलापहरूमा प्राथमिकताका साथ गरिनुपर्छ भने पढाइका लागि पछिपरेका र कक्षामा सङ्घर्ष गरिरहेका बाल बालिकाहरूका लागि पनि मौखिक र छापाको सम्बन्ध गराएर सिकाउन धेरै प्रभावकारी हुन्छ । (National Reading Panel, 2000).
- ❖ अक्षरहरू पढाइका लागि आधारभूत संङ्केत हुन जसले गर्दा पढाइको अर्थलाई निकट सम्बन्ध गराएर बोधलाई सम्भव बनाउँछ । (Adms, 1990).

ख. आवश्यकता र उद्देश्य

ध्वनिलाई छापामा परिणत गरेर बाल बालिकालाई अक्षर चिनारी गराइन्छ । अक्षर चिन्नु, जान्नु, पढ्नु र लेख्नु भाषा सिकाइको आधारभूत आवश्यकता हो । यस अन्तरगत रहेर नै बाल बालिकाले क्रमशः अक्षर, मात्रा, शब्द, आधा अक्षर, र वाक्य सम्म चिन्न र लेख्न सक्छन् । लेख्य वर्ण चिनारीलाई सङ्गठित रूप मा (सरल प्रकृतिका ध्वनिबाट क्रमशः जटिल तिर) शिक्षण गरिन्छ । ध्वनि सचेतीकरण जस्तै वर्ण/मात्रा चिनारी पनि भाषा शिक्षणको एक प्रभावशाली तत्त्व हो । वर्णको ध्वनि कस्तो हुन्छ र त्यो ध्वनिलाई सङ्केतमा कसरी लेखिन्छ भन्ने कुराको ज्ञान बाल बालिकालाई गराउनु नै लेख्य वर्ण सचेतीकरण हो । वर्ण र मात्रा चिनारीको ज्ञानले बाल बालिकालाई अक्षर चिनारीका साथै अपरिचित शब्दको पनि चिनारी गराउन मद्दत पुऱ्याउँछ । लेख्य वर्ण चिनारी शिक्षणको मुख्य उद्देश्य बाल बालिकामा सही र उपयुक्त गतिका साथ पढ्ने सिप विकास गर्नु नै हो । यसमा अक्षरको ध्वनि सङ्केत पहिचान गर्न र अक्षर पहिचान गर्न, क्रम मिलाएर वा नमिलाइकन अक्षर लेख्न र पढ्न सक्ने बनाउने कार्य गरिन्छ ।

ग. लेख्यवर्ण शिक्षणका प्रमुख क्षेत्र तथा क्रियाकलापहरू

- अ. स्वर व्यञ्जन मात्रा सङ्केत, जस्तै : अ, आ, क, ख, ा, ि ।
- आ. जोडेमोडेका ध्वनि, जस्तै : स्याउ, डन्डी
- इ. शब्द पठन, जस्तै : जनक, कपाल आदि ।
- ई. ध्वनि र अक्षर छुट्याउने, जस्तै : भाउजू, अबेला आदि ।
- उ. शब्दको रूप छुट्याउने, छोड्ने, जस्तै : ऊ, उसको, उसलाई, मलाई आदि ।
- ऊ. अक्षर छुट्याउने, जस्तै : व स, आदि ।
- ऋ. डिकोडेवल पाठ पठन, जस्तै : मात्रा १२ ओटा र चन्द्रविन्दु, शिरविन्दु, आधा अक्षर ढ ओटा) ए. उच्चार्य सङ्केतलाई लेखाइसँग जोड्ने, जस्तै : उच्चारण - ल लेखन-ल,
- ऐ. जोडेमोडेको ध्वनि, जस्तै : ऐ औ आदि ।
- ओ. संयुक्त कठिन वर्ण संरचना, जस्तै : गथ्यौं, गन्थ्यो, बट्टा आदि ।
- औ. रूप विन्यासगत पठन, जस्तै : अगाडि, अ गाडि, घरबार घर बार, दोबाटो दो बाटो

घ. अक्षर चिनारी प्रक्रिया

- क. छापा सामग्री सचेतना (Print rich awareness) : बाल बालिकाले अक्षर, ध्वनि र शब्द चिन्ने र पुस्तक चिन्न र ठिक दिशामा पुस्तक समाएर पाना पल्टाउन सक्नु ।
- ख. अक्षर/वर्ण चिनारी (Letter/grapheme identification) : निश्चित अक्षर पहिचान गर्न सुरु गर्नु ।
- ग. अक्षर/वर्ण-ध्वनि सम्बन्ध (Letter/grapheme-sound correspondence): चिनेका अक्षर र ध्वनिलाई जोडन सक्नु ।
- घ. विसङ्केतन (Decoding): अक्षरको ध्वनिलाई आफ्नो ध्वनिमा सङ्केतीकरण गर्न सक्नु ।
- ङ. हिज्जे (Spelling): सङ्केतीकरण गरिएका शब्दको हिज्जे सिक्न सुरु गर्नु ।
- च. शब्दाक्रमण सिप (Word attack skills) : नयाँ नयाँ शब्दलाई एकै चोटीमा फ्याट्ट फ्याट्ट पढ्ने उपाय पत्ता लगाउनु

३. पठन प्रवाह (Fluency)

क. पठन प्रवाह अर्थ

पठन प्रवाह अर्थपाठकले सरसरती, शुद्ध र छिटो पढ्न सक्नु नै पठन प्रवाह हो । पठन प्रवाहको सम्बन्ध बोधसँग निकटतम् रहन्छ । विद्यार्थीहरूले सम्झन सक्ने गरी पढ्ने क्षमता नै पठन प्रवाह हो । यसले गति, यति र लयका साथ तहअनुसार दिइएको पठन सामग्री शुद्धसँग पढ्ने सिपलाई बुझाउँछ । जति छिटो र सही तरिकाले कुनै पनि पठन सामग्रीलाई बाल बालिकाले ठिक उच्चारण गरेर पढ्न सक्छन्, त्यति नै धेरै उनीहरूमा बोध क्षमता विकास हुने कुरा अध्ययनले देखाएको पाइन्छ । सफल पाठकले पढ्दा शब्दहरूमा नरोकिइकन, वाक्यांश र वाक्यमा दिमाग र आँखाको बहाव लिन्छ । उसले अर्थमा ध्यान दिएर पढ्छ जसले गर्दा उसको बोधगर्ने क्षमतामा सहयोग पुग्छ । पठन प्रवाह भाषा विकासको एक महत्त्वपूर्ण आयाम भएकाले प्रारम्भिक कक्षामा नै बाल बालिकाहरूमा पढ्नका लागि राम्रो सिप विकास गराउनुपर्छ । पढ्ने सिप राम्रोसँग सिकेका बाल बालिकाहरूको पठन प्रवाहमा पनि राम्रो विकास भएको हुन्छ जसको सम्बन्ध सिक्नका लागि बोध गरेर पढ्नुसँग हुन्छ । यसरी बोध गरेर बाल बालिकाले लिने ज्ञान, सिप र धारणा उनीहरूले भविष्यमा सिक्नुपर्ने ज्ञान र सिपसँग जोडिएको हुन्छ । राम्रो पठन प्रवाह भएका पाठकहरूले थोरै समयमा नै धेरै विषय वस्तुको अध्ययन गरी अर्थबोध गर्न सक्छन् ।

ख. पठन प्रवाह आवश्यकता

पठन प्रवाह उपयुक्त गति र शुद्धसँग पढ्ने क्षमता हो । पठन प्रवाह अन्तर्गत शुद्धता, गति र हाउभाउ जस्ता तत्त्वहरू पर्छन् । बाल बालिकालाई उपयुक्त गतिमा र शुद्ध र हाउभाउ सहित पढ्ने कुराको विकास गर्न सके तिनको बोध क्षमतामा पनि प्रभाव पर्छ । यस दृष्टिले पठन प्रवाहको सोभो सम्बन्ध बोधसँग हुन्छ । पठन प्रवाहमा सुरुमा वर्ण त्यसपछि शब्द, वाक्य र अनुच्छेद पढ्न सक्ने सिप र बानीको विकास गरिन्छ । सिपमूलक पढ्ने पाठकले संज्ञानात्मक सिपसँग सम्बन्ध गराएर पठन सिपको विकास गरेको हुन्छ, जब ऊ स्वस्फूर्त पढ्न थाल्छ, उसलाई पढ्न मेहनत र समय पनि कम लाग्ने गर्दछ । (Ashby & Rayner 2006:52).

निश्चितरूपमा शुद्ध र छिटो पढ्नु पढाइ सफलताका आधारभूत पक्षहरू हुन जुन सधैं ठिक हुनुपर्छ । (Kame'enui & Simmons, 2001:204).

पठन प्रवाह बोधको आधार र क्रम हो । पठन प्रवाह पढ्न दिइएको सामग्रीहरूमा पनि निर्भर गर्दछ तर कतिपय अवस्थामा पठन प्रवाहका लागि निश्चित सामग्रीहरू तोकिएका हुन्छन् । (Snow & Sweet, 2003:5).

बालबालिकाहरूको पठन प्रवाह, संज्ञानात्मक सिप र बोध गर्ने क्षमताको विकास गराउन उनीहरूलाई पर्याप्त मात्रामा उपयुक्त पढ्ने सामग्रीहरू र सिकाइ क्रियाकलापमा घुलमिलको अवसर दिनुपर्छ । यसो गर्दा थोरै मात्र संज्ञानात्मक क्षमता भएका बाल बालिकाहरूले पनि धेरै शब्दहरूको ज्ञान र बोध गर्ने क्षमताको विकास गर्दछन् । (Stanovich et. Al, 1996: 25).

पढाइ बोध विकास मूलतः पाठकको पठन वेगमा भरपर्छ । सहज तरिकाले पाठकले सही र उपयु वेगका साथ शब्द, वाक्य र अनुच्छेदलाई सरसरती गति, यति र लयका साथ पढ्न सक्नु राम्रो मानिन्छ । राम्रो पठन वेग हुनका लागि निरन्तर पढाइमा अभ्यास, हिज्जे र लेखाइको ठुलो भूमिका हुन्छ । यो पठन प्रवाह र यसलाई लाग्ने समय तहगत पढ्ने सामग्री, पढ्न दिइएको विषय, पूर्वज्ञान र दाहोच्याएर पढिने सामग्रीमा पनि भर पर्छ । Fellutiono and Scanlon 2003.

ग. पठन प्रवाह शिक्षणका केही चरणहरू:

- अ. शुद्ध विसंकेतीकरण (Decoding Accurately)
- आ. गति बढाउने (Increasing Speed)
- इ. आफैँ सच्याउने (Self Corrects)
- इ. हिज्जे सुधार (Improved spelling)
- उ. चिह्न र अन्तरालको सही प्रयोग (Uses punctuation, spacing correctly)
- ऊ. हाउभाउसहितको पढाइ (Reads with expression)
- ए. लेखनमा अनुसरण (Follows writing)

घ. बाल बालिकामा हुनुपर्ने प्रवाह

यहाँ सन् २००७ मा Kuhn र Rasinski ले विभिन्न अफ्रिकाका धेरै देशको अध्यायनबाट मौखिक पठन वेगका लागि कक्षा एकका बाल बालिकामा हुनुपर्ने पठन वेगलाई यसरी प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।

- कक्षा १ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा ३० देखि ६० शब्द
- कक्षा २ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा ७० देखि १०० शब्द
- कक्षा ३ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा ८० देखि १०० शब्द
- कक्षा ४ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा १०० देखि १४० शब्द
- कक्षा ५ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा ११० देखि १५० शब्द
- कक्षा ६ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा १२० देखि १६० शब्द
- कक्षा ७ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा १३० देखि १७० शब्द
- कक्षा ८ प्रतिमिनेट पढ्ने अपेक्षा १४० देखि १८० शब्द

ड. पठन प्रवाह क्रियाकलाप

- क. सस्वर पढाइ : अक्षर, शब्द, वाक्य र अनुच्छेद देखाउँदै पढेर सुनाउने, आरोह, अवरोह, गति, यति र हाउभाउलाई विशेष जोड दिने, । पढ्न लागेको समय टिपोट पुनः पढाइ ,पुनः समय टिपोट ।
- ख. साभ्ता पढाइ : पढ्न लगाउँदा क्रमशः पुरा कक्षालाई, समूहलाई र व्यक्तिगत रूपमा पढ्न लगाउने । पढ्न लागेको समय टिपोट गर्ने । पुनः पढाइ, पुनः समय टिपोट ।
- ग. स्वतन्त्र पढाइ : स्तरअनुसारको विभिन्न किसिमका पाठन आरोह, अवरोह, गति, यति र हाउभाउसहित पढेको अरूले बुझे नबुझेको हेरी दिने स्वतन्त्र रूपमा पढ्न लगाउने र पुनः पढाइ ,पुनः समय टिपोट । यस्तो अभ्यास अक्षरबाट सुरु गरी क्रमशः अनुच्छेदसम्म पुऱ्याउनुपर्छ ।

४. शब्द भण्डार (Vocabulary)

क. शब्द भण्डारको अर्थ

शब्द भण्डार भनेको अक्षरहरूको सार्थक समूह नै शब्द हो । यो व्यक्तिहरूको मस्तिष्कमा रहने शब्दहरूको सूची हो । शब्द भाषा सिकाइ र अर्थका हिसाबले न्यूनतम भाषिक एकाइ हो । शब्दको ज्ञान हुनु भनेको शब्दको सूची र तिनले दिने अर्थसँग परिचित भई वाक्यमा प्रयोग गर्न सक्नु हो । शब्दभण्डार शिक्षणलाई भाषा सिकाइको एक महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा लिइन्छ । बाल बालिकामा पठन सिपको विकास गर्न शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । शब्दभण्डारले वाक्यमा आएका शब्दहरूको अर्थानुमान गर्न मदत गर्दछ । यसले पढाइ गति अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्दछ । यस्तै उनीहरूलाई आफ्ना विचारहरूलाई स्पष्ट ढङ्गले आदान प्रदान गर्न समेत सक्षम बनाउँछ । यसका लागि कक्षाकोठामा विभिन्न किसिमका अभ्यासहरू गर्न र गराउन सकिन्छ । उदाहरणका लागि चित्र वा वस्तुको प्रदर्शन, हाउभाउ, पर्यायवाची वा विपरितार्थक शब्द, आशय वा परिभाषा, सान्दर्भिक वाक्यमा प्रयोग आदि प्रस्तुत गरेर पनि बाल बालिकामा शब्द भण्डार बढाउन सकिन्छ ।

ख. शब्द भण्डारको आवश्यकता र उद्देश्यः

पढाइ र बोधमा शब्द भण्डारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शब्द भण्डार भनेको शब्दको अर्थ र परिभाषाको ज्ञान मात्र नभएर त्यस्ता शब्द भाषामा कसरी आवद्ध रहेका हुन्छन् भन्ने कुराको ज्ञान पनि हो । शब्द भण्डारको सम्बन्ध पठन प्रवाह र बोध दुवैसँग हुन्छ । यसले सिकारूको पठन गति र बोधमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ । शब्द ज्ञानको अभ्यासमा बाल बालिकाले शब्दको हिज्जे, सही उच्चारण, अर्थ र अर्थपूर्ण वाक्यमा शब्दको प्रयोग गर्न सिक्ने छन् । यसले नेपाली भाषामा मात्र नभई सम्पूर्ण शैक्षिक उपलब्धिमा उल्लेखनीय सहयोग पुऱ्याउँछ । शब्द भण्डार भनेको कुनै भाषा प्रयोग गर्ने मानिसमा भएको त्यस्तो शब्दको सङ्ग्रह हो जुन मानिसले सुन्न, बोल्न, पढ्न र लेख्न सहजै प्रयोग गर्ने गर्दछन् । शब्द भण्डारको मात्रा मानिसको उमेर कार्य, पेसा, शिक्षा, अनुभव, प्रयोग आदिमा भर पर्छ । शब्द भण्डारलाई भाषा विकासका हिसाबले एक

महत्त्वपूर्ण कसीका रूपमा लिइन्छ। मानिस कुनै भाषामा कति निपुण हुने भन्ने कुरा उसमा रहेको शब्द भण्डारले निर्धारण गर्दछ। भाषाको बोध र अभिव्यक्तिमा सक्षम हुन शब्दहरूको सही अर्थ बुझ्न र प्रयोग गर्न आवश्यक हुन्छ। शब्दको अर्थले बाल बालिकाहरूमा विषय वस्तुको धारणाको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। त्यसैले भाषिक विकासका लागि शब्द भण्डार शिक्षणमा जोड दिइने गरिन्छ। शिक्षण गर्दा शब्दहरूलाई घोकाएर होइन, पाठ, उच्चारण, हिज्जे, सन्दर्भ र तिनको अर्थका आधारमा शिक्षण गर्नुपर्छ। यो पढाइ सिपको एउटा प्रमुख आधार स्तम्भ हो। जति बढी शब्द भण्डारको विकास भयो, त्यति बढी बुझाइ हुन्छ। जति बढी शब्द भण्डारको विकास भयो, त्यति बढी सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिप प्रयोग गरी सञ्चार गर्ने क्षमताको विकास हुन्छ। शब्द ज्ञान शिक्षण गर्नुका प्रमुख उद्देश्य निम्नानुसार छन् :

- ❖ बाल बालिकालाई शब्दको सही उच्चारण सिकाउनु।
- ❖ शब्दमा हिज्जेको ठिक जानकारी गराउनु।
- ❖ शब्दको अर्थबारे जानकारी गराउँदै सोही समूहका अन्य शब्दहरू पहिचान गर्न लगाउनु।
- ❖ उस्तै अर्थ आउने, उल्टो अर्थ आउने शब्दहरू पहिचान गर्न सक्ने बनाउनु।

ग. शब्द भण्डारको परिचय र प्रकार

शब्दहरूलाई मोटामोटी रूपमा तिन भागमा विभाजित गरिन्छ।

- ❖ पहिलो श्रेणीका शब्द : बाल बालिकाले घरपरिवारमै सुनिरहेका वा बोलिरहेका शब्दहरू पहिलो श्रेणीका शब्द हुन्। शारीरिक अङ्ग, खानपान, भेषभूषा, नातागोतासम्बन्धी दैनिक प्रयोगमा आउने शब्द पहिलो श्रेणीका शब्दमा पर्छन्। जस्तै: हात, खाजा, भात, मामा, मेजा आदि।
- ❖ दोस्रो श्रेणीका शब्द : विद्यालयमा आइसकेपछि सिकने क्रममा विद्यार्थीले पहिले नै सुनेका वा सुन्दै नसुनेका, अर्थ ज्ञान पनि नगरेका शब्दहरूलाई दोस्रो श्रेणीका शब्दका रूपमा लिइन्छ। जस्तै: भाग, गुणन, जोड, घटाउ, मासिक, परीक्षा, गायल, हाजिरकापी आदि। हाम्रो प्रयास दोस्रो श्रेणीका शब्दहरू सिकाउनमा बढी जरूरी हुनुपर्छ।
- ❖ तेस्रो श्रेणीका शब्द : खास-खास क्षेत्रमा प्रयोग हुने, प्राविधिक, पारिभाषिक शब्दहरू यस श्रेणीमा पर्छन्। जस्तै: परमाणु, लेखन्दास, आदि। शब्दज्ञानको अभ्यासमा विशेष गरी दोस्रो श्रेणीका शब्दहरूका बारेमा बाल बालिकालाई बढी भन्दा बढी अभ्यास गराइन्छ।

घ. कस्ता शब्द आएमा कसरी सिकाउने

- अ. भौतिक वस्तु जनाउने र कक्षामा देखाउन सकिने भएमा भौतिक वस्तु देखाउनुहोस् र त्यसको नाम भन्ने अभ्यास (drill) गर्नुहोस्।

आ. भौतिक वस्तुदेखाउन सकिने अवस्था नभएमा चित्र वा प्रतिमूर्ति देखाएर नाम भन्नुहोस् । पटक पटक भन्ने अभ्यास (drill) गर्नुहोस् ।

इ. विशेषण जनाउने शब्द भएमा

- ❖ उल्टो अर्थ दिने शब्द भन्ने वा भन्न लगाउने ।
- ❖ समान अर्थ जनाउने शब्द भन्ने ।
- ❖ त्यस्तै शब्दहरू खोज्ने अभ्यास गराउने

उ. काम वा क्रियाकलाप जनाउने शब्द भएमा अभिनय गरेर देखाउनुहोस् । पटक पटक सोध्ने, भन्नेआदि अभ्यास गराउने ।

ऊ. समूह जनाउने शब्द भएमा समूहभित्र पर्ने उदाहरणहरू दिएर शब्द भन्न लगाउनुहोस् । जस्तै : बथानको अर्थ बताउन परेमा एउटा भेडा र समूहमा रहेका भेडाको चित्र देखाएर बथानको अर्थ बोध गराउनुहोस् ।

ए. भाव बुझाउने शब्दहरू भएमा विद्यार्थीहरूको अनुभवसित जोडेर प्रश्न गर्ने । शब्दसँग मिल्ने अभिनय गरेर देखाउने । जस्तै आदर गर्नु, नमस्कार, दुःख आदि जस्ता शब्दहरू ।

५. बोध (Comprehension)

क. बोध अर्थ

सामान्य अर्थमा बोध भनेको बुझाइ हो । बोलिएका कुरा सुनेर र लेखिएका कुरा पढेर अर्थ लगाउन सक्नु नै बोध हो । पढेर बोध गर्नुलाई पठन बोध र सुनेर बोध गर्नुलाई श्रुतिबोध भनिन्छ । औचारिक ध्वनिहरू सुनी त्यसका आधारमा बोध गर्नु श्रुतिबोध हो भने कुनै पनि लिपिबद्ध सामग्रीलाई आँखा र मस्तिष्कको सहायताले हेरेर र पढेर बोध गर्नुलाई पठन बोध हो । यसैले बोध पठन र श्रुति दुवै तरिकाबाट हुन्छ । बाल बालिकाहरूमा उपयुक्त गतिमा पढ्न र पढेका कुरा बुझ्न सक्ने बनाउनु प्रारम्भिक कक्षा पढाइ सिप विकास कार्यक्रमको एउटा महत्त्वपूर्ण लक्ष्य हो ।

ख. बोधको आवश्यकता

पढेका कुराहरू बुझ्न सक्ने बनाउन बाल बालिकाहरूलाई बोधको विकास गराउनका साथै पढेका कुराबाट आफूले बुझ्ने र अरूलाई भन्न सक्ने गरी अर्थ निर्माण गर्ने क्षमताको विकास बोधले गराउँछ । शब्दभण्डारको वृद्धि गर्दछ, कुनै पनि विषयमा आधारित रहेर मौखिक र लिखित उत्तर दिन सक्ने बनाउँछ । नबुझ्ने पठनको गति मात्र बढाइयो भने त्यो पठन जीवन्त हुँदैन, यान्त्रिक हुन्छ र यस्तो बुझाइ विनाको पठन निरर्थक हुन्छ । त्यसैले बाल बालिकाका लागि पठन बोधको क्षमता विकास गराउन आवश्यक हुन्छ । पठनको गतिसँगसँगै बुझाइको गतिलाई पनि समेट्न जरूरी हुन्छ । प्रारम्भिक तहका कक्षाहरूमा पठन बोधका कार्यकलापहरू गराउँदा सस्वर

पठनका कार्यकलापहरूमा बढी जोड दिई शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप गराउनु उपयुक्त हुन्छ । पठन बोधका लागि उच्चारण अभ्यास, प्रश्नोत्तर, पुर्वानुमान, पढेका कुराहरूको अनुभव आदान प्रदान आदि गराउन आवश्यक हुन्छ । पठन बोध भनेको पढेका कुरालाई अर्थ लगाउन सक्ने एउटा सोचाइ प्रक्रिया हो जसमा कुनै पाठक वा श्रोताले सुनेका कुरा वा पढेको पाठसित अन्तरक्रिया गर्दछ र एउटा खास अर्थ निकाल्दछ । यो एक जटिल प्रक्रिया पनि हो । पठन बोधको प्रमुख अभिप्रायः भनेको हेरेर, बुझेर र पाएको ज्ञानलाई प्रयोग गरेर केही नयाँ कुरा प्राप्त गर्नु र अर्थ निकाल्नु हो अनि एक अन्तर्दृष्टिको विकास गर्नु हो र नयाँ ज्ञान बनाउने कुरा हो । बोध अन्तर्गत पूर्वज्ञान, शब्दभण्डारको ज्ञान, धारणा, सूचना तथा स्वअनुभवसँग विचारलाई जोड्ने विषयहरू आउँछन् । बोधले पाठलाई कसरी बुझ्ने भन्ने कुरामा सक्षम बनाउँछ ।

ग. पठन बोधका प्रकारहरू

- ❖ शाब्दिक बुझाइ (Literal comprehension): यो आधारभूत प्रकारको बुझाइ हो । यसमा पढाइ सामग्रीमा भएका तथ्यपरक कुराहरू (जस्तै: मानिसका नाम, स्थानको नाम आदि) पढिसकेपछि तिनलाई स्मरण गर्ने काम हुन्छ ।
- ❖ अनुमानित बुझाइ (Inferential comprehension) : यसमा कुनै पाठ्य सामग्री पढिसकेपछि त्यसमा भएका सामान्य ज्ञान, कल्पना, सिर्जनात्मक सोचाइ आदि अनुमान गर्ने अपेक्षा गरिन्छ ।

घ. पठन बोधका लागि प्रश्नावली

बोध शिक्षण गराउनका लागि पाठ्य सामग्री र प्रश्नावली बनाउँदा शाब्दिक र अनुमानित दुवै खाले बुझाइ मापन गर्न सकिने किसिमका प्रश्नावली निर्माण गर्नुपर्छ । जस्तै

- ❖ सुरु अवस्थामा हो, होइन उत्तर आउने प्रश्नहरू,
- ❖ सम्झेर भन्न सकिने पहिले सजिलो र पछि कठिन उत्तर आउने प्रश्नहरू
- ❖ अनुमान गरेर उत्तर दिन सकिने पहिले सजिला र पछि केही कठिन प्रश्नहरू
- ❖ विश्लेषणात्मक र उच्च तहका प्रश्नहरू, (बेन्जामिन एस ब्लुमको टेक्सोनमी अनुसार)

ड. पठन बोध शिक्षणका चरणगत क्रियाकलापहरू

- ❖ पढाइ अघि तथा पढाइ अवधिका क्रियाकलापहरू, जस्तै : शीर्षकका बारेमा विद्यार्थीले पहिले नै जानी, बुझिसकेका कुराहरूको बारेमा छलफल कुराकानी गराउने । पढ्न लागिएको पाठका बारेमा अनुमान गर्न लगाउने ।
- ❖ पढाइपछिका क्रियाकलापहरू, जस्तै तथ्यपरक उत्तर आउने मौखिक वा लिखित प्रश्नहरू गर्नुहोस् , सिकेका कुराहरू उत्तर आउने प्रश्न गर्नुहोस् आदि ।

च. पठन बोधका थप केही क्रियाकलापहरू

- ❖ शिक्षकले पाठ्यपुस्तक वा कथापट्टीबाट एउटा कथा पढिदिने र मौखिक प्रश्नोत्तर गर्ने ।
- ❖ कथा भन्ने, बोर्डमा प्रश्नहरू लेख्ने र मौखिक उत्तर दिन लगाउने कथा भन्ने, प्रश्न बोर्डमा लेख्नुहोस् ।
- ❖ बाल बालिकासँग उत्तर के होला भनी छलफल गराउने र छलफलबाट आएका उत्तर बोर्डमा लेखिदिने र पढ्न लगाउने ।
- ❖ कथा सुनाउने र सारांश भन्न लगाउने
- ❖ मौखिक रूपमा कथा भनिदिने, विद्यार्थीले सुन्ने र सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिने
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढिदिने र सम्झेर उत्तर दिन लगाउने
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढिदिने र छोटो उत्तर आउने प्रश्नहरू गर्ने ।
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढि दिने र सम्झेर उत्तर दिन लगाउने ।
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढिदिने र बुझेरमात्र उत्तर दिन सक्ने प्रश्नहरू गर्ने । जस्तै : कति फरक छ, के फाइदा हुन्छ, ठिक बेठिक कुरा हो, गर्न हुने कि नहुने कुरा हो, आदि ।
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढ्नुहोस् र सम्झेर उत्तर दिन लगाउने ।
- ❖ कथा भनिदिने वा पाठ पढिदिने र विश्लेषण गरेर मात्र उत्तर दिन सकिने प्रश्नहरू गर्नुहोस् । जस्तै : कतिले फरक छ, के के कुराहरू मिल्दोजुल्दा छन्, के के समान छन्, कुन घटी कुन बढी हो, तुलना गर, आदि ।
- ❖ कुनै पाठ पढ्न दिने र विवेचनात्मक उत्तर दिन लगाउने । (माथिल्ला कक्षामा)
- ❖ कुनै पाठ पढ्न दिने र त्यसको सारांश वा निष्कर्ष दिन लगाउने । (माथिल्ला कक्षामा)
- ❖ कुनै पाठ पढ्न दिने र आफ्नो भाषामा फेरि उत्तर भन्न लगाउने । (माथिल्ला कक्षामा)

६. लेखाइ (Writing)

लेख्य सङ्केतद्वारा विषय वस्तुलाई प्रस्तुत गर्नु लेखाइ हो । लेखाइ र पढाइ एक आपसमा सम्बन्धित छन् । लेख्य वर्ण सचेतीकरणमा भाषा सङ्केत र उच्चार्य ध्वनिको सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिन्छ भने लेखाइमा अनुलेखन, चित्र वर्णन, श्रुति लेखन तथा स्वतन्त्र लेखनका क्रियाकलापहरू गराइन्छ । हस्त लेखनमा अनुलेखन, श्रुतिलेखन, अभिलेखन, आलेखन, पुनर्लेखन जस्ता क्रियाकलाप गरिन्छ कागज, ढुङ्गा र धातुमा महत्त्वपूर्ण कुरा लेख्ने काम अभिलेखन भएकाले यो शिक्षण सिकाइ क्रममा प्रयोगमा आउँदैन । आलेखन भन्नाले चित्रका पङ्क्ति कोर्ने काम तथा चित्र लेख्ने

काम भएकाले तल्ला कक्षाहरूमा भाषा सिकाइका आलेखनलाई महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । बोध गरेका विषयलाई आफ्ना भाषामा लेख्ने काम पनि लेखाइ अन्तर्गत पर्छ ।

क लेखाइ सिपको अर्थ र परिभाषा :

अ. लेख्ने तथा लेखाउने क्रिया वा प्रक्रिया नै लेखाइ हो : बृहद् नेपाली शब्दकोश ।

आ. लेखाइ सञ्चारको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यसमा मानक भाषाको प्रयोगलाई विशेष जोड दिइन्छ । यो स्थायी प्रकृतिको हुन्छ । यसर्थ लेखाइका माध्यमबाट सूचना, सन्देश लगायतका पक्ष व्यक्तिगत, समूहगत हुँदै सघन रूपमा जनसमुदाय समक्ष लैजान सकिने हुन्छ । अतः वर्ण र मात्राका आधारमा मानक भाषाको प्रयोगद्वारा गरिने लिपिबद्ध अभिव्यक्ति नै लेखाइ हो ।

इ. लेखाइका क्रममा वर्ण, मात्रा, अक्षर वा शब्दको प्रयोगलाई ध्यान दिनुपर्छ । साथै यसमा शुद्धता तथा स्पष्टतासहितको सहज गतिलाई ख्याल गरिन्छ । स्पष्टतासहितको सहज गतिलाई प्रस्तुतीकरण पनि भन्ने प्रचलन छ । लेखाइले अभिव्यक्ति कौशललाई सम्बोधन गर्छ । यो मूल्याङ्कन र अभिलेखीकरणका लागि उपयोगी सिपगत पक्ष हो ।

ख. लेखाइ सिपको आवश्यकता

प्रारम्भिक तहमा राम्ररी पढ्न र लेख्न नसिकेका बाल बालिकाको पछिसम्मकै समग्र शैक्षिक उपलब्धि कमजोर रहन्छ जसले उनीहरूको जीवनका अन्य पक्ष एवम् उपलब्धिहरूलाई समेत प्रत्यक्ष असर पार्दछ । सिद्धान्ततः पनि कक्षा ३ को अन्त्यसम्ममा पठन तथा लेखन दुवैका आधारभूत सिपहरू विकास भइसक्नुपर्छ । कक्षा एकमा भर्ना भइसकेपछि कक्षा तिनमा पुग्दासम्म कलम समाउन सकिने, थोप्पा जोड्ने, धर्का जोड्ने, अक्षर लेख्ने, शब्द बनाउने, वाक्य लेख्ने, चित्रको व्याख्या गर्ने, पढेका पाठमा आधारित भई प्रश्नोत्तर गर्ने र स्तरानुसारका सामान्य विषयमा स्वतन्त्र रूपमा लेख्नेसम्मको सिप विकास हुने अपेक्षा गरिएको हुन्छ । तसर्थ पठन सिप सँगसँगै विद्यार्थीको लेखन सिप पनि प्रारम्भिक तहमै उचित तवरले विकास हुनु जरूरी छ ।

ग. लेखाइ प्रक्रिया पूर्वलेखाइ ढाँचाको अनुकरण तथा निर्देशित रेखाङ्कन गरी दुई क्षेत्र अभ्यासमा छन् । यसमा विन्दुमा आधारित रेखाङ्कन र सरल रेखामा आधारित रेखाङ्कन अभ्यास धेरै प्रचलनमा छन् । ढाँचाको अनुकरणमा मात्रा लेखन, लेख्य ढाँचाअनुसार अर्धार्धरी, वृत्ताकार, अर्ध वृत्ताकार लगायतका पक्ष पर्छन् । निर्देशित रेखाङ्कनमा त्रिभुज चतुर्भुज लगायतका आकृति निर्माणलाई जोड दिइन्छ । यसर्थ लेख्य ढाँचाको अनुकरण, चित्राङ्कन, रङ्ग भर्ने लगायतका क्रियाकलापमा ध्वनि सचेतीकरण बाहेकका पठन तत्त्वहरू सम्बन्धित हुँदैनन् तर सङ्केतन (Coding) र विसङ्केतन (Decoding) मा आधारित भई लेखाइ सिप विकास गर्दा ध्वनि सचेतीकरण बाहेकका पठन तत्त्वहरूका आधारभूत पक्षको बोध आवश्यक छ । लेख्य ढाँचाको पूर्ण प्रस्तुति लेखाइ हो । यसर्थ लेखाइ पढाइको पूर्वसर्त पनि हो ।

लेखाइको महत्त्वपूर्ण पक्ष हिज्जे पनि हो । हिज्जे शब्द निर्माणका लागि मात्रा विना वा सहितका वर्ण वा वर्णहरूको परम्परागत व्यवस्थापन गर्ने विधि हो (Cecil D. Mercer and Ann R. Mercer, 2005) ।

हिज्जेमा लेखाइ सचेतीकरणको प्रमुख भूमिका रहन्छ । नेपाली भाषाको लेखाइ सचेतीकरणमा बायाँबाट दायाँतिर र माथिबाट तलतिरको अभ्यासलाई विशेष ध्यान दिइन्छ । यसमा मात्रारहित र मात्रासहितका वर्ण वर्ण, शब्द शब्द, वाक्य वाक्य र अनुच्छेद अनुच्छेद छुट्याएर लेख्ने प्रचलन छ । हाल उच्चारणलाई हिज्जेमा समेटी हिज्जे लेखाइ क्षेत्रमा मात्र प्रस्तुत गरिँदैन । यसमा चलन चल्तीको हिज्जेको प्रयोगले विशेष प्राथमिकता पाउँछ ।

घ. अक्षर/मात्रा लेखन, प्रयोग र थप अभ्यास

अ. आज चिनाइएको ध्वनिलाई कालोपाटीमा ठुलो अक्षरमा लेखी देखाउनुपर्छ । कालोपाटीमा लेखेर देखाउँदा सम्बन्धित अक्षरलाई लेख्न सुरु र अन्त्य गर्ने क्रमबद्धताका बारेमा पनि बताउनुपर्छ । त्यसपछि, विद्यार्थीहरूलाई यसप्रकार लेख्ने अभ्यास गराउनुपर्छ -

- ❖ चोर औँलाको टुप्पाले हावामा लेख्ने
- ❖ भित्तामा लेख्ने
- ❖ टेबुलमा लेख्ने
- ❖ कापीमा लेख्ने
- ❖ आफ्नो बायाँ हातको हत्केलामा लेख्ने र
- ❖ छेउको साथीको ढाडमा लेख्ने
- ❖ धुलौटो पाटीमा लेख्न

तर हरेक पटक लेख्दा सम्बन्धित अक्षरको ध्वनि उच्चारण गर्दै लेख्न लगाउन पर्छ ।

आ. विद्यार्थीहरूलाई सम्बन्धित अक्षरको ध्वनिबाट बन्ने वा त्यो ध्वनि भएका शब्दहरूको उदाहरण भन्न लगाउनुपर्छ ।

इ. विद्यार्थीहरूलाई कक्षामा सम्बन्धित ध्वनि आउने वस्तुहरू के के छन् भनी खोज्न लगाउनुपर्छ ।

ई. चित्रको चार्टमा हेरेर त्यस अक्षरको प्रयोग हुने वस्तु पहिचान गरी त्यसको नाम भन्न लगाउनुपर्छ ।

उ. सम्बन्धित अक्षरबाट बनेको कवितालाई दोहोर्याई तेह्र्याई वाचन गराउनुपर्छ ।

- ऊ. त्यसपछि शिक्षकले बारम्बार प्रयोगमा आउने शब्दहरूको चार्टबाट पहिलेका दुई शब्दहरूलाई देखाई त्यसको उच्चारण गरेर सुनाउनुपर्छ र विद्यार्थीहरूलाई पनि भन्न लगाउनुपर्छ। विद्यार्थीहरूलाई त्यस शब्दको अर्थ बताउनुपर्छ। शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग गरी बताउनुपर्छ र विद्यार्थीहरूलाई पनि छेउको साथीसित दौतरी समूहमा वाक्यमा प्रयोग गर्न लगाउनुपर्छ।

थप लेखन अभ्यास

- ❖ विद्यार्थीहरूको सिकाइको स्तरअनुसार कक्षाको पाठ्य पुस्तक र पढाइका सामग्रीमा लेखिएका कुराहरू आफ्नो कापीमा सार्ने
- ❖ साथीहरूको नाम लेख्ने
- ❖ घरका सदस्यहरूको नाम र नाता लेख्ने
- ❖ आफूले लगाएका लुगाहरूको नाम लेख्ने
- ❖ कक्षा कोठामा आफू वरिपरि भएका वस्तुहरूको नाम लेख्ने
- ❖ घरमा आफू वरिपरि भएका वस्तुहरूको नाम लेख्ने
- ❖ सूचीहरू तयार पार्ने, जस्तै- आफ्नो घरमा भएको घरपालुवा जनावर, घरमा दैनिक प्रयोग गरिने सामानहरूको नाम, मनाउने चाडपर्वहरू, आफ्ना लुगाहरू, आफ्ना साथीहरू, गर्न मन लाग्ने कामहरू
- ❖ आफ्ना सम्झनाहरू लेख्ने
- ❖ आफ्ना परिवारका सदस्यहरूको अन्तरवार्ता लिन र लेख्ने
- ❖ कुनै कुरालाई ध्यानपूर्वक अवलोकन गर्ने र त्यसका बारेमा लेख्न लगाउने आफ्नो भावना र आफूलाई मनमा लागेका कुराहरू लेख्ने
- ❖ आवाजलाई ध्यानपूर्वक सुन्ने र त्यसका बारेमा लेख्ने
- ❖ आफूलाई मन परेको र आफूले सुनेको वाक्यांश लेख्ने
- ❖ आफ्नो सपना र कल्पना लेख्ने
- ❖ आफ्ना विशेष इच्छाहरू लेख्ने
- ❖ कुनै वस्तुलाई विस्तृत रूपमा वर्णन गर्ने
- ❖ किताबमा आफूलाई मन परेको पात्रका बारेमा लेख्ने
- ❖ आफूलाई थाहा पाउन मन लागेको कुनै विषयका बारेमा प्रश्नहरू लेख्ने
- ❖ आफ्नो साथी वा आफूभन्दा ठुला मानिस/प्रौढले हरेक दिन गर्ने कामका बारेमा लेख्ने
- ❖ शिक्षकले पढाइएको कथाबाट आफूलाई मन पर्ने कुरा लेख्ने
- ❖ पूर्वलेखाइ सिप विकासको क्रियाकलाप
- ❖ वर्ण लेखाइ सिप शिक्षण क्रियाकलाप
- ❖ चित्रका आधारमा लेखाइ सिप शिक्षण क्रियाकलाप
- ❖ वाक्य लेखाइ सिप शिक्षण क्रियाकलाप
- ❖ तालिकाबाट उदाहरणमा दिइएअनुसार वाक्य बनाउने अभ्यास (काल, वचन, पुरुष)

- ❖ पदक्रम मिलाई वाक्य बनाउने अभ्यास
- ❖ बोधका आधारमा लेखाइ सिप शिक्षण क्रियाकलाप

निष्कर्ष

लिखित अंश वा सामग्री बोध हुने गरी अध्ययन गर्ने कार्यलाई पढाइ भनिन्छ। यसमा सूचना सन्देश प्राप्तगर्ने सिप, लेख्य चिह्नको चिनारी, अर्थ प्राप्त गर्ने तरिका जानकारी, उच्चारण अभ्यास र लेख्य चिह्नलाई उचित तरिकाले आवाज निकाल्ने कार्य गरिन्छ। नेपाली भाषा शिक्षणको लागि पर्याप्त समय प्रदान गरेमा मात्र सन्तुलित पढाइ हुन्छ। सुरुमा मौखिक) कथ्य भाषका विकास गराएर मात्र लेख्य भाषामा धर्काहरूको अभ्यासबाट वर्ण, मात्रा तथा अक्षर चिनारी अभ्यास गराउनु पर्छ। शब्द, लिपि चिह्न र ध्वनिसँग समन्वय, पढाइ प्रवाहमा वृद्धि उच्चस्तरको बोध क्षमताको विकास, पढाइ क्रियाकलापको बानी निर्माणका लागि समुदाय तथा परिवारको संलग्नता पनि अपरिहार्य हुन्छ।

पढाइ क्षमताहरूको विकास गर्न कसरी पढ्ने भन्ने कुरा शिक्षणद्वारा सम्भव छ तर यसको निश्चित तरिका हुन्छ। (Anderson, 2000a: 397)। यस भनाइबाट पनि भाषाका चारै कुशलताको राम्ररी हासिल गर्न पढाइ सिप विकासका लागि पठन तत्त्वहरू (ध्वनि सचेतना, लेख्यवर्ण सचेतना, पठन प्रवाह, शब्द भण्डार, बोध र लेखाइ)को समुचित उपयोग गर्नुपर्छ। यी तत्त्वहरू मार्फत् नै कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्मका बाल बालिकाहरूलाई साक्षर बनाउन सकिन्छ। यही अभिप्राय पुरा गर्न लेपाल लगायत विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले पढाइ कार्यक्रमलाई प्रारम्भिक तहको शिक्षाको गुणत्मक फड्को रूपमा उपयोग गरिरहेका छन्।

सन्दर्भ सामग्री

शिक्षा मन्त्रालय (२०७०). *राष्ट्रिय प्रारम्भिक पढाइ कार्यक्रम दस्तावेज*, काठमाडौं : लेखक.

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र(२०७३). *राष्ट्रिय प्रारम्भिक पढाइ कार्यक्रम, प्रशिक्षक निर्देशिका*, भक्तपुर : लेखक.

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र(२०७३). *राष्ट्रिय प्रारम्भिक पढाइ कार्यक्रम प्रश्न तथा विव्यस अभिमुखीकरण, प्रशिक्षक निर्देशिका*, भक्तपुर : लेखक.

शिक्षा विभाग (२०७२). *पढाइ कार्यक्रम परिचय*, भक्तपुर : लेखक.

www.reading elements.wiki

१२. कार्यमूलक अनुसन्धान : सिद्धान्त र व्यावहारिक अभ्यास

नवराज पाठक (विद्यालय तथा विश्वविद्यालय शिक्षक)
नेत्रावती सामुदायिक बहुमुखी क्याम्पस त्रिपुरेश्वर-३, खहरे, धादिङ

लेख सार (Abstract)

अध्ययन-अध्यापन गराउँदा आउने समस्याको पहिचान, समस्या समाधान तथा सुधारका उपायहरू पत्ता लगाउन गरिने खोजमूलक कार्यलाई कार्यमूलक अनुसन्धान भनिन्छ। यो अनुसन्धान आफैले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा परेका समस्या आफैले समाधान गर्ने र नयाँ ज्ञान पत्ता लगाउने एक वैज्ञानिक विधि (a Scientific way of getting knowledge) हो। एउटा असल शिक्षकले शिक्षणका क्रममा आइपरेका समस्याहरू पहिचान गरी उक्त समस्याको समाधान गरी शिक्षणमा सुधार गर्न सिकारुले सिकाइ र गुणस्तरमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। काम गर्दै, अनुभव गर्दै कार्यशैलीमा सुधार ल्याउने र समस्या समाधान गर्ने रणनीतिक कार्य प्रणाली नै कार्यमूलक अनुसन्धान हो। (Action + Research = Action Research)। कार्यमूलक अनुसन्धान आफ्नो कार्यस्थलमा आफैबाट योजना, कार्यान्वयन, अवलोकन, स्वप्रत्यावर्तन, परिमार्जन र पुनर्योजना गर्दै तत्कालीन परिस्थितिजन्य समस्याको समाधान खोज्ने मितव्ययी र उत्तम उपाय हो। विशेष गरी शीर्षकका सन्दर्भमा शिक्षकका दैनिक कार्यका सन्दर्भमा कक्षा कोठामा हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा तत्काल सुधार ल्याउनको लागि कार्यमूलक अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने गरिन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धानमा शिक्षक आफै अनुसन्धान कार्यमा संलग्न भई समस्या समाधान गर्ने कार्य गरिन्छ। यो चक्रीय स्वरूपको हुन्छ। सुधारका रणनीति तय गरी उक्त रणनीतिको उपयोग कक्षाकोठामा वा कक्षा शिक्षणमा वा तालिम वा अन्य कार्यथलोमा गर्न यस प्रकारको अनुसन्धान गरिन्छ। यो आफ्नो क्रियाकलापको स्वप्रत्यावर्तन गर्ने र समस्याका क्षेत्रमा सुधार गर्ने उद्देश्यका साथ गरिन्छ। यसमा प्रयोग कर्ता स्वयम् अनुसन्धानकर्ताका रूपमा रहन्छ। यसमा पनि व्यवस्थित विधि उपयोगमा ल्याइन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान सन्दर्भ अनुसार फरक फरक हुन्छ। यो मूलतः स्वप्रत्यावर्तनमा आधारित खोज हो। यो वैज्ञानिक तथा व्यवस्थित विधि तथा तरिकामा आधारित हुन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान समस्या समाधान गर्ने प्रक्रिया पनि हो। यो धेरै सानो हुन्छ। यो दैनिक कार्यसम्पादनमा देखिएका चुनौतीहरूलाई सामना गर्ने सुधारोन्मुख नियमित र मितव्ययी कार्यप्रणाली हो। मूलतः शैक्षिक क्षेत्रमा यो बढी प्रभावकारी हुन्छ। शिक्षण सिकाइमा परेका समस्या समाधानमा यो केन्द्रित हुन्छ। सिकाइमा परेका अवरोधहरूको व्यवस्थापन गर्न विनाअवरोध शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नमा यो अनुसन्धान केन्द्रित हुन्छ। यसले शिक्षकलाई प्रवर्तनात्मक हुन, स्वप्रत्यावर्तित हुन, खोजमूलक हुन र पेसागत रूपमा सक्षम हुनमा सहयोग गर्छ। यो लेख लेखक शिक्षक भएकाले आफूले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र मार्फत

प्राप्त तालिम र कार्यक्षेत्रमा कार्यमूलक अनुसन्धान गरी प्राप्त ज्ञान, सिप, अनुभव र दक्षताका आधारमा तयार पारिएको छ। यसले म आफूमा कार्यअनुभवका आधारमा कार्यमूलक अनुसन्धानका आधारमा नयाँ ज्ञान स्थापना र विकास भएको अनुभूति गरेको छ। आशा छ, यो लेखले म जस्तै शिक्षक तथा प्रशिक्षकहरूलाई सहयोग पुग्ने छ भनी आशा गरेको छ।

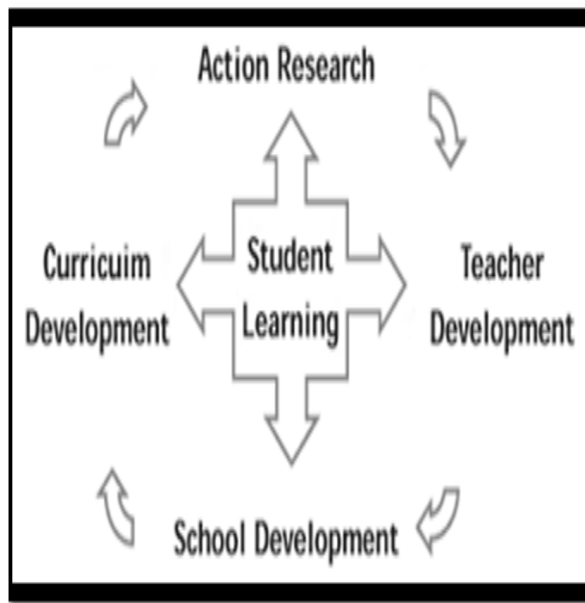
विषय प्रवेश

अनुसन्धान पद्धतिका विभिन्न हाँगाहरू मध्ये कार्यमूलक अनुसन्धान एउटा सशक्त, प्रभावकारी अनुसन्धान पद्धति हो, जसलाई कार्यक्षेत्रमा आइपरेका समस्याहरूलाई अनुसन्धानको माध्यमबाट समाधान गर्दै रचनात्मक विधि तथा उपायहरूको अवलम्बनबाट उच्चतम उपलब्धि हासिल गर्ने विधि वा तरिकाको रूपमा लिइन्छ। Cunningham, (1993) लाई उद्धृत गर्दै Frank Heller (2004) ले उल्लेख गरेअनुसार कार्यमूलक अनुसन्धान पद्धति दोस्रो विश्वयुद्ध ताका (1940) मा सर्वप्रथम Kurt Lewin को नेतृत्वमा Institute of Technology, Massachusetts मा योजनाबद्ध कार्यहरूलाई अनुसन्धानसँग जोड्दै कार्यको प्रभावकारिता बृद्धिका लागि प्रयोग गरेको देखिन्छ भने त्यसै समयमा बेलायतको The Tavistok Institute of London मा पनि कार्यको प्रभावकारिता र शीघ्र परिवर्तन ल्याउनका लागि कार्यमूलक अनुसन्धानलाई कार्यान्वयन गरेको देखिन्छ। Frank Heller (2004) कै अनुसार यो एक कार्यमुखी दर्शन (action oriented philosophy) बाट निर्देशित योजनाबद्ध कार्यलाई अनुसन्धानमा आवद्ध गर्दै उच्चतम नतिजा हासिल गर्ने उपाय हो। पछिल्ला दिनहरूमा विशेषत शिक्षण सिकाइका क्षेत्रमा यो पद्धति लोकप्रिय हुँदै आएको छ।

- कार्यमूलक अनुसन्धानले योजनाबद्ध कार्यहरूको एकीकृत कार्यान्वयनलाई अनुसन्धानसँग आवद्ध गर्दै यसको प्रभावकारिताको बारेमा व्याख्या गर्दछ (Action research is the term which describes the integration of action (implementing a plan) with research (developing an understanding of the effectiveness of this implementation). Kurt Lewin (1942)
- यो कार्य र अनुसन्धानको एकीकृत रूप हो (Combination of action and Research) - Hopkins, 1985.
- कार्यमूलक अनुसन्धानको अभिप्राय अभ्यास र अनुसन्धान बिच पुलको काम गर्नु हो (Action research is design to bridge the gap between research and practice) - Somekh, 1995.
- कार्यमूलक अनुसन्धान एउटा अन्तरक्रियात्मक सोध प्रक्रिया हो जसमा कार्यसम्पादनको क्रममा देखिएका उपलब्धि र कठिनाइको अनुभूति तथा समाधान गर्दै भविष्यमा व्यक्ति वा संस्थाले प्राप्त गर्नुपर्ने उपलब्धिको मार्ग निर्देश गर्दछ -(Reason & Breadbury, 2002) .

शिक्षामा कार्यमूलक अनुसन्धान

विशेषतः शिक्षा क्षेत्रमा कार्यमूलक अनुसन्धानलाई शिक्षकको अनुसन्धानको रूपमा नै चिनिन्छ। यस सन्दर्भमा NSW, DoE & Training (2010) का अनुसार "In education, action research is also known as teacher research. It is one method teacher's use for improvement in both their practice and their students' learning outcomes. यसलाई शिक्षकहरूले आफ्नो अध्यापन र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि दुवै पक्षको सुधार गर्नको निमित्त विधिको रूपमा प्रयोग गर्दछन्।

विशेषतः Kurt Lewin (1940) कै समय देखि नै शिक्षा क्षेत्रमा खास गरी शिक्षण कार्यमा र

शिक्षक शिक्षामा कार्यमूलक अनुसन्धानको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। Holly and Whitehead (1986) लाई उद्धृत गर्दै Cohen, Manion & Morison (2007) लेख्छन् "Action Research can be undertaken by the individual teacher, a group of teachers working cooperatively within one school, or a teacher or teachers working alongside a researcher or researchers in a sustained relationship, possibly with other interested parties" अर्थात् शिक्षा क्षेत्रका कार्यहरू अर्थात् शिक्षण सिकाइमा आवश्यकता अनुसार सुधार र परिमार्जन गर्न एउटा शिक्षक वा शिक्षकहरूको समूह वा इच्छुक अनुसन्धानकर्ताहरूको समूहबाट गरिन्छ। मैले हाल गरिरहेको कार्यमा थप सुधार कसरी गर्न सक्छु (how do I improve what I am doing?) र मैले आफ्नो कार्यअनुभवबाटै आफ्नो कार्यक्षमता र कार्यकुशलतामा कसरी सुधार गर्न सक्छु भन्ने मूलभूत प्रश्नबाट कार्यमूलक अनुसन्धान कार्यको थालनी गरिन्छ।

शैक्षिक व्यवस्थापनमा कार्यमूलक अनुसन्धानको प्रयोग

Holly & Whitehead (1996) का अनुसार शिक्षाका निम्न क्षेत्रहरूमा कार्यमूलक अनुसन्धान विशेष उपयोगी मानिन्छ।

- शिक्षण विधि (teaching methods): शिक्षणका परंपरागत विधिहरूलाई नवीन खोज विधिले प्रतिस्थापन गर्न।

- सिकाइ प्रक्रिया (learning strategies): कुनै एक विषयको शिक्षण सिकाइमा एकीकृत सिकाइ पद्धति लागू गर्न ।
- मूल्याङ्कन प्रक्रिया (evaluative process) : निरन्तर मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा सुधार गर्दै लैजाने ।
- प्रवृत्ति र मूल्य (attitude and value): कामप्रति सकारात्मक प्रवृत्ति विकास गर्दै बाल बालिकाहरूको सोच र व्यवहारलाई जीवनका मूल्य र मान्यताहरूप्रति उन्मुख गराउने ।
- शिक्षकहरूको निरन्तर पेसागत विकास (continue professional developemnt of teachers): शिक्षण सीपको सुधार गर्ने, नवीन विधिहरूको खोज तथा विकास गर्ने, विश्लेषण क्षमता विकास गर्ने, आत्म चेतना (self - awareness) उच्च बनाउने ।
- व्यवस्थापन र नियन्त्रण (management and control) : विद्यार्थीको व्यवहार परिमार्जनका लागि अपनाइने तौर तरिकाहरूको क्रमबद्धता
- प्रशासन (administration): विद्यालयका प्रशासनिक अन्य विविध पक्षहरूको सुधार गर्न ।

कार्यमूलक अनुसन्धानलाई उपरोक्त अनुसारका क्षेत्रमा मात्र सीमित नगरी यसको विशेषता र उपयोगितालाई बहुआयामिक रूपमा प्रयोग गर्नुपर्छ, (Kemmis, 1997).

कार्यमूलक अनुसन्धानको आवश्यकता वा महत्त्व

कार्यमूलक अनुसन्धानलाई देहायका विविध अवस्थामा प्रयोग गर्न सकिन्छ: ।

- विद्यार्थीहरूको सिकाइ समस्या पत्ता लगाउन
- शिक्षण सिकाइमा उत्कृष्टता हासिल गर्न
- विद्यार्थीहरूको सिर्जनशीलतामा सहयोग पुर्याउन
- शिक्षणमा आईपरेका समस्याहरू पहिचान गरी समाधान खोज्न
- शिक्षणलाई लक्ष्य उन्मुख बनाउन
- शिक्षकलाई शैक्षिक परिवर्तनको वाहकको रूपमा विकास गर्न, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा सुधार ल्याउन
- शिक्षकमा आत्म विश्वास बढाउन र सशक्तीकरण गर्न
- निरन्तर सिकाइका अवसर मार्फत् पेसागत विकास गर्न
- कक्षा व्यवस्थापनका उपयुक्त ढाँचाहरू प्रयोग गर्न

- शिक्षण सुधार योजना कार्यान्वयन गर्न
- सिकाइ सुधारका लागि सहकार्य र सहयोगात्मक सम्बन्ध विस्तार गर्न
- अभिभावकसँग सम्बन्ध सुधार गर्न
- कक्षाकोठाको विविधता व्यवस्थापन गरी सबै बाल बालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न
- शिक्षकलाई शैक्षिक परिवर्तनको संवाहकका रूपमा विकास गर्न
- शिक्षण सिकाइ प्रति शिक्षकको अपनत्व विकास गर्न
- सिकाइ सुधारका लागि सहकार्य र सहयोगात्मक सम्बन्ध विस्तार गर्न
- कक्षा कोठालाई सिकाइ प्रयोगशालाको रूपमा विकास गरी सिकाइका विविध अवसरहरू प्रदान गर्न
- शैक्षिक प्रविधि एवम् सामग्रीको विकास र प्रयोग गर्न कार्यमूलक अनुसन्धान प्रक्रिया प्रयोग गरिन्छ ।

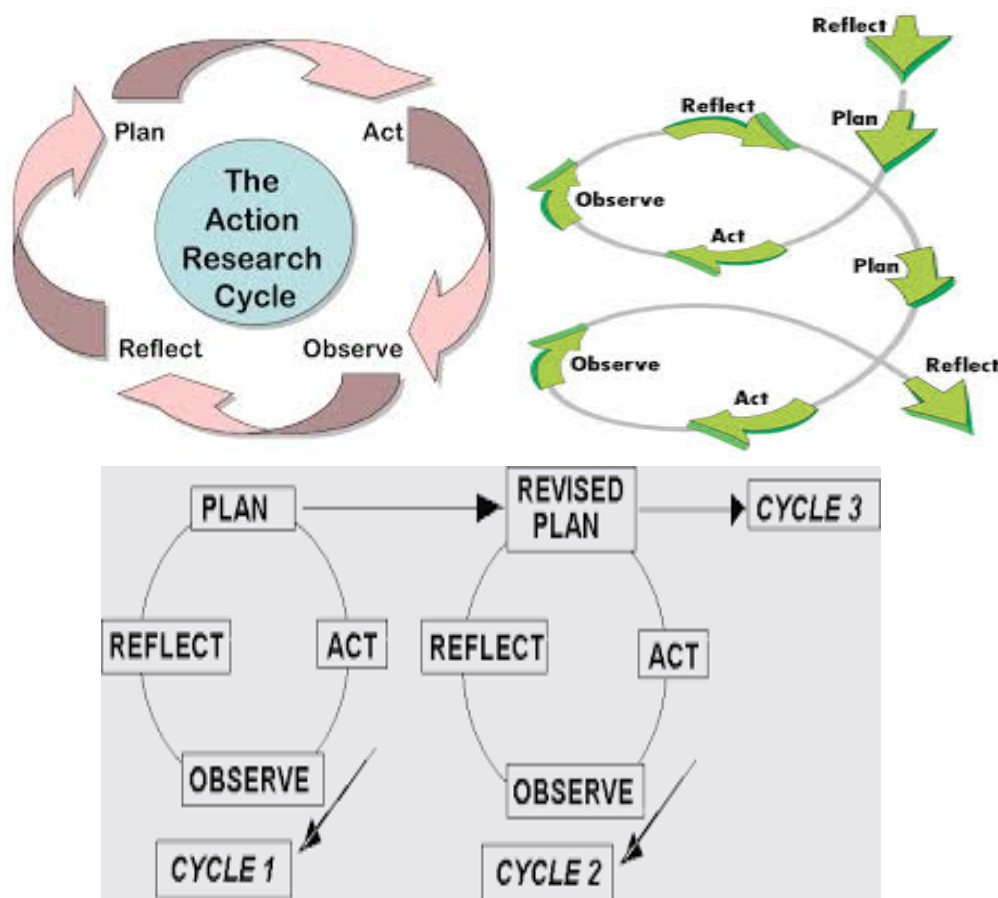
कार्यमूलक अनुसन्धानका आधारभूत सिद्धान्त तथा विशेषताहरू

१. यो गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति हो, यसमा सङ्ख्यात्मक भन्दा गुणात्मक सूचना वा तथ्याङ्कलाई बढी प्राथमिकता दिइन्छ । यसमा मानवीय अनुभूति, संवेग, मनोविज्ञान आदि भावनात्मक पक्षहरूलाई समेटिन्छ । (Qualitative)
२. यो तत्कालीन परिवेशमा गरिन्छ र विषयमा गरिन्छ । अनुसन्धानको विषय क्षेत्र तत्कालीनरूपमा आइपरेका समस्या वा चुनौतीहरूमा आधारित हुन्छ । (Relevant)
३. यो सुधारमुखी हुन्छ । यो अनुसन्धानबाट खोजीको नयाँ ज्ञान सम्बन्धित अवस्थाको सुधारका लागि प्रयोग गरिन्छ । (Change oriented)
४. यो कार्यान्वयनकर्ताबाट नै गरिने अनुसन्धान हो । यो अनुसन्धान कुनै प्राज्ञ, बाह्य विशेषज्ञ वा तेस्रो पक्षबाट नभई कार्यान्वयनकर्ताबाट नै गरिन्छ । (Self involvement)
५. यो अनुसन्धान निरन्तर प्रक्रिया हो । शिक्षकहरूले विशेष परिस्थितिमा कुनै एक वा दुई पटक नभई शिक्षण सुधारका क्रममा निरन्तर गरिरहनु पर्छ । (Continue process)

६. यसलाई चक्रीय अनुसन्धान पद्धति (cyclical) पनि भनिन्छ । यसमा योजना (planning), कार्यान्वयन (acting), अवलोकन (observing), आत्मानुभूति (reflection) र निदान (diagnosis) तथा पुनः योजना (re-plan) को चक्रमा चलिरहन्छ । (Cyclical)
७. यो अनुसन्धान सहभागितात्मक हुन्छ । कार्यमूलक अनुसन्धान सरोकारवालाहरूको सहभागिता विना सम्भव हुँदैन, यसमा अन्य शिक्षक, विद्यार्थी, प्रधानाध्यापक, अभिभावक, व्यवस्थापन समिति आदिको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्छ । (Collaborative)
८. यो अनुसन्धान शिक्षण सिकाइसँग छुट्टै नभई एकीकृत रूपमा लैजानु पर्छ । (Integrated)
९. यो अनुसन्धानको महत्त्वपूर्ण चरणमध्ये आत्मानुभूति (reflection) सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चरण हो जसमा योजना र कार्यक्रम बिचको तादात्म्यताको अनुभूति गरिन्छ र यसैको आधारमा समस्याको निदान (diagnosis) गरिन्छ । (Reflective)
१०. कार्यमूलक अनुसन्धान नियमित कार्यहरूसँगै अगाडि बढ्दछ, यसमा अनुसन्धानका विधि र प्रक्रियाहरू अन्य अनुसन्धानमा जस्तो जटिल नभई तत्कालिक आवश्यकता अनुसार लचकतापूर्ण हुनु पर्छ । (Flexible)
११. यो अनुसन्धान साना चरणहरूमा विशिष्ट परिवर्तनका लागि विशेष कार्यहरू गरिन्छ त्यसैले यो क्रियाशिल हुन्छ । (Action + Research) : (Active)
१२. शिक्षा क्षेत्रमा कार्यमूलक अनुसन्धानलाई प्रयोग गर्दा यो विशेषतः विद्यालयको बहुआयामिक सुधार तथा शिक्षण सिकाइका विविध पक्षको सुधारमा केन्द्रित हुन्छ । (Focused)
१३. कार्यमूलक अनुसन्धान शैक्षिक कार्यक्रमका योजनाहरू सँगसँगै अगाडि बढाउन मिल्ने गरी योजनाबद्ध रूपमा तयारी गरिन्छ र सोही अनुसार कार्यान्वयन गरिन्छ । (Planned)
१४. शिक्षण सिकाइको क्रममा नै विभिन्न अभ्यास Simulation द्वारा कुन कार्यलाई निरन्तरता दिनु पर्ने हो र कुन कार्यलाई थप सुधार गर्नु पर्ने हो यस अनुसन्धानले कार्यान्वयनकर्तालाई प्रशस्त मार्ग निर्देश गर्दछ । (learning)

कार्यमूलक अनुसन्धानका चक्रहरू :

कार्यमूलक अनुसन्धानको प्रक्रियालाई Stephen Kemmis ले एउटा चक्रीय प्रक्रिया (Cyclic process) को नमुनाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । जसलाई तलको चित्रद्वारा देखाउन सकिन्छ ।

(Cyclical process of Action research)

माथिको चित्रमा देखाए अनुसार कार्यमूलक अनुसन्धान प्रक्रियामा योजना निर्माण (plan), योजनाको कार्यान्वयन (action), अवलोकन (observe) तथा प्रतिबिम्बन (reflect) गरी चारओटा चरणहरू हुने गर्दछ। यी चारओटा चरणहरूको छोटो व्याख्या तल गरिएको छ।

१. योजना (Plan)

क्रियात्मक अनुसन्धान शिक्षक आफैले अनुसन्धानकर्ताको रूपमा काम गर्ने भएकोले विद्यालयको व्यवस्थापन, शिक्षण तथा विद्यालयमा अन्य क्षेत्रमा भएका विशेष समस्या/मुद्दाका बारेमा निदान गर्ने कार्य आफैले गर्नुपर्छ। जसका लागि सम्बन्धित शिक्षकले समस्याको पहिचान गर्न जरुरी हुन्छ। समस्या पहिचान गर्ने क्रममा समस्याको प्रकृतिको आधारमा कक्षा शिक्षण गर्दाको अनुभव, विद्यार्थीको पोर्ट फोलियो अध्ययन, डायरी टिपोट जस्ता माध्यमको प्रयोग गर्न सकिन्छ। समस्या पहिचान पश्चात, विश्लेषण गर्ने र सम्बन्धित कारणहरूको खोजीकार्य पनि गर्न सकिन्छ।

यसका अलावा सहकर्मी वा प्रधानाध्यापकसँग समस्याको प्रमाणीकरण गर्ने कार्य समेत गर्न जरूरी हुन्छ। योजना कार्यान्वयन गर्ने क्रममा के काम, कसका लागि, कसरी, कहिलेसम्म र किन प्रश्नको उत्तर आउने गरी रणनीतिक कार्ययोजना तयार गर्दा अझ सहज हुन जान्छ। साथै योजना चरणमा समस्याको निदान भएपछि उक्त समस्याको समाधानको लागि गरिने कार्यहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा गरिने कामहरूको सूचीकरण गर्ने र उद्देश्य निर्धारण गर्ने लगायत विधि, साधन एकीन गर्ने कार्य समेत गर्ने गरिन्छ। सङ्क्षेपमा भन्ने हो भने क्रियात्मक अनुसन्धानको प्रस्ताव तयार गर्ने काम यस चरणमा सम्पन्न हुन्छ।

२. कार्य (Act)

कार्यमूलक अनुसन्धानको वास्तविक अनुसन्धान कार्य यस चरणमा सम्पन्न गरिन्छ। यस चरणमा योजना गरे अनुसारका कार्यहरूलाई पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्ने, परिवर्तन गराउने, सुधार ल्याउने अर्थात् उद्देश्य पूरा गर्ने गरी कार्य गरिन्छ। योजनामा उल्लिखित उद्देश्य, नमुना विधि र साधन आदिको अनुशरण गर्ने कार्य गरिन्छ। कार्यान्वयन गर्ने क्रममा निरन्तर प्रतिबिम्बन गर्ने र परिस्थितिअनुसार योजनामा सामान्य हेरफेर पनि गर्नुपर्ने हुनसक्छ तर योजनामा व्यापक हेरफेर गर्ने कार्य भने गर्नु हुँदैन।

३. अवलोकन (Observation)

यस चरणमा कार्यान्वयनको क्रममा विभिन्न साधनहरूको उपयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, प्रतिबिम्बन जर्नल (Reflective journal) को नियमित प्रयोग गर्ने आदि काम सम्पन्न हुन्छ। यसका अलावा आफूले समस्या समाधानको लागि प्रयोग गरेको रणनीतिहरूको प्रयोगका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूले कसरी सिक्दै छन् उनीहरूको सिकाइमा कति सहज भयो सोको पनि अवलोकन गर्ने गरिन्छ। यस कार्यका लागि माथि योजनामा तय गरिएको विभिन्न अनुसन्धानका विधि र स्रोत साधनको प्रयोग गर्न आवश्यक हुन्छ। यस क्रममा अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका सहभागीहरूको विचार पनि सङ्कलन गर्दै कार्यको प्रतिबिम्बन पनि गर्दै जानु पर्छ। वास्तवमा भन्ने हो भने शिक्षकले ल्याउन खोजेको सुधार र विद्यार्थीमा आएको परिवर्तनको विभिन्न अवलोकनका साधनका माध्यमबाट गरिने लेखाजोखा नै अवलोकन कार्यका रूपमा सञ्चालन हुन्छ। अवलोकनका क्रममा अनुसन्धानकर्ता शिक्षकले आफूले राख्न चाहेको विवरण सङ्कलनका लागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न कार्यका टिपोट, चेकलिष्ट, अवलोकन फारम, फोटो, अडियो, भिडियो तयार गर्न सकिन्छ। यसका साथै कार्य अनुसन्धानसम्बन्धी डायरी अर्थात् दैनिकी लेखन पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ।

४. प्रतिबिम्बन (Reflection)

चिन्तन/प्रतिबिम्बन हरेक चरणमा गर्नुपर्ने कार्य हो, तापनि यस चरणमा माथिका तिनै चरणबाट सम्पादित कार्यको समग्र प्रतिबिम्बन कार्य गरिन्छ। उद्देश्य अनुरूपको परिणाम प्राप्त भयो भएन, अपेक्षित परिवर्तन वा सुधार भयो कि भएन, केके कुरा/कार्य राम्रो तथा सन्तोष गर्न लायक भए र कुनकुन कार्य सोचेअनुसार भएनन् भनी चिन्तन गरिन्छ। क्रियात्मक अनुसन्धानमा सहयोगी व्यक्तिको प्रतिक्रिया पनि लिइन्छ। प्रारम्भिक नतिजा/प्राप्तिबारे सम्बन्धित व्यक्तिलाई जानकारी गराउने र प्रतिक्रिया लिने गर्न सकिन्छ।

कार्यमूलक अनुसन्धानमा माथि उल्लिखित चक्रहरू पुरा गर्दै शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दा आइपरेका समस्याहरू समाधान गर्ने गरिन्छ। समस्याको प्रकृतिअनुसार कुनै समस्या एक दुई चरणमा समाधान हुन्छन् भने कति समस्या समाधानका लागि तिन, चार ओटा वा अझ बढी चक्र पनि आवश्यक हुन सक्छ। तसर्थ सम्बन्धित शिक्षकले एउटा रणनीतिको प्रयोग पश्चात् कति सुधार आयो सोको विश्लेषण वा प्रतिबिम्बनका माध्यमबाट यकीन गरी आवश्यकता अनुसार पुनः योजना गरी थप चक्रको माध्यमबाट समस्या समाधान नभए सम्म कार्यमूलक अनुसन्धान सञ्चालन गर्नु पर्छ।

पेसाकर्मीले गर्ने अनुसन्धान भएका कारण र विषयको प्रकृति एवम् अध्ययनको रुचिसमेतका आधारमा अनुसन्धानकर्ताले तयार पार्ने प्रतिवेदन र यसको ढाँचामा विविधता हुन सक्दछ तथापी अनुसन्धानकर्ताले प्रतिवेदन कसरी तयारी गर्ने भन्ने विषयमा सजिलोहोस् भनेर कार्यमूलक अनुसन्धानको प्रतिवेदनको ढाँचालाई अनुसूची एकमा लेखकको आफ्नै उदाहरण दिइएको छ। यसका साथै माथि उल्लिखित चरणहरूलाई व्यावहारिक रूपमा तल प्रस्तुत विषयगत उदाहरणबाट अझ प्रष्ट हुन सकिन्छ।

शिक्षकद्वारा गरिने कार्यमूलक अनुसन्धानका क्षेत्रहरूको उदाहरण

- कस्तो शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गरेको खण्डमा मैले विद्यार्थीहरूको सहभागिता बढाउन सक्छु ?
- मैले शिक्षण गरेको विषयमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउने उपायहरू के हुन सक्छन् ?
- कसरी कक्षा व्यवस्थापन गरेको खण्डमा विद्यार्थी सङ्ख्या धेरै भएको कक्षामा शिक्षण गर्न सकिन्छ ?

- छात्रा तथा अन्य पिछडिएका समुदायका बाल बालिकहरूको सिकाइ समस्यालाई म कसरी सहयोग पुर्याउन सक्छु ?
- विद्यार्थीहरूको अङ्ग्रेजी बोलीचालीमा सुधार ल्याई अङ्ग्रेजी माध्यमबाट शिक्षण गर्न म के गर्न नयाँ उपायहरू कार्यान्वयन गर्न सक्छु ?
- म मेरा विद्यार्थीहरूलाई सिकाइप्रति कसरी अभिप्रेरित गर्न सक्छु ?
- विद्यार्थीहरूलाई बढी विश्लेषणात्मक तथा सिर्जनात्मक बन्न म कसरी सहयोग गर्न सक्छु ?
- म कसरी सिद्धान्तलाई विद्यार्थीहरूको अभ्याससँग जोड्न सहयोग गर्न सक्छु ?
- म ठुलो कक्षामा सबै विद्यार्थीहरूलाई कसरी सक्रिय र पूर्ण सहभागी गराउन सक्छु ?
- विद्यार्थीहरू मेरो कक्षामा किन चुप लागेर बस्छन् ? प्रश्न सोध्ने तथा अन्तरक्रिया गर्न रुचाउँदैनन् ?
- म मेरा विद्यार्थीहरूमा जीवनपर्यन्त सिकाइ कसरी विकास गराउन सक्छु ?
- औपचारिक परीक्षण विना मैले विद्यार्थीहरूको सिकाइको मापन कसरी गर्न सक्छु ?
- विद्यार्थीहरूमा सहयोगी भावनामा सुधार ल्याउन मैले अभिभावकहरूलाई कसरी सम्मिलित गराउन सक्छु ?
- सिकाइ शैलीका आधारमा सबै विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा कसरी समेट्ने ?
- विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको सिकाइप्रति बढी जिम्मेवार बन्न म के गर्न सक्छु ?
- कक्षामा भएका विभिन्न बुद्धि/बौद्धिकता/प्रतिभाका विद्यार्थीहरूलाई सिकाइको समान अवसरका लागि म के गर्न सक्छु ?
- कक्षामा अनुशासन कायम गराउन मैले के गर्न सक्छु ?
- विद्यार्थीहरूमा नेतृत्व सिपको विकास गराउन म के गर्न सक्छु ?

- मेरो कक्षामा बढी जान्ने र कम जान्ने विद्यार्थीहरूलाई सँगै समेटेर सिकाइको अवसर प्रदान गर्न के गर्न सक्छु ? आदि.

कार्यमूलक अनुसन्धानको प्रक्रिया

१. समस्याको पहिचान गर्ने
२. समस्याको कारणहरू पत्ता लगाउने
३. समस्या समाधानका लागि उपयुक्त विकल्पहरू पहिचान गर्ने
४. विकल्पहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि कार्ययोजना बनाउने
५. योजना कार्यान्वयनबाट देखिएको सुधारहरू तथा परिवर्तनहरूको अभिलेख राख्न तथा व्यवहार अवलोकन गरी आएको सुधारसम्बन्धी तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गर्न उपयुक्त साधनहरू तयार गर्ने
६. कार्ययोजना बमोजिम सुधारका विकल्पहरू कार्यान्वयन गर्ने
७. योजना मुताविक विकल्पहरू कार्यान्वयन गरिरहँदा के सुधारहरू देखियो अवलोकन गरी सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने
८. प्राप्त सूचना र तथ्याङ्कको आधारमा के कति सुधार भयो प्रतिविम्बन र समीक्षा गर्ने नयाँ अपेक्षित थप सुधारलाई समस्याको रूपमा पुनः पहिचान र परिभाषित गर्ने र दोस्रो चक्रको योजना माथि नं १ देखि ८ मा जस्तै गरी तेस्रो, चौथो र अन्य चरणहरूको कार्यान्वयनमा जाने ।

कार्यमूलक अध्ययन सम्बन्धी प्रतिवेदनको खाका/ढाँचा

१.अध्ययनको पृष्ठभूमि   २.समस्याको पहिचान/कथन   ३.अनुसन्धानको उद्देश्य   ४.समस्याका सम्भावित कारणहरू   ५.समस्या समाधानका रणनीतिक विकल्पहरू   ६. विकल्पहरूको प्राथमिकीकरण   ७.योजना, कार्यान्वयन, अवलोकन र प्रतिविम्बन पहिलो चक्र   - दोस्रो चक्र: योजना, कार्यान्वयन, अवलोकन र प्रतिविम्बन   ८.निष्कर्ष, समस्या समाधानका उपाय तथा कक्षाकोठामा प्राप्त सूचनाको उपयोग

उपसंहार

कार्यमूलक अनुसन्धान शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने नवीनतम र वैज्ञानिक प्रक्रिया हो । यो अनुसन्धान शैक्षिक व्यवस्थापनका विभिन्न तह र शिक्षण सिकाइका क्रममा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । विशेषतः शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने नवीन पद्धतिको रूपमा प्रयोगमा ल्याउने गरिएको यो अनुसन्धान सुधारमुखी तथा निर्माणात्मक प्रयोजनाका लागि कार्यान्वयनकर्ता विशेषतः शिक्षा क्षेत्रका सरोकारवालाहरू शिक्षक, प्रधानाध्यापक, स्रोत व्यक्ति, निरीक्षक, प्रशिक्षक प्रशासक तथा अन्य प्राविधिज्ञहरूले आफ्नो कार्यसँग सम्बन्धित समस्या वा मुद्दामा केन्द्रित भई गरिन्छ । विशेषतः शिक्षणमा (समावेशी शिक्षणमा, विभिन्न विषयमा विशेष सिप सिकाउन, ड्रप आउट घटाउन, बालमैत्री शिक्षण गर्न, प्रयोगात्मक सिप सिकाउन, रचनात्मक र नवीन विधिहरू पत्ता लगाउन, निरन्तर मूल्याङ्कनलाई सुधार गर्न, शिक्षकहरूको निरन्तर पेसागत विकास गर्न, शिक्षकहरूले आत्म मूल्याङ्कन गर्न, व्यवस्थापन सुधार गर्न) तालिम प्रशिक्षणमा, निरीक्षणमा, लघु परियोजना कार्यान्वयनमा, परीक्षा संचालनमा, प्राविधिक सिप प्रशिक्षणमा उपयोगी मानिन्छ ।

तथापि यो अनुसन्धान गर्दा सम्बन्धित समस्याको सही पहिचान गर्न सक्नु पर्छ र यसले शिक्षण सिकाइलाई कुनै नकारात्मक असर पार्नु हुदैन । त्यसैगरी अनुसन्धानको लागि शिक्षक नैतिक तथा प्राविधिक हिसाबले पूर्ण तयार हुनु पर्छ र अनुसन्धानको विधि र प्रक्रियाले शिक्षकको धेरै समय लिने हुनु हुन्न । यस अनुसन्धानमा सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण भूमिकालाई सुनिश्चित गरिनु पर्छ । शिक्षण सिकाइको सुधार तथा थप उपायहरूको खोजी गर्ने प्रयोजनका निमित्त यस कार्यमूलक अनुसन्धानको उपयुक्तता र सान्दर्भिकता पुष्टि हुनु पर्छ ।

(कार्यमूलक अनुसन्धान प्रस्तावना नमूना)

शीर्षक : “कक्षा १० को अनिवार्य गणित विषयअन्तर्गत ऐकिक नियम पाठ शीर्षकको समय र कार्य सम्बन्धी समस्या समाधान गर्दा आइपरेका कठिनाई कसरी हटाउने “

नवराज पाठक (प्राध्यापक)

नेत्रावती सामुदायिक बहुमुखी क्याम्पस त्रिपुरेश्वर-३, खहरे, धादिङ

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

अध्ययन-अध्यापन गराउँदा आउने समस्याको पहिचान, समस्या समाधान तथा सुधारका उपायहरू पत्ता लगाउन गरिने खोजमूलक कार्यलाई कार्यमूलक अनुसन्धान भनिन्छ। यो अनुसन्धान शिक्षकले आफ्नो निर्णय एवम् कार्यहरूको गुणात्मक उन्नतिका लागि प्रयोग गरिने अनुसन्धान हो। एउटा असल शिक्षकले शिक्षणका क्रममा आइपरेका समस्याहरू पहिचान गरी उक्त समस्याको समाधान गरी शिक्षणमा सुधार गर्न सिकारु, सिकाइ र गुणस्तरमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। यसै सन्दर्भमा श्री अचने उच्च मा. वि. त्रिपुरेश्वर- ३ खहरे धादिङको गणित शिक्षकको हैसियतले “कक्षा १० को अनिवार्य गणित विषय अन्तर्गत ऐकिक नियम पाठ शीर्षकको समय र कार्य शिक्षण गर्ने क्रममा समस्या समाधान गर्दा आइपरेका कठिनाई कसरी हटाउने ?” भन्ने शीर्षकमा यो सूक्ष्म कार्यमूलक अनुसन्धान प्रस्तावना तयार गरिएको हो। कक्षा १० को अडकगणित अन्तर्गत समय र कार्य (Time and Work) पाठ शिक्षण गर्दा विगतमा धेरै नै कठिनाई आउने गरेको अनुभव रहेको छ। वार्षिक परीक्षामा पनि यस पाठबाट S. L. C. को प्रश्न नं. १९ मा ४ अङ्कको एउटा लामो प्रश्न सोधिन्छ र अधिकांश विद्यार्थीहरू यो प्रश्नलाई छाड्ने गरेको पाइन्छ। तसर्थ उनीहरूलाई उक्त समस्या समाधानमा आईपर्ने कठिनाई हटाई सहज ढङ्गले समाधान गर्न सक्ने बनाउने उद्देश्यले क्रियात्मक अनुसन्धानको माध्यमबाट समस्याका सम्भावित कारणहरू पत्ता लगाउन र सजिलो ढङ्गबाट यसको निराकरण गर्न यो अनुसन्धान प्रस्तावना तयार गरेको छु।

२. समस्याको पहिचान/कथन

भिन्नको धारणा स्पष्ट भएन भने समय र कार्य सम्बन्धी समस्या समाधानमा कठिनाई हुने गर्दछ। त्यसै गरी Multiple को ज्ञान राम्रोसँग नहुनु पनि अर्को खुड्किलो रहने गर्दछ। अधिकांश हाम्रो सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमा माथि उल्लेख गरिएका दुवै पक्षमा धारणागत अस्पष्टता रहिरहेको पाइएको छ। जसका कारण जब ल.स. लिनुपर्ने समस्याहरू आउँछन् जब भिन्नको सरल गर्नुपर्ने समस्याहरू आउँछन् तब त्यस्ता प्रश्नहरूलाई समाधान नै नगर्ने, गरिहाले पनि सही ढङ्गले नगर्ने गरेको पाइन्छ।

यस्तो अवस्थाले एस.एल.सी. को तयारीमा जुटेका विद्यार्थीहरूमा अलमलको स्थिति सिर्जना हुने र अझ पनि राम्रो नआउने हुन्छ। त्यसपछि म आफूभित्र “के उनीहरूलाई भिन्नको धारणा अब दिएर समय र कार्य सम्बन्धी समस्या समाधानमा रहेको कठिनाई हटाउन सकिन्न ?” भन्ने सवाल उब्जियो र यसको जवाफ खोज्ने प्रयास स्वरूप त्यसका कारक तत्वहरूको निराकरण गरी उनीहरूलाई समय र कार्य सम्बन्धी समस्या हल गर्न सहज बनाउने प्रयत्न स्वरूप यसै शीर्षकमा क्रियात्मक अनुसन्धान गर्ने निष्कर्षमा पुगे।

३. अनुसन्धानको उद्देश्य

यस क्रियात्मक अनुसन्धानको उद्देश्य निम्नानुसारको रहेको छ :

- कक्षा १० को विद्यार्थीहरूलाई भिन्नसम्बन्धी धारणा स्पष्ट पार्दै सरल गर्न सक्ने बनाउने।
- उनीहरूलाई समय र कार्य सम्बन्धी एस.एल.सी. परीक्षामा आउने समस्या समाधान गर्न सक्षम बनाउने।
- आगामी दिनमा पनि समय र कार्य शिक्षण गर्दा अपनाउनुपर्ने पूर्व सावधानीको बारेमा आफू स्वयम् सजग रहन आवश्यक सिप विकास गर्ने।

४. समस्याका सम्भावित कारण

कक्षा १० मा अध्ययनरत छात्र-छात्रहरूले सहज ढङ्गले समय र कार्यसम्बन्धी समस्या हल गर्न नसक्नुका कारणहरू निम्नानुसार हुन सक्छन्।

- सोधेको मानको आधारमा इकाई मान निकाल्दा भाग वा गुणन गर्ने सम्बन्धी अलमल पर्नु,
- विशेष गरेर भिन्नको धारणा लिने कक्षाहरू ४, ५, ६ र ७ मा उचित ढङ्गले त्यसको धारणा नलिनु/नदिनु,
- भिन्नलाई स्पष्ट पार्न शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरिनु वा गरेपनि आवश्यक मात्रामा नगरिनु,
- Multiple को धारणाको लागि Multiplication Table मुखाकार नआउनु।
- रुढ गुणन खण्ड निकाली सङ्ख्याहरूको ल.स. निकाल्न नसक्नु।
- भिन्नको सरलीकरण गर्ने कार्यमा कठिनाई महशुस हुनु।
- कृपाङ्क प्रदान गरेर विद्यार्थीलाई कक्षोन्नति गर्नु जसका कारण अधिकांश विद्यार्थी गणित विषयमा तल्लो कक्षादेखि नै अनुत्तीर्ण रहदा रहदै पनि कक्षोन्नति हुनु।
- माथिल्लो कक्षामा पुगिसकेपछि विद्यार्थी स्वयम्मा Multiplication Table, भिन्नको सरल जस्ता आधारभूत ज्ञान लिनमा लाज मानी कमजोरीलाई ढाकछोप गर्ने प्रवृत्तिको विकास हुनु आदि।

५. समस्या समाधानका रणनीतिक विकल्पहरू

- सोधेको मानको आधारमा इकाई मान निकाल्दा भाग वा गुणन गर्ने सम्बन्धमा धेरै भए गुणन र थोरै भए भाग गर्ने अभ्यास गराउने ।
- अर्धठोस वस्तुको प्रयोग गरी भिन्नको धारणा दिने । जसमा समतुल्य भिन्नको बारेमा छलफल गराउने ।
- समानहर भएका र असमान हर भएका भिन्नहरूको सरल अभ्यास गराउने ।
- दुई वा दुई भन्दा बढी सङ्ख्याहरूको ल.स. निकाल्न अभ्यास गराउने ।
- समय र कार्य सम्बन्धी समस्यामा काम कस-कसले गर्दछन् ? कति-कति दिन गर्दछन् ? जस्ता प्रश्नहरूको ख्याल गर्दै सबैले गरेको कामको योगफल एक काम हुन्छ भन्ने तथ्य प्रयोग गरेर समस्या समाधान गर्न अभ्यास गराउने ।
- समस्या समाधान विधिको प्रयोग गरी प्रश्नलाई राम्रोसँग बुझेर समाधान गर्न उत्प्रेरित गर्ने ।

६. विकल्पहरूको प्राथमिकीकरण:

- सोधेको मानको आधारमा इकाई मान निकाल्दा भाग वा गुणन गर्ने सम्बन्धमा धेरै भए गुणन र थोरै भए भाग गर्ने अभ्यास गराउने ।
- दुई वा दुई भन्दा बढी सङ्ख्याहरूको ल.स. निकाल्न अभ्यास गराउने ।
- अर्धठोस वस्तुको प्रयोग गरी भिन्नको धारणा दिने । जसमा समानहर भएका र असमानहर भएका भिन्नहरूको सरल अभ्यास गराउने ।
- समस्या समाधान विधिको प्रयोग गरी प्रश्नलाई राम्रोसँग बुझेर समाधान गर्न उत्प्रेरित गर्ने ।

७. योजना, कार्यान्वयन, अवलोकन र प्रतिबिम्बन

पहिलो चक्र (इकाई मान निकाल्ने अभ्यास गराउने, भिन्नको धारणा स्पष्ट पार्ने र सरलीकरण गर्ने)

(क) योजना

भिन्नको धारणा र त्यसको सरलीकरण गर्दै समय र कार्य सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न निम्नानुसारको योजना निर्माण गरिएको छ ।

क्र.स.	के गर्ने ?	कहिले गर्ने ?	कसरी गर्ने ?	कसले गर्ने ?	किन गर्ने ?
१.	कागजको $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{2}{5}, \frac{1}{8}, \frac{1}{4}$ जस्ता मोडेलहरू बनाउने ।	१८ २०७२/०५/१५ भित्रमा ।	कार्डबोर्डलाई वृत्ताकार रूपमा काटेर बनाउने ।	अनुसन्धानकर्ता आफैले ।	भिन्नको धारणा प्रदान गर्न ।

क्र.स.	के गर्ने ?	कहिले गर्ने ?	कसरी गर्ने ?	कसले गर्ने ?	किन गर्ने ?
२.	भिन्नको शिक्षण र इकाइ मान निकाल्ने अभ्यास गराउने ।	२०७२/०५/१६	<ul style="list-style-type: none"> - कक्षा १० को गणित पिरियडमा सामग्री प्रस्तुत गर्दै $\frac{1}{2}$ र $\frac{3}{6}$, $\frac{2}{7}$ र $\frac{8}{28}$ समतुल्य भिन्न हुन भन्ने तथ्य चित्रको माध्यमबाट देखाएर भिन्नको सरल गर्न लगाउने, - सोधेको मानको आधारमा इकाइ मान निकाल्दा भाग वा गुणन गर्ने सम्बन्धमा धेरै भए गुणन र थोरै भए भाग गर्ने अभ्यास गराउने 	आफू र विद्यार्थी दुवैले	असमानहर भएका भिन्नहरूको सरल गर्दा उही भिन्नमा जब हर परिवर्तन हुन्छ भने त्यही अनुपातमा अंश पनि परिवर्तन हुन्छ भन्ने देखाउन
३.	दुई वा तिन सङ्ख्याहरू ल.स. पत्ता लगाउन संभाउने	२०७२/०५/१६	मौखिक वा साझा गुणनखण्ड लिने तरिका सिकाएर	आफू र विद्यार्थी दुवैले	फरक हर भएका भिन्नको साझा हर बनाउन
४.	समय र कार्य सम्बन्धी अभ्यासको शिक्षण	२०७२/०५/१७ र १८	बोर्डमा एउटा समस्या हल गरेर देखाउने	आफैले	उदाहरण देखाउन
५.	एकाइ परीक्षा लिने	२०७२/०५/२०	तिनओटा प्रश्न निर्माण गर्ने र आफूले बोर्डमा लेखेर विद्यार्थीहरूलाई १ पिरियड भित्र हल गर्न लगाउने	आफैले	विद्यार्थीको उपलब्धि स्तर पहिचान गर्न
६.	नतिजा हेर्ने	०७२/५/२१	कापी परीक्षण गरेर	आफैले	अर्को चक्रमा जान पर्ने नपर्ने थाहा पाउन

(ख) कार्यन्वयन

माथिको योजनामा उल्लेख भए बमोजिम कक्षा १० सेक्सन ए का ५० जना विद्यार्थीहरूलाई समय र कार्य पाठ शिक्षण गर्नको लागि तोकिएकै समयमा भिन्न सम्बन्धी सामग्री निर्माण गर्ने । सर्वप्रथम भिन्नको धारणा दिदै असमान हर भएका भिन्नको सरल गर्न सिकाएपछि अभ्यास २ मा भएको Q.No. हरू २,५,१०,११,१३,१६,१९ लाई उदाहरणको रूपमा क्रमशः माथि तोकिएका दिनहरूमा आफूले बोर्डमा

गरेर देखाउँदै बाँकी समस्याहरू गृहकार्यको रूपमा समाधान गर्न लगाउने । बिच बिचमा मूल्याङ्कन गर्ने । पाठ सकेपछि एकाइ परीक्षाको रूपमा तिनओटा प्रश्न निर्माण गरी एक पिरियड भित्र समाधान गर्न लगाउने । सोधिएका ती प्रश्नहरू अनुसूची १ खण्डमा राखिएका छन् ।

(ग) अवलोकन

विद्यार्थीले गरेका क्रियाकलापहरू र हस्तक्षेपकारी प्रयत्नको अवलोकन गर्ने र तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या गर्नेछु ।

(घ) प्रतिविम्बन

पहिलो चक्रमा गरिएको हस्तक्षेपकारी प्रयत्नमा पाइएका सबल तथा कमी कमजोरीका पक्षहरू पहिचान गर्ने र टिपोट गर्ने । प्राप्ति र निष्कर्षमा पुग्ने । प्रतिवेदन विकास गर्ने र प्रबोधीकरण गर्ने । फेला परेका कमजोर पक्षहरूलाई सुधार गर्ने र दोस्रो चक्रको क्रियात्मक अनुसन्धानका लागि पुनः योजना बनाउने ।

दोस्रो चक्र

(समस्या समाधान विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने)

(क) योजना

भिन्नको सरल गर्न सक्ने भएता पनि समय र कार्य सम्बन्धी प्रश्न नै ठिक ढंगले बुझाइ हुन नसक्दा के गर्ने ? भन्ने अलमल विद्यार्थीमा रहेकोले त्यसलाई निराकरण गर्नको लागि निम्ननुसारको योजना निर्माण गरिएको छ ।

क्र स	के गर्ने ?	कहिले गर्ने ?	कसरी गर्ने ?	कसले गर्ने ?	किन गर्ने ?
१.	समय र कार्यको पाठ एक पिरियड थप शिक्षण गर्ने (३ ओटा प्रश्न)	२०७२/०५/२२	नियमित रूपमा दोस्रोमा समस्या समाधान विधिको प्रयोग गर्दै	अनुसन्धानकर्ता आफैँले	विद्यार्थीलाई समस्यालाई सूक्ष्म ढङ्गले बुझ्न सक्ने बनाउन

क्र स	के गर्ने ?	कहिले गर्ने ?	कसरी गर्ने ?	कसले गर्ने ?	किन गर्ने ?
२.	थप प्रश्न निर्माण गर्ने	२०७२/०५/२३	पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा अभ्यास पुस्तिका (Practice book) दुबैलाई हेरेर	आफैले	मूल्याङ्कनको लागि
३.	परीक्षा सञ्चालन	२०७२/०५/२४	उनीहरूकै कापीमा ४५ मिनेटको समय भित्र सक्ने गरी	आफैले	प्रश्नको बुझाइ भए नभएको थाहा पाउन
४.	नतिजा हेर्ने	२०७२/०५/	कपि परीक्षण गरेर	आफैले	स्तर मापनका लागि

(ख) कार्यन्वयन

भिन्नको धारणाले मात्र हिसाबको पूरा समाधान नआएकोले पुनः एक दिन समस्या समाधान विधिको प्रयोग गरी काम कसकसले गर्ने हो ? कति चरणमा काम भएको छ ? एकलै गर्न कति समय लाग्ने भनिएको छ ? कसले कति दिन काम गर्‍यो ? कसले कति काम गर्‍यो ? पुरा काम गर्ने हो कि बाँकी काम गर्ने हो ? जस्ता प्रश्नहरूलाई सविस्तार समस्या सहित छलफल गराउने, साथै यी सबैले मिलेर गर्ने काम एउटा भएकोले जो जो ले काम गरे, उनीहरूले एउटै कामको केही भाग गर्ने हुदाँ सबैले गरेको कामको योगफल एक हुन्छ। यसै तथ्यबाट सरल गरेर बाँकी काम, पूरा गर्न लाग्ने समय आदि निकाल्न सकिन्छ भनी छलफल गराउने। तत्पश्चात पुनः मूल्याङ्कनका लागि ३ ओटा प्रश्न दिएर ४० मिनेटको परीक्षा समेत लिने। सोधिएका ती प्रश्नहरू अनुसूची २ खण्डमा राखिएका छन्।

(ग) अवलोकन

विद्यार्थीले गरेका क्रियाकलापहरू र प्राप्त नतिजाहरू र त्रुटिहरू अवलोकन गर्ने र तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या गर्नेछु।

(घ) प्रतिविम्बन

दोस्रो चक्रमा गरिएको हस्तक्षेपकारी प्रयत्नमा पाइएका सबल तथा कमी कमजोरीका पक्षहरू पहिचान गर्ने र टिपोट गर्ने। प्राप्ति र निष्कर्षमा पुग्ने। प्रतिवेदन विकास गर्ने र प्रबोधीकरण गर्ने। फेला परेका

कमजोर पक्षहरूलाई सुधार गर्ने र आवश्यकता परे अर्को चक्रको क्रियात्मक अनुसन्धानका लागि पुनः योजना बनाउने ।

८. निष्कर्ष ,समस्या समाधानका उपाय तथा कक्षाकोठामा प्राप्त सूचनाको उपयोग

यस सूक्ष्म अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा शिक्षण सिकाइमा देखापरेका समस्या समाधान गर्न त्रुटिअनुसार सम्बन्धित विद्यार्थीहरू त्रुटिहरूलाई निराकरण गराउने गरी कक्षाकोठामा प्राप्त सूचनाको उपयोग गरिने छ । अतः यस अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजालाई कक्षाकोठामा उपयोग गर्न सकेमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिने अपेक्षा लिएको छु । साथै अन्य अनुसन्धानकर्ता, शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई पनि यसबाट सहयोग मिल्ने अपेक्षा राखेका छु ।

अनुसूचि - १

१. अमरले कुनै काम १० दिनमा र विमलले सोही काम १५ दिनमा गर्छ भने दुवै मिलेर गरे उक्त काम कति दिनमा सकिएला ?
२. सोनीले कुनै कामको $\frac{2}{5}$ भाग काम १८ दिनमा सकिन्छन् र बाँकी काम गर्न उनले रोशनीलाई बोलाउँछिन् । दुवै मिली १२ दिनमा बाँकी काम सिध्याउँछन् भने रोसनी एकलैलाई पुरै काम सक्न कति दिन लाग्ला ?
३. एकजना ठेकेदारले कुनै काम २० दिनमा सिध्याउने गरी ठेक्का लिएछ । उसले तत्कालै ४० जना मानिस काममा खटाएछ । १६ दिनपछि दुई तिहाई काम मात्र पुरा भएछ । कति जना मानिस थप्दा निर्धारित समयमा काम पुरा हुन्छ ?

अनुसूची-२

१. अनिताले एकलै कुनै काम १४ दिनमा र विनिताले एकलै सोही काम २१ दिनमा सिध्याउँछिन् । यदि दुवै मिली काम गरेको ७ दिन पछि अनिताले काम छोडिछिन् भने बाँकी काम सिध्याउन विनितालाई कति समय लाग्ला ?
२. A, B र C ले कुनै काम क्रमश ३०, ४० र ६० दिनमा कुनै १ काम सिध्याउँछन् । तिनै जनाले मिलेर काम सुरु गर्छन् तर ५ दिन पछि A ले काम छोड्छ । B ले पनि काम सकिन भन्दा १० दिन अगावै काम छोड्छ भने काम सकिन कति दिन लागेछ ?
३. कुनै काम रामले १० दिनमा, शिवले १५ दिनमा र विनयले ३० दिनमा सिध्याउँछ । तिनै जना मिलेर गरे भने उक्त काम कति दिनमा सिध्याउलान् ?

सन्दर्भ सामग्री

पौड्याल, अनन्तकुमार (२०६८). *परियोजना कार्य, केस स्टडी र क्रियात्मक अनुसन्धान-२०६८*, काभ्रे :
शैक्षिक तालिम केन्द्र, काभ्रे.

पाठक, नवराज(२०७२). *कार्यमूलक अनुसन्धान प्रस्तावना- २०७२*, धादिङ : नेत्रावती सामुदायिक बहुमुखी
क्याम्पस त्रिपुरेश्वर-३ ,खहरे.

शर्मा, महाश्रम(२०७२). शिक्षक सारथी, काठमाडौँ : गुडविल प्रकाशन.

Frenk Heller (2004). *Action research and Research Action a Family of Method, Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research*. London: Sage Publication limited 1 Oliver's Yard Louis. Cohen, Lawrence Manion and Keith Morison (2007). *Research methods in Education*. New York:

Routledge, 270 Madison Ave.

Mills, Geoffrey. E. (2007). *Action research: a guide for the teacher researcher*, Pearson Education. Newwork: Writer.

State of NSW, Department of Education and Training (2010). *Action Research in Education, Guidelines 2nd Edition. Professional Learning and Leadership Development* .Newwork: Writer.

Tran Thi Thu Hien (2009). *Why is action research suitable for education?*. Hanoi: Department of Foreign Languages for Specific Purposes, College of Foreign Languages, Vietnam National University.

13. Teachers' Leadership Development through Innovation and Action Research

Prof. Bharat Bilas Pant, Ph.D

Research Centre for Educational Innovation and Development (CERID), TU, Balkhu

Abstract

Over the years, notable achievements are seen in net enrolment rate of 6- 10 year old children, the number of primary schools, number of teachers and number of trained teachers and number of female teachers etc in basic and primary education level. To large extent physical infrastructure of the schools are improved and local community, PTA, teachers and local bodies are participating in promoting school environment. However, inadequate, monitoring, supervision and academic support at the school teachers, ineffective as well as inadequate professional development of the teachers and lack of academic leadership among the RP to support the school teachers still remain a serious problem.

The professional development of teachers is one of the key factors to be improved the quality education. Successful professional development opportunities for teachers have a significant positive effect on students' performance and learning. For long open schools through public secondary level have been running under the management of the NCED and the primary and the lower secondary level open schools have been running under the management of Non-formal education centre. Recently the HSEB is also thinking forwards towards working on introducing open education and distant learning at grades 11 and 12. It is therefore a high time that with purpose of making building the capacity and leadership quality of the teachers through open education and distance, learning and also conducting action research to fully implement the teachers' a capacity for instructional design, text materials development in local contexts, students' assessment for enrichment and remedial support, community development and support, capacity building and mobilization of PTA and SMC.

Key words

Academic leadership, action research, capacity building, enrichment and remedial support, community development, leadership quality, open education and distant learning, professional development, teachers

Background

With aims of making education system instrumental to national development, various attempts to implement the recommendations of various educational commissions, committees and reports have been made in the past. Frequent changes have taken place on national objectives of education, structural changes from basic to university education, revision education policy, curriculum, teacher training, provision of female teachers, school management, and implementation strategies related to administrative and academic aspects, free and compulsory primary education bringing all educational institutions under the control of the government (NNEPC 1954, ARNEC 1961, NESP 1971-76, NEC 1991 and HLNEC 1998).

Innovations and Experiments in Education

The NESP 1971-76 drastically revamped the education structure with national objectives of education, educational structure, curriculum, textbooks, examination system, medium of instruction, improved supervision system, and the like focused on improving quality of primary education (National Education Committee, 1985). With purpose to show how a school could play a vital role in rural development, innovations and experiment were tried in a lower secondary school at Lahachok and as a step a head for its continuation a large-scale Seti Education for Rural Development Project (SERDP) supported by UNESCO, UNDP and UNICEF began in October 1981 in six districts in the Far Western Region. With its successful campaign approach to address the problem of illiteracy, the model of 'resource centres' to encourage more decentralized control and management of educational institutions, the Primary Education Project (1984-91) managed by MOE and supported by UNICEF and the WB was implemented. Similarly, the "Instructional Improvement in Primary Education (1984-88)" managed by the Research Centre for Educational Innovation and Development (CERID), Tribhuvan University was implemented..

In response to the World Conference on Education For All (1990), the Basic and Primary Education (BPEP) Master Plan 1991 and the experiences of SERDP, BPEP Phase I was initiated in 1992 with three major purposes to expand access to basic and primary education, improve the quality of primary education, and strengthen management efficiency. By the end of BPEP Phase I in 1997, forty districts and about fifty five percent of the total public schools in the country were covered by the project. The BPEP I was designed so that it addresses all the issues and recommendations made by various education commissions and reports in the past through fourteen components of focus: textbook and curriculum development and dissemination; regular evaluation; teacher training; resource center development; early childhood development; textbook and curriculum development and dissemination; regular evaluation; teacher training; resource center development; early childhood development; construction; non-formal education; women's education; education for special target groups; special education; community mobilization; enhanced technical capability; improvement in educational management and information system; and program management and improvement. In addition the BPEP I laid emphasis in improving physical facilities like school construction and renovation and enhancing educational opportunities through early childhood education classes, special needs provision and non-formal education; curriculum reform and textbook revision; and the establishment of Resource Centre (RC) structures and mechanisms for supervising and supporting teachers. Though the initial aimed at covering all 75 districts by 1997, by the end of this period only 40 districts were covered.

Though the central level project management office was responsible for overall planning, programming, implementation, supervision, and evaluation of the project activities, its nature was of more decentralization at the (district within the District Education Office (DEO). At the community level, the provision of a resource center school and responsibility of implementation, monitoring and supervision BPEP activities. Community mobilization was one of the strongest part of BPEP I where parents and communities actively participated in school management, school construction and implementation of other BPEP activities.

Towards the process of involving the community in school management, the 7th amendment of the Education Act, 2028 BS was made 2058 BS). Restructuring the fourteen components identified by BPEP I into 8 components and sub-components,

the BPEP II was implemented in 1997. Following the MTR1996 and the discussion, new modalities for donor cooperation in the sub-sector was launched in BPEP II. In the task of improving the quality of primary education in Nepal, foreign assistance of over one hundred million US dollars (1997-2002) was mobilized during BPEP II(1999:16). With an integrated approach to programme planning and implementation, the move to BPEP II marked with the introduction of District Education Planning and school-based planning and the Programme Implementation Plan (PIP) as the central pillar of BPEP II.

Another MTR revealed that the BPEP II contributed to the expansion of the primary school system and some improvements in access to basic education over the six years of programming. BPEP II has been characterized by efforts (social mobilization, communications, incentives) to encourage and sustain access by marginalised groups, such as girls, disabled children, and disadvantaged ethnic, caste and socio-economic groups(MOFA, Joint government-donor evaluation of BPEP, 2004).

It was also apparent that it had less success in extending access to excluded groups, including girls, ethnic minorities, displaced persons, and the poorest. In addition, operational problems were seen in improvements in the quality of teaching and learning and providing technical support to teachers, teaching materials, texts, incentives to administrators and teachers, and poor physical infrastructure. Teacher training has not been well linked to needs at the school level and has encountered operational problems in linking distance education and direct instruction (Ibid, 2004).

Plans and Programmes

In last few years, a number of donor agencies have a common overriding concern over promoting access, and quality education to all school age children. With the vision of achieving quality basic and primary education for all by 2015, the National Plan of Action (2001-15) was developed. To achieve the EFA goals, the Government launched the Nepal EFA Program (2004–2009), Secondary Education Support Programme (SESP), Community School Support Programme (CSSP) and Teacher Education Project (TEP) from 2009-10 to 2013-14). The School Sector Reform Plan (SSRP) a long-term strategic plan was introduced as a continuation of the on-going programmes to achieving the goals and objectives of Basic and Secondary education and EFA. The Tenth Plan's Nepal's Poverty Reduction Strategy Paper (PRSP) 2002-

07 and the Local Self Governance Act (1999) both made significant contribution in the management of key services (such as primary education).

The SSRP (2009–2016) having its roots in various steps towards the EFA, the Three-Year Interim Plan and the SSR Core Document and the Interim Constitution of 2007; the Education Act of 1971, and Education Regulation of 2002. The first five years of the plan have been jointly funded by the GoN and nine pooling development partners (DPs) with the support of Catalytic Funds from the Global Partnership for Education (GPE), using a Sector Wide Approach (SWAp) (Nepal School Sector Reform Plan Joint Annual Review May 26 – 30, 2014 Aide Memoire). The plan provided a strategic framework for the Annual Strategic Implementation Plans (ASIP) and Annual Work Plan and Budget (AWPB). Within the SSRP framework, the ASIP/AWPB attempted to articulate strategies into an annual operational rolling plan.

Accomplishments

Over the years, notable achievements are seen in net enrolment rate of 6- 10 year old children, the number of primary schools, number of teachers and number of trained teachers and number of female teachers etc in basic and primary education level. The regular attendance of students have increased and the dropout. To large extent physical infrastructure of the schools are improved and local community, PTA, teachers and local bodies are participating in promoting school environment.

The progress made in implementing the FMIAP Public Financial Management (PFM) and developing and Installing FMIS Software (within IEMIS were noted to be positive.

The Flash Report I, 2015-16 shows that Gross Intake Rate (GIR) in grade 1 is 135.5 % (142.5% for girls and 129.1% for boys). However, the overall GIR for grade I in the year 202014/15 was slightly higher 1.5 i.e 137.0%. The overall NIR in Grade 1 in the school year 2015/16 was 93.8 % (compared to 93.0%) in the last year (93.8 % for girls and 93.9 for boys). The overall NER at primary level was 96.6% (96.2 % and 96.9% for girls and boys respectively) was slightly higher than the status of the year 2014/15 with a total of 96.2 % (95.7% for girls and 96.6 % boys). The total NER at the lower secondary level was 80.9% (81.6 % for girls and 80.2 % for boys) in the school year 2015-16, where as the total NER status was 74.6% (75.5% for girls and 73.8% for boys) in the year 2014/15.

Grade wise flow rate of the students from FY 2014/15 to 2015/16 for primary grade showed that out of the total students enrolled in the year 2014/15 in grade 1, 83.0% (78.4% in the previous year) promoted to grade 2, 12.3% repeated the same grade in the year 2015/16 and 7.4% dropped out from the school system

It was apparent from the data of the year 2015/16 that the total promotion rate for grade 1-5 was 88.2%, repetition rate was 8% and drop out 3.8%. Comparatively the promotion rate of the students was highest in grade 5 i.e. 91% (89% for boys and 92% for girls), the repetition rate was highest in grade 1 i.e. 12.3% (14.6% for boys and 9.9% for girls) and the dropout rate was also highest in grade 1 which was 4.69% (5.68 for boys and 3.7 % for girls) in the year 2015-16. With regards to lower secondary, the total promotion rate for grade 6-8 is 89.9 % in the year 2015-16, the repetition rate 4.8% and dropout 3.8%. Comparatively, the promotion rate of the students was highest in grade 6 which was i.e. 91% (91% boys and 92% girls). The highest the repetition rate was 4.3 (4.6 for boys and 3.9 for girls) in grade 6 and the highest dropout rate is 5.5 (5.5 for boys and 5.4 for girls) in grade 5 in the year 2015-16.. The pattern of grade wise student flow rate at lower secondary level is similar to the primary level in the year 2015-16.

Access to ECD/PPE provisions has expanded significantly; participation in terms of enrolment has greatly increased. However, the quality of ECD provision, which is generally poor in most of the school-based and community-based centres, is a serious concern. Various recent reports and reviews have indicated that the increasing trends of ECD/PPC experiences in Grade 1 have contributed to reduce the repetition rates leading substantially to increasing retention rate at Grade 1, increasing number of trained teachers. An impressive progress has been revealed in Early Childhood and Educational Development (ECED) in terms of access and participation. National Early Grade Reading Program (NEGRP), the Consolidated Equity Strategy and NASA, including the development of a NASA action plan. Following the mid-term review of 2012, SSRP, the MOE has been implementing National Early Grade Reading Programme (NEGRP) since 2014/15 for five years period in early grades i.e. grade 1-3 that ultimately enhances improving learning of the children.

There has been significant improvement in the number of teachers and those who are trained. At the primary level, 97.3% teachers were fully trained (97.6% female and 97.0% male) in total in the year 2015/16, the percent of fully trained teachers however was 96.4% in total (96.1% female and 95.50% male in the year 2014/5. Of

the teachers 1.9% was partially trained and 0.8% not trained at all. However at the lower secondary level, 88.6% teachers were full trained, whereas the percent was only 83.3% in the year 2014/15). In the year 2015/16, 4.1% teachers were partially trained and 7.3% not trained at all in lower secondary level. This shows that there is significant improvement in the capacity building of the teachers at primary level, while there is further need to build the capacity of the teachers at lower secondary level (Draft Flash Report I 2015/16).

The Curriculum Development Centre (CDC) implemented various programmes such as improved evaluation practices, revision of curriculum and textbooks, measures to improve distribution of textbooks, use of multiple textbooks and their distribution by involving private publishers, development of primary grade textbooks in different mother tongues. To date, textbooks are developed in 23 different mothers –tongues (CDC, 2013) and additionally various stories, biographies, and culture based different reference materials have been developed in 15 languages. Based on education rules and regulation 2059 BS and article 35, CDC has approved a number of additional reference materials for grade 1 through 10 in different subjects (Ibid, 2013).

Based on SSRP, the MOE has restructured institutional arrangements creating various Department of Education(DOE), National Centre for Educational Development(NCED), Educational Review Office(ERO) and National Assessment of Students, Achievement(NASA), and, CDC at the central level and also at the district and grassroots levels such as DEO, SMC, PTA and other professional organizations of the teachers and community towards expanding access and equity; improving quality and relevance; and strengthening the institutional capacity of the entire school education system to improve system performance (Joint Annual Review, 2014). As a result of the various interventions over the years, Nepal has shown improvement on access to education at all levels while narrowing gender and social disparities in enrollment. Over the years the notable steps such development and approval of National Curriculum Framework 2006, competency based curriculum in lower secondary level (6-8), the implementation of Continuous Assessment of the Students (CAS) at primary and lower secondary level has been introduced in a gradual manner.

In order to facilitate effectively students learning processes NCED made various significant measures towards teachers' professional development the major component of SSRP. NCED endeavored efforts with immediate objectives to contributing improved performance of teachers through tailored and results oriented

professional training has been its. Also with various support schemes provision were made to provide training to HTs, SMCs, PT as well as SSs, RPs effectively, taking into account best practices and lessons learned. NCED also made efforts towards defining the framework for the professional standards / competency of teachers and development and revision of the standardized teacher training packages. The SSRP has placed importance on improving students learning and classroom performance through the professional development of teachers and therefore considers teachers professional development and students learning as an integrated approach (status report, 2015). NCED has been running TPD courses with three independent modules of 10 days each to constitute certification of 30 days training. Three components include training cum workshop including face to face event to be conducted at the training centre hub(RC for Basic level and ETCs/LRCs for secondary level) running for 5 days; self study exercise covering school based event upon completion of the training cum workshop course running for 30 days gross period by engaging the participants independently in the structure sets of assignments and counted towards credits of 3 days equivalent). and finally instructional counseling covering school based even completion of the self study exercise course running for 2 days under the complete guidance of the same set of trainers invariably mobilized to check and collect the assignment and to provide on site professional support.

According to Flash Report 2071, the percentage of fully trained teachers in all community schools was 96.4% at primary level, 83.8% at lower secondary level and 93.% at secondary level, while according to Flash I 2015/16, the percentage of fully trained teachers is 95% at primary level, 81,2% at lower secondary level and 93.5% at secondary level. According to Flash report I of 2015-16, there are more trained primary level teachers than other teachers. The gap analysis between annual achievement and the Annual Strategic Implementation Plan (AISP) shows that there is a need to increase the number of teachers who have gone through 10 day training. As indicated in the status report 10 day TPD modules conducted through RCs at all level have been successful in achieving over 89% PPR and only 86% of the annual target. In addition about half of the target was met on the 10 days customized training program on ICT capacity building. It is interesting to note that the status report has clearly indicated a number of areas of under performance. They include practice of three days self learning exercise and two days counseling exercise, the training norm of the TPD is very low, as a result, it affected the uniformity and standardization, of training , post training activities could not be effective , lack of

coordination between central level TOT programs and district level programs (Status report, 2015).

The NCED has also prepared digital teaching and learning materials and outline resource materials of secondary level and uploaded them on the website which was very helpful for teachers wishing to apply training skills in the classroom. This type of materials are also required to the primary and lower secondary school to improve the level of teaching and learning and ultimately the quality of education.

The Village Level Educational Planning (VLEP), School Improvement Plan (SIP) and the implementation of social audit and timely audit of financial transaction were ensured.

Acquisition of teaching license has been mandatory for the aspiring candidates to enter into teaching profession. But lack of consistency in adopting policy has remained to be a challenge for the government of Nepal for a long time. Due to shortage of teachers in the remote areas in general and some specific subject like science in particular, government made efforts towards delivering the set of textbooks - the main instructional materials to primary school children for classroom teaching-learning in time and also to deliver textbooks in mother tongues. The insurgency has had profound effects on the delivery of essential services and educational facilities, schooling practices, and the abduction of teachers and students (Joint evaluation, 2004).

There is a need to enhance partnership between local body (village development committee (VDC), municipality and district development committee (DDC) and MOE for the development of criteria, setting roles and responsibilities for implementing ECD programmes at the local level. Monitoring of ECD programmes is very weak. Despite various interventions in the education system, the performance level of the students is not so encouraging. The National Assessment of Student Achievement (NASA) Unit established in the MOE have conducted NASA 2011 and NASA 2013, the first and second round of the assessment for grade 8 and the first round assessment of grade 3 in 2012. The Assessment report has clearly pointed out great difference in the achievement level of community schools compared to the institutional school indicating towards the weak capacity of the current education system (The Draft Flash Report I 2015-16). The NAS report particularly that of 2013 clearly suggest for further policy, planning and programme and implementation of

school education (ibid, 2015-160). The present data clearly shows that there are 95% teachers who are fully trained, 2.4 % untrained and 2.5 % untrained at primary level while at lower secondary level 81/2% teachers are trained, 3.9%, partially trained and 14.9% untrained.

The percentage of students at the primary level who received full set of textbooks was 81.1 % which decreased to 76.1% in the current year. The reason however was reported to be the consequences of two devastating earth quakes in the country. The highest percentage of students receiving full set of textbooks was 78.7 in grade 5 and 78.5% in grade 7. SSRP expected the role of local bodies as taking the responsibilities for the planning (VEP), implementing and monitoring of Basic Education (including free and compulsory basic education). The local bodies are not fully functional as there are no elected local bodies for a long time. As a result contribution of local bodies was not as expected. Recently the government has also clearly formulated policy to introduce Letter Grading System for School Leaving Certificate Examination.

Issues and Gap

Teachers' management and capacity building

Some research studies have shown that teacher management as a detrimental key factor and the need for quality enhancement of teachers' management practice in Nepal. Various research conducted over the years have revealed various issues related to poor teacher management, uneven deployment of government teachers, deployment based on the PCF system, relief (Rahat) grant system, allocation and distribution of teachers quota, teachers' recruitment, transfer and promotion, academic qualification, lack of subject wise teachers, weak SMC, least concern of the stakeholders (Santwona Memorial Academy 2012, R & D Nepal 2011, DOE 2010).

Recently the joint evaluation has suggested various measures for indicated teacher development and management such as coordination with TSC to initiate the process for making changes in the existing law, related to need-based recruitment and deployment of teachers. Studies on management of teachers for inclusive schools revealed a mismatch between the schools and teachers and lack of preparation among teachers and the problem of deployment and redeployment of teachers was also pointed out by various researches (CRID, 2006, and NCED, 2004). Teacher management strategies 2013 indicate for review of the current teachers' professional

development arrangement and the exclusive role of the RC in teachers training and academic support to primary schools.

Though SSRP, 2009 emphasized the new concept of Continuous Professional Development (CPD) for teachers and various professional development activities were introduced by NCED, the teachers lack adequate knowledge and skills for teaching. A CERID study on classroom transformation for better conditions of pedagogical processes and student-centered learning revealed that despite some good practices like focused training; use of materials; incremental/ stepwise development; stakeholders' awareness , the classroom learning was dominated by teacher; emphasis was given on rote learning and a situation of repetition of textual materials; lack of instructional materials; restricted movement of the teachers and students in the classroom etc prevails at the school level(CERID, 2007) . Another study (CERID, 2008) revealed that though the revised curriculum (2060) was user-friendlier and it has increased relevancy with the provision of local curriculum and teaching in mother tongue. There is lack of orientation/training to the teachers on the revised curriculum and textbooks. In addition, technical backstopping to the teachers is also lacking. The study clearly spelt out a need for clarity on local curriculum and national implementation strategy and need to emphasize teacher training on how to conduct classroom teaching learning with the help of curriculum even if there is no textbook(CERID, 2008)

A study conducted by CERID revealed that teachers were facing various challenges and problems in their profession, like, present qualifications being inadequate to have good command to teach, difficulty to teach English subject and teach in English medium CERID, 2009. In addition the teachers were faced with , difficulty in teaching effectively to diverse nature of students in terms of multi-culture, multilingual background with varied economic strata, employing the training inputs in real classroom situation, teaching as per the new curricular intents / focus and specially having none to support them solve instructional problems(ibid, 2009). The report indicated that absence of systemic policies for continuous teachers' professional development besides the teachers' preparation part (qualification and basic training) has been seen (ibid, 2009).

Textbooks development and distribution

The Janak Educational Materials Centre (JEMC) that is comprised of representatives from concerned ministries and organizations has been operating as a public limited company is responsible for production and distribution of school textbooks throughout Nepal(UNESCO, 1998) Though there is provision for free textbooks but they do not reach in the hands of the children in time. Most of students in the remote areas have not received textbooks in stipulated time. The ground reality is that the children do not receive full set of textbooks in the beginning of academic session. Inadequate and delayed textbook distribution has remained to be a recurrent problem for years in Nepal.

The problem of maintaining quality with timely availability of textbook, however, has not been solved yet. Efforts made to improve the quality of text books in terms of illustrations, figures and comprehensiveness of the contents, are on progress. Timely printing and distribution of free textbooks is one of the major challenges in the system. In order to resolve the problem there is the need for further improvement in textbook printing and distribution mechanism for quality control and timely distribution.

Capacity building at grassroots level

Lack of the policy level and implementation level both have supposed to be raising the quality with sustainable progress rate in the future. Efforts to run programs in regular way to organize a meeting of SMC, PTA, teacher staffs and child club, conduct SMC/ PTA/Teacher meetings and making frequent interactions with stake holders focusing on improving children's' learning achievement and strengthening the relation among parents, teachers and students. Inadequate, monitoring, supervision and academic support at the school teachers

Teachers' inefficiency

Ineffective as well as inadequate professional development of the teachers and lack of academic leadership among the RP to support the school teachers still remain a serious problem. Teachers have not been successful in delivering the curriculum effectively improving the learning and performance of the students and developing life related skills.

Ineffective classroom delivery

Despite the trainings received, the teachers have not been motivated and demonstrate their ability to give effective classroom delivery. The teachers have not been instrumental in developing delivery skills to tackle the classroom situations in absence or late delivery of appropriate reading materials, textbooks and reference materials and locally available teaching aids. Similarly they have not been successful in facilitating the use of CAS and develop a system of providing feedback to students for enhancing learning achievement. Overall teacher's inefficiency in delivering instruction in absence of textbooks and other support materials largely prevail in the primary and lower secondary level in Nepal.

Justification of teachers' leadership development

As an innovation and experiment for quality learning, there is a need to build the leadership quality of teachers to play multifaceted roles. The professional development of teachers is one of the key factors to be improved the quality education. Successful professional development opportunities for teachers have a significant positive effect on students' performance and learning. Thus, as one of the key aims of the SSR was to increase students' learning and to improve their performance, the professional development of teachers must be considered a key factor, and this, at the same time, must feature itself as an integrated element of the larger school sector reforms. (ASIP 2012-13). Despite the initiation of supporting mechanism in districts to conduct action research most of the schools were not reported to be exercising it. TPD modules implementation procedures should be revisited to integrate the core pedagogical and management aspects. Taking into consideration of importance of Action Research on teaching DEO requires making special effort to motivate teachers to perform action research.

In Nepal with purpose to implement open education effectively, since the year 2063, a policy related to distance education and open learning has been introduced. Based on the demands, at least one public school from each district has been selected and open school are running in the country. NCED established in 1993 has since long been working as an apex body for human resource development under the Ministry of Education (MOE) and planning, designing and implementing varieties of activities related to teacher development, capacity development of educational personnel under the Ministry of Education and conduction of research activities in education. In the

past, the training programmes were conducted by different institutions/organizations and it was difficult in coordination and avoiding duplications. Later inconsideration of the integrated and coordinated approach and efforts, distance Education Centre and Secondary Education Development Centre were merged with NCED in 2004 to form a greater NCED which deals with all aspects and levels of teacher training, and management and professional trainings. In Nepal with purpose to implement open education effectively, since the year 2063, a policy related to distance education and open learning has been introduced. Based on the demands, at least one public school from each district has been selected and open schools are running in the country.

Until now the youths and adults who are deprived of first opportunity of enrolling in schools are receiving opportunity to obtain education through 84 public secondary level schools as open schools from all over the country. The open schools at secondary level have been running under the management of the NCED. The lower secondary level open schools have been running under the management of Non-formal education centre. Though this type of education is considered as open schools, this can apparently be considered as alternative education. The NFEC has conducted open schools in 37 public schools. In total there are 1185 schools of primary level, 84 of lower secondary level and 50 of secondary level.

The Schools Sector Reform Plan (2009-15) stressed the need for expanding alternative programmes like pen and distance learning to expand schools so that the opportunity would be available to deprived children. Besides the Nonformal Education Policy 2063 also insisted on expanding the opportunity for open and distant learning at school level. In addition, increasing access to education to those who are having willingness to learn is emphasized by the Open Education and Distance Learning Policy 2063. The third amendment of Open Education and Distance Learning Policy 2063 in 2070 insisted on increasing opportunity of training to the school teachers to strengthening their capacity by means of distance and open learning. The national level educational commissions of 2049 and 2055 also recommended for providing school education through open and distance learning. Similarly, Education for All National Plan of Action 2001-15 also place priority on increasing opportunity of lifelong learning process. The Education Act 2028 and Educational Rules and Regulations also places importance on providing open and distance learning for teachers training and providing school education. Radio education teachers training project started in 2035 has contributed in teachers

training. With purpose of making open education effective, the distance education and open learning policy and implementation guidelines have been formulated and implemented to offer education at school level. Since 2040 various efforts have been made to introduce open learning and distance education at higher level since 2040. In Nepal various policies are formulated towards strengthening the open and distance learning at grade 11 and 12. The HSEB is moving ahead with intention of introducing open schools at grade 11 and 12. In this circumstance there is a need to use distance mode of teachers training to ensure the access of trained teachers for running the programme effectively.

MOE should take strong measures towards defining the framework for the professional standards / competency of teachers and development and revision of the standardized teacher training packages by the National Centre for Educational Development (NCED)/Education Training Centers (ETCs) to allow teachers select as per their individual requirements.

Conclusions

As key elements in quality education, effective measures for teachers preparation and development, training for profession development inclusive teaching, students assessment, preparation of instructional materials, development of local materials, delivery of the curriculum relating it to local context, using peer teaching among the teachers and developing the notion of lead teachers, involvement of teachers in action research and its use in instructional improvement and delivery to suit the learning differences among the students and monitoring and supervision based on peer review and feedback could be a step ahead to improve the entire education system based on bottom up approach.

WITH ADB FUNDING PROPOSED FOR A 3-YEAR PERIOD (SUPPORTING SCHOOL SECTOR DEVELOPMENT PLAN (SSSDP) AND WITH PURPOSE TO BUILD ON SSRP AND STRENGTHEN REFORMS FOR A MORE INCLUSIVE, EQUITABLE AND HIGHER QUALITY SCHOOL EDUCATION, THE GOVERNMENT IS PREPARING THE SCHOOL SECTOR DEVELOPMENT PLAN (SSDP) FOR 2016- 2023. THIS PAN WILL BE FULLY CONSISTENT WITH NEPAL'S COUNTRY PARTNERSHIP STRATEGY (2013 2017) WHICH STRESSES CONTINUED SUPPORT TO SCHOOL EDUCATION, AND IS INCLUDED IN THE COUNTRY OPERATIONS BUSINESS PLAN (2016 2018).

Under the strategy of SSDP implementation teachers may exhibit leadership role in multiple ways. Both formal and informal roles emerge in a school setting. They can shape school culture and ensure the quality of learning among the children. The teachers can be a resource provider, instructional specialist, curriculum and reading materials developer, classroom supporter, peer educator and mentor, learning facilitator, school leader, data generator and finally a creative learner. In this connection there is a need to develop the leadership capacity of teachers as an innovation in education to make it instrumental in quality learning of the children and primary and lower secondary level in Nepal. It would be timely to introduce teachers training through open and distance mode in an effective way at primary and lower secondary level and also conduct action research to address various components of teacher training.

MORE SPECIFICALLY THE TEACHERS CAN PLAY A FOLLOWING ROLE TO CREATE SYNERGIES IN ENHANCING LEARNING AND QUALITY OF EDUCATION WITH THEIR OPTIMUM INVOLVEMENT IN THE FOLLOWINGS:

- Instructional design
- Text materials development in local contexts
- Students' assessment for enrichment and remedial support.
- Community development and support
- Capacity building and mobilization of PTA and SMC
- Research, monitoring and evaluation
- Teachers continuous professional development
- Instructional support materials

Therefore, it would be more timely and genuine to design and implement basic education through planning, designing and implementing "Teachers' Leadership Development: Innovation and Experiment for Quality Learning".

References

- Education for All 2000 Assessment, Country Report NEPPUI Nepal. Ministry of Education. EFA Assessment Committee. Education for All 2000 assessment: country report : Nepal. Bangkok::UNESCO PROAP, 2000.
- Education for All National Plan of Action (2003), GON. Ministry of Education and Sports Nepal National Commission for UNESCO in Collaboration with UNESCO Kathmandu, Nepal 2003
- CDC. 2013 Curriculum activities, quarterly publication, 2013, year 14 article2 (in nepali): CDC :Author
- CDC. 2008. *Primary Education Curriculum*. Bhaktapur, Curriculum Development Center.
- CDC. 2005. *National curriculum framework for school education (Pre-primary – 12) in Nepal*. Bhaktapur: Curriculum Development Center.
- CDC. 2003. *Primary Education Curriculum (Revision)*. Bhaktapur, Curriculum Development Center.
- CERID(2006). *Life skill education: Nature of issues and their linkage to system provisions*. Kathmandu, Research Centre for Educational Innovation and Development.
- CERID(,2007).*Classroom Transformation for Better Conditions of Pedagogical Processes and Student-Centered Learning* .Research Centre for Educational Innovation and Development
- CERID(,2008).Provisions and Conditions for Better Classroom Pedagogical Practices. Research Centre for Educational Innovation and Development
- CERID (2009). *Exploring the Opportunities for Professional Development of Primary School Teachers in Nepal* , Formative Research Project, CERID, Kathmandu
- DOE(2013). *A Study on out of school children and verification of data*. Bhaktapur, Department of Education. 2013b. *Annual Strategic Implementation Plan*. Bhaktapur,

- Department of Education 2013c. *Flash Report I, 2012/13*. Bhaktapur,
- Department of Education 2012. *Flash Report I, 2011/12*. Bhaktapur,
- GON. 2007. *Interim Constitution of Nepal*. Kathmandu.
- HMG/N(2003). *Education for All 2004–2009 Core Document*. Kathmandu, Ministry of Education and Sports and Nepal National Commission for UNESCO.
- HMG/N 2001. *Seventh Amendment of the Education Act of Nepal (2001)*. Kathmandu.
- HMG/N(1998). *The Local Self-Government Act, 1998*. Kathmandu.
- MoE. 2009. *School Sector Reform Plan (2009-2015)*. Kathmandu, Ministry of Education.
- HMG/N(2009b). *Multilingual Education Implementation Guidelines*. Kathmandu, Ministry of Education.
- MoE 2008. *School Sector Reform Program (SSRP 2009-2015)*. Kathmandu, Ministry of Education.
- MoE and UNESCO. 2003. *EFA National Plan of Action 2001-2015*.
- NFEC. 2007. *Non-formal Education Policy and Strategy (2007)*. Sanathimi, Non Formal Education Center.
- NNEPC. (1956). *Education in Nepal (Report of the Nepal Education Planning Commission, 1956)*. Kathmandu, Nepal National Education Planning Commission.
- NPC. 2011. *Three Year Interim Development Plan 2011-2014*. Kathmandu, National Planning Commission.
- UNESCO (2012). *EFA Global Monitoring Report - Youth and skills: Putting education to work*. Paris, UNESCO Publishing.
- UNESCO(. 2008). *Education for All: Global monitoring Report – Will we make it?*⁹⁷
- UNESCO(2002). *Integrating Lifelong Learning Perspectives*. Paris, France, UNESCO.

- UNESCO(2007). *EFA Mid-Decade Evaluation Report*.
- UNESCO(2003). *Language Population Monograph*, Vol. 1, pp 137-172.
- COWI (2004). Joint Government Donor Evaluation of Basic and Primary Education Programme II. MOES, Kathmandu and Ministry of Foreign Affairs, Copenhagen Nepal <http://www.oecd.org/>
- School Sector Reform Plan Joint Annual Review May 26 – 30, 2014 Aide Memoire <http://www-wds.worldbank.org/>.
- GON (19990). *Basic and Primary Education Programme: Master Plan*. Kathmandu: Ministry of Education.
- GON (2001). *Education for All: National Plan of Action (2001-2015)*. Kathmandu: Ministry of Education. Government of Nepal (2002). Education Regulations. Kathmandu: Ministry of Education.
- GON (2002). *Teacher Education Project: Core Document (2002-2008)*. Kathmandu: Ministry of Education.
- GON (2003). Education for All Programme (2004-2009): Core Document. Kathmandu: Ministry of Education.
- GON (2008). School Sector Reform Programme: Core Document. Kathmandu: Ministry of Education.
- National Planning Commission (2002). Tenth Five Year Plan (2002-2007). Kathmandu: NPC.
- National Planning Commission (2007). Three Year Interim Plan (2007-2009). Kathmandu: NPC.
- UNESCO (1998). *Nepal Education policies, curriculum design and implementation at the general secondary level*, UNESCO Statistical yearbook 1998, . Paris
- UNESCO (2000). Education for All: Framework of Action, Dakar, Senegal. Paris:

14. Encouraging Factors Towards Professional Development of Mathematics Teacher

Dr. Bed Raj Acharya

**Associate Professor, Department of Mathematics Education, University Campus
Tribhuvan University, Kirtipur**

Abstract

In this article, I have explored the encouraging factors towards professional development of mathematics teachers. The main purpose of this paper has been to explore the encouraging factors toward professional development of mathematics teachers. The paper is based on qualitative inquiry with Purposive sampling techniques for which I have doing; I included mathematics teachers and mathematics educators as data sources. On the basis of interview with teachers, and educators I came up to the conclusion that opportunity for attending mathematics workshops, seminars and conference sharing, job security, being provided the constructive feedback, getting promotional opportunity, attractive salary, develops professionalism and use of technology were the main encouraging factor for professional development of mathematics teachers.

Key Words

Encouraging factors, Professional development, Mathematics teachers, Professionalism

The Context and Background

Teachers are the cornerstone of education. Good teachers are always required for quality education. For this teachers' professional development is very essential. Professional development is an ongoing process through which teachers keep growing with their own voluntary effort (Head and Taylor, 1997). Teachers' professional development is a lifelong process depending on knowledge, skills, and experiences necessary to provide effective instruction to the students and their progress. It is the process of keeping teachers up to date with the development in the field through regularly reviewing and evaluating their teaching skills (Dean, 1995). In fact teachers' professional development strengthens the purpose of teaching- learning activities, which ultimately raise the quality of education of their professional

development. Because teachers as educators, can raised their status and standard to improve teaching- learning activities. Teachers need to be updated with recent knowledge and skills because they are educators. One of the characteristics of the professional development is that professionals form an association and all professionals become the members of their association. Association plays an important role to standardize knowledge, skill, attitude and habits of its members. Therefore, teacher professional development concerns teachers daily of their association (with their association as well as) as well as national development through ethical aspects.

Teachers' values, identities and moral purposes are the major affecting factors of effective teaching behavior. Their attitudes to (towards) learning (,) care and commitment to the subjects (,) they teach(,) are also associated with effective teaching. The best mathematics teachers are those who are confident in their discipline and committed to their subject, to their students (to the subject and students as well). They are patient, caring and dedicated to their students' achievement.

Mathematics teachers' professional development includes the acquired, skilled and emotional intelligence through formal education and trainings along with the induction direct and second hand experience of the whole teaching career through a number of trajectories of achieving self-awareness and future direction in teaching. Without quality of teachers quality of education is impossible. In this context, Day (2005) states that teachers have the sole potential to enhance the quality of learning by bringing life to curriculum and inspiring students to curiosity and self directed learning.

Professional development, in a broad sense, refers to a development of a person in his or her professional role. More specially, "Teachers' development is professional growth a teacher achieves as a result of gaining increased experience and examining his or her teaching systematically" (Glatthorn, 1995). Professional development includes formal experiences such as attending workshops and professional publications, watching television documentaries related to an academic discipline, etc (Ganser, 2000). This conception of professional development is, therefore, broader than career development, which can be defined as "the growth that occurs as the teacher moves through the professional career cycle" (Galtthorn, 1995) and also broader than staff development, which can be is "the provision of organized in-service programmed designed to foster the growth of groups of teachers; it is only one

of the systematic interventions that can be used for teacher development" (Galtthorn, 1995). When looking at professional development, one must examine the content of the experience, the process by which it will take place (Ganser, 2000).

This new emphasis has been welcomed by teachers and educators in general as it represents, a much needed appreciation of teachers' work, and promotes the concept of teaching as a profession. Unfortunately, others have taken this new emphasis as a sigh from which teachers are not provided adequate teaching standards. Actually, It is for those hard working teachers and educators who need the professional development opportunities, not only to promote the recognition of their work as professionals, but also to raise the opportunities for growth, exploration, learning, and development for all professionals in any field a. In this context, training is one of the means for teachers' professional development. Redefinition of staff development as a process of learning, the role of leadership at the school level, the organizational culture at the school level and the role of external agencies at the local and regional level are the contributing factors for successful teacher development (Fullan, 1987).

Inside the classroom, teacher's roles are importance teachers are learning to (important since they) act as facilitators and mentors of their students' learning. Outside of the classroom, teachers are assumed to have collaborative team-building and decision-making roles. These roles of teachers can be accomplished through professional development. Professional development provides opportunities for teachers to explore new roles and develops their new instructional techniques. The nature of these opportunities depends largely on how professional development is perceived by the entire educational system. To fulfill the demand of the students, parents as well as mathematics learning communities it is necessary to explore the encouraging/ contributing factors that can broaden developed professional development of mathematics teachers. So, I have been motivated to write this paper on the topic 'Encouraging

factors toward

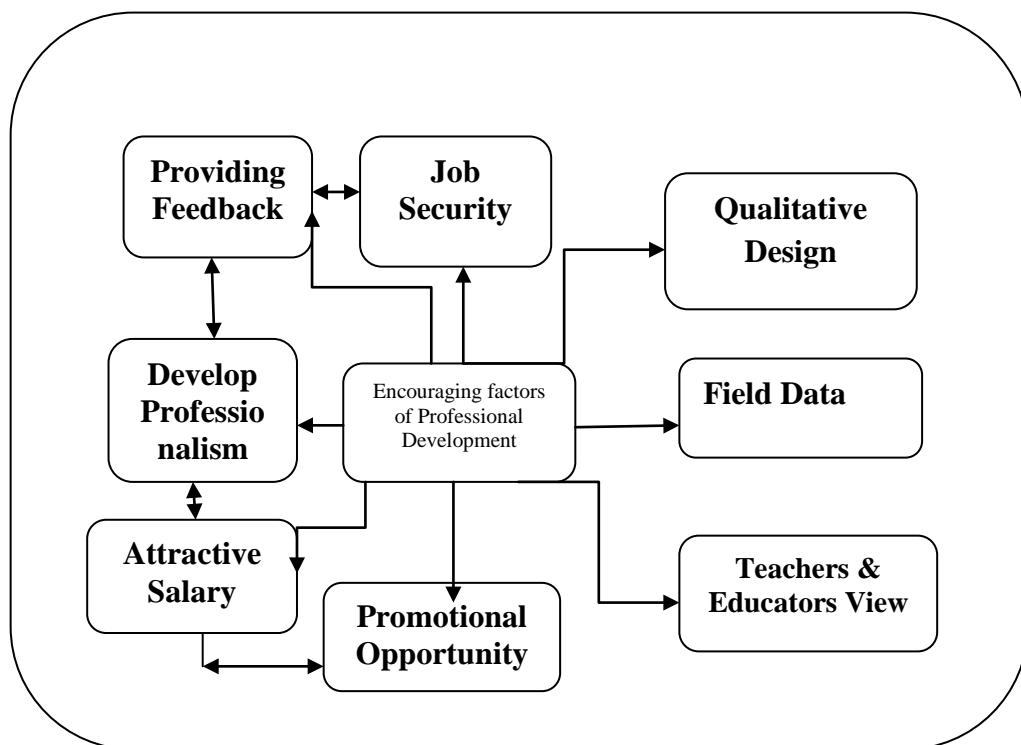
professional development of mathematics teachers'.

Purpose

The main purpose of this study is to explore the encouraging factors toward professional development of mathematics teachers.

Conceptual Frame work

A conceptual framework is an analytical tool with several variations and contexts. It is used to make conceptual distinctions and organize ideas. Strong conceptual frameworks capture something real and do this in a way that is easy to remember and apply. The conceptual framework helps to understand the whole research briefly. In the below figure (1) conceptual framework depicts the main encouraging factors in left hand side and research process in the right hand side.

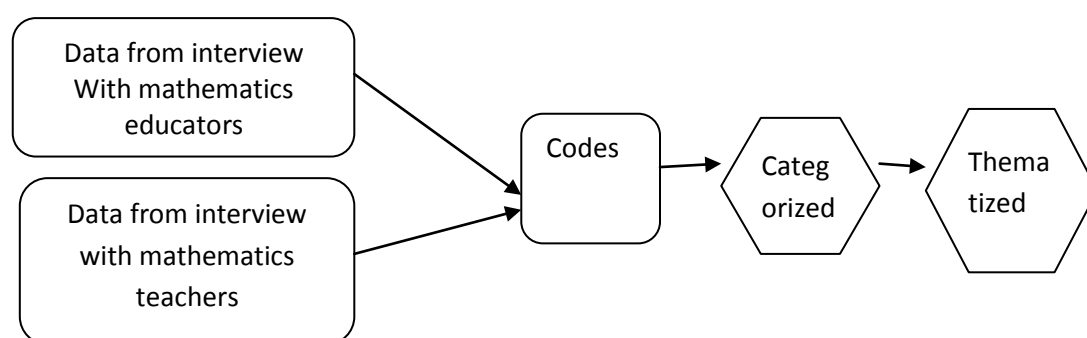
Figure1: Conceptual Framework

Methodology

The research design I have chosen is qualitative. Qualitative technique is a form of inquiry that explores phenomena in their natural setting and uses multi-method to interpret, understand, explain and bring meaning for them (Creswell, 2009). The site I have selected purposively is of Kathmandu district and the sample of this is mathematics educators and mathematics teachers.

During the study, I have not disclosed the participants' real name following the research ethics. Through interviews of mathematics educators and mathematics teachers, I have generated the data. I asked open ended questions to explore encouraging factors toward professional development of mathematics teachers. I have analyzed and interpreted the data by linking different theories and literature. The below figure clearly depicts how data are collected and analyzed.

Figure 2: Data analysis Process

Encouraging Factors for Professional Development

There are many encouraging/ contributing factors for professional development of mathematics teachers. Among them, the main encouraging factors which I have themetized, on the basis of responses of the informants can be presented below:

Opportunity for Attending Mathematics Workshops, Seminars and conferences

Teachers as professionals need to get mastery over instructional competences which include the subject knowledge, awareness of the prescribed curriculum, pedagogical expertise, the capacity to manage and generate change, the ability to engage constructively in self-development through reflection as a teacher, and involvement in research development of schools and the education service. This work is only possible by participation of different mathematics workshop, seminars and national and international conferences. In this issue my teacher participant A said,

“In my opinion the different work shops, seminars and conference out to be organized for professional development of mathematics teachers. And Participating these functions, we share ideas, tendency to support dialogue and collaboration. We, teachers enjoy the chance

of working together and exchange our ideas. If this is done at school, this can lead input and skill transformation to each other.”

From the above information, I found that mathematics teachers need to participate in different conferences, workshops and seminars which will help to develop the professionalism. Through involvement in such activities, mathematics teachers’ work together collaborative and sharing ideas about subject matter that can help in their professional development. Roberts (1988) claims that sharing ideas with the colleagues is one of the most important ways of generating professional knowledge. In this issue my another participant mathematics educator E₁ opined that,

I think, through participating mathematics workshops; conferences and seminars, the teachers can exchange the ideas of diverse learners. Their participation in meetings, seminars, talk programs and conferences helps a lot to enhance quality of mathematics teachers and also helps to encourages their professional development.

In the above information I have come to know that discussion and interaction can make teachers more confident on their subject matters. Participation has such power from which it helps to encourage professional development of mathematics teachers.

Job Security

Fearful mind can’t do work. If there is no security for the job, the person will attempt to search new opportunities. So job security is one of the motivating factors for professional development of mathematics teachers. Motivation is commonly through of an inner drive, emotion that moves one to a particular action (Brown, 1990). Job security plays a very important role in teachers’ professional development. In this issue, my teacher participant B said,

I think teaching mathematics is very complex mental process.

For better teaching, teachers are well satisfied for his/ her job.

There is no acknowledgement of work which discouraged me for my professional development. If the government makes job guaranty/ warranty, then I do better work in my field”.

The same types of opinion has been given by the mathematics educator E₂.

From the above information, I came to know that good teaching environment and job security are the encouraging factors for professional development of mathematics teachers. This means that teachers need permanency for their professional development. So job security and

good working environment can play a great role for professional development for the teachers. Teachers' working conditions affect their ability to provide quality learning.

Providing Feedback

Providing feedback to the teacher is plays a very important role in teacher professional development. The feedback is not a summative end point but starting point for future learning. Hence, feedback should indicate what is wrong to the work and what is needed to be done to improve our professional field. In this line my teacher participant C said,

Regular supervision and providing feedback can play a role for motivating teachers for their professional development.

From the above information, I came to know that constructive feedback encourages teachers to do better in their job and helps to contributes for professional development of mathematics teachers. In this perspective my other participant Mathematics educator E₃,

Said,

We can't be successful mathematics teacher until we take feedback from the other about our profession. After we finish our teaching or presenting the subject, we should ask: is there anything that I have to improve?

The comment of seniors and colleagues is always commendable. The feedback from others helps to foster the academic standard of teacher (Pandey, 2014). A professional mathematics teacher has to respect feedback from others.

Promotional Opportunity

Every mathematics teacher wants promotion in his/ her teaching career. Mathematics teachers can be praised to succeed in their fields. Giving them complete recognition and credit for what they do, will positively motivate them to do better job. If teachers are once given their due recognition, they become more constructive and loyal to the school. In this regard, my teacher participant D said,

If the teachers' upgrading system is more transparent and regular on the basis of their performance then mathematics teachers can do better in their profession. The Promotion is based on their academic performance rather than year counting system. Then the teachers are encouraged for their professional development.

In the above information I came to know that upgrading system of teachers helps to encourage the professional development of mathematics teachers. The teachers seek not only the salary increase and teaching load decrease, but also seek recognition and prestige in the

society. So, the provision of promotion is one of the contributing factors for professional development of mathematics teacher.

Attractive Salary

For some teachers it is the attractive salary that encourages them for encourage in their profession (to enhance the professional development). The teachers are frustrated with a very poor salary and try to change their profession. In this issue my teacher participant E, said,

“An uncompetitive lower salary that encourage not bring job satisfaction. Salary must be transparent and consistent with present socio- economic condition and rising price in the market. I also sometimes think I should look for better job.”

From the above view of the teacher it claims that at least living cost is necessary to cover the daily expenses of mathematics teachers. To fulfill the basic needs in life their salary can not afford. So, providing handsome salary is encouraging factor for professional development of mathematics teachers.

Develops Professionalism

A professional mathematics teacher should be accountable, dutiful and trustworthy towards his /her profession. It is very difficult to earn trust but it is easy to break it. Teacher is social worker and s /he needs to be loyal to his or her profession. Teaching is a profession where a teacher requires professionalism. Professionalism comes from the heart of teachers and it is reflected on her or his profession. Professionalism captures what it means to be a professional, and what is expected of them. Professional activity is complex full of diverse activities. In this version my teacher participant F Said,

I think that the Professional activity is complex and diverse and engagement with and use of the available well evidence base, management of potentially incomplete and conflicting information, the requirement to work as part of a wider multi-professional team, and not just in isolation. The need to cope with the unknown concept of subject matter and the need to consider and resolve complex ethical and moral matters, development to maintain fitness to practice. To develop good professionalism we are motivated our professional work better.

In the above discussion I came to conclude that professionalism is one of the motivating factors for professional development of mathematics teacher. For this the authority creates the better environment for enjoyable teaching- learning situation. In this regards Paudel (2063) claims that understanding teachers' professionalism says that presenting, analyzing, describing, asking, responding discussing, sharing, collaborating, visualizing, observing, planning, managing and counseling etc are some of the potential skills that need to be addressed for professional development.

In the same line my other participant G said,

A professional mathematics teacher should have sincerity and love to one's profession. S/he should be transparent in his or her dealings, discussions, delivery and decisions. Moreover, s/he should earn trust among students, parents and teachers as well.

From the above information I came to know that what matters in the life of an mathematics teacher are care, concern and curiosity. The matter of patience, purity, passion and perseverance are always greatly required to be a professional teacher.

In this issue mathematics educator E₃ said,

A professional teacher should have command and control over the subject matter. S/he should have adequate mathematical knowledge, skills of handling mathematics knowledge, method of mathematics teaching, command on subject matter, confidence, encouraging personality, motivating ability etc. to become a professional mathematics teacher.

In the above information I found that good mathematics teachers should have a complete understanding of subject matters. They teach in depth to convey the information in meaningful ways to help students grasp concepts (to help the students to grasp the concepts easily). A specialized body of knowledge and mastery over pedagogical as well as mathematical content knowledge are the main characteristics of teaching. In this line Schulman (1987) categorizes the knowledge base, essential for teaching domains such as: Content knowledge, pedagogical knowledge, curricular knowledge, knowledge of learners, purpose and values and their philosophical and historical grounds, knowledge of educational context.

USE OF MODERN TECHNOLOGY

Technologies are merely the tools for delivering instruction for learning. It is an invention to understand the world with a click within few seconds sitting in a room. Modernization has developed such technology and teachers can be a good agent with its use and can popularize it. If they have access to such technology, they can transfer learning skills effectively in teaching through these devices. I was interested to explore the practices of using modern technology in teacher's classroom. Different teachers give the view about use of technology, *rare use of technology in the classroom, use of technology in personal learning, mostly use technology in the learning but it is better to use multimedia in mathematics teaching.*

I found teacher 'A' unwilling to use technology in mathematics classroom while teaching mathematics. But teacher 'B' said that he used computer, laptop and multimedia for his personal learning but did not use them for teaching. The same case was found to teacher 'C', 'D', 'E', and 'F'. They could not use multi-media for presentation. Student's learning would be

faster and easier through such devices. But in real practices, there was lack of such technology for effective transfer of learning skills to teaching. In my case, I sometimes used multimedia, power point in classroom. I also used my laptop to give the important information. Other technology was not practiced in my school too. I haven't used video record to find my strength and weakness yet which is the gaps in my profession. For the advanced use of such technology by teachers and students, I am planning to use these devices now. From the discussion above, I have realized that there are the professional, technological and organizational factors to apply modern technology in teaching. The technology is also the encouraging factor for professional development of mathematics teachers.

Findings

Speaking of mathematics teachers' professional development, I have noticed that teachers are the key elements of whole teaching learning activities. Students' roles and responsibilities cannot be neglected. Teachers have more important role for managing teaching-learning activities within the mathematics classroom. Undoubtedly, appropriate teaching strategies are the important pillars of classroom activities that are acquired professional development of mathematics teachers. Developing appropriate environment for particular learners, a qualified professional mathematics teacher can manage classrooms well. From the above analysis and interpretation of information, the main encouraging factors for professional development of mathematics teachers can be enlisted as:

- (a) Opportunity for attending mathematics workshops, seminars and conference,
- (b) Job security
- (c) Constructive feedback,
- (c) Promotional opportunity, (d) Attractive salary,
- (e) Development of professionalism,
- (f) Use of technology.

Conclusion

In this paper, I explore the encouraging factors for professional development of mathematics teachers. On the basis of interview with teachers, and educators, I came up to the conclusion that opportunity for attending mathematics workshops, seminars and conferences, having job security, being Provided feedback, getting promotional opportunity, and attractive salary etc can develops professionalism. Besides use of technology is also main encouraging factor for professional development of mathematics teachers. So, we have to maintain these factors of the mathematics teachers to enhance their profession.

References

- Brown, H. D. (1990). Principle of language learning and teaching. San Francisco: Patience Hall.
- Creswell, J. (2009). Research design, qualitative, quantitative, and mixed methods approach (3rd ed.). New Delhi: Sage Publication.
- Day, C. (2005). A passion for teaching. London/ New York: Routledge Falmer.
- Dean, J. (1995). Improving the primary school London and New York: Routledge.
- Fullen, M. (1987). Implementing the implementation plan. In widen, M. & Andrew, I (Ed.) Staff development for school improvement. New York: Falmer Press.
- Ganser, T. (2000). An ambitious vision of professional development. In : NASSp Bulletin, 84 (618).
- Glatthorn, A. (1995). Teacher development, In: Anderson, L.(Ed.) International encyclopedia of teaching and teacher (second edition). London: Pergamon Press.
- Head, K. & Taylor, P. (1997). Readings in teacher development. London: Heinemann.
- NCTM (1994). *Professional development of teachers of mathematics*. Yearbook, Reston VA: National Council of Teacher of Mathematics.
- Pandey, S. (2014). Reflective practice for professional development. *Teacher Education*, NCED, Sanothimi, 12 (12), 131-138.
- Paudel, A. (2063). Understanding teachers' professionalism. *Teacher Education*, NCED, Sanothimi. Vol. 4, No.1,120-128.
- Roberts, J. (1998). Language teacher education. London: Arnold.
- Shulman, L. (1987). Knowledge and teaching foundations of the new report in Haward Educational Review Vol 57 No.1

15. Cause of Primary School Droup Out in Kavre District : A Study based on Parbati H. S. School, Krisna Gopal S. S. and Bhimsinaswor Secondary School of Kavre District

Sapana Adhikari

**Lecturer, Tribhuvan University, Mahendra Ratna Campus Tahachel,
Kathmandu**

Abstract

The present research entitled "Causes of Primary School Dropout in Kavre District: A Study based on Parbati H. S. School, Krisna Gopal S. S. and Bhimsinaswor S. S. of Kavre District" has been presented to give a brief account of dropout situation in primary education system and its prominent causes. Research design was descriptive and cross-sectional. The study was based on both primary and secondary data. All the data are collected on the basis of interview schedule and The data entered into SPSS database and results are obtained by frequency distribution and cross tabulation of the variables. During 2011 to 2014 period, there were 1261 students enrolled in primary level, 112 students were dropout in primary level of education in the study area. The total enrolled students were in one class 77, 8 students was dropout in class one. Similarly, two classes 62 were enrolled and 3 are dropped out. In 2011, 26 students were dropout in primary level of education, 28 were dropout in 2012, 29 students were dropout in 2013 and again 29 students were dropout in 2014 A. D. Most of the dropout students stayed in home. The study suggested some measures to reduce dropout problems as provision of free education, social awareness campaign programmes should be conducted, especial coaching classes to the weaker children, employment opportunity to the poor family should be provided, dresses, books and other educational materials should be provided.

Keywords

Dropout, Accessibility, Affordability, Quality, Relevance, Dakar Framework, Dropout rates

primary students, Occupation, Parent's Educational Status, Education, causes of dropout and consequences of dropout.

Background

Students are the ornaments of school. There are different types of students in the school. Some of them are very intelligent, some are very weak. Some of them belong to the rich family, some to the poor family. The main aim of our new education plan has been to create a dynamic and exploitation free society in our country. Education is essential for the overall development of a country. It is also an important factor in beginning attitudinal changes, new ideas, values, moral and costumes. Therefore, education plays a vital role for the modification of human behavior, social change and ultimately human civilization as a whole (NLSS, 2009/10).

There are various factors responsible for the dropout of children from school classifies these factors into four categories which can be associated to the current dropout scenario of Nepal:

- **Accessibility:** the physical and social distance to school, social discrimination, the burden of household chores, and the burden faced by children combining work and schooling.
- **Affordability:** direct, indirect, and opportunity costs of schooling.
- **Quality:** lack of school infrastructure, facilities, materials, and support systems for children, inadequate conditions of work for teachers, low status, lack of adequate training leading to child friendly teaching methods, aids and teaching materials for teachers and the lack of sensitivity of education authorities and teachers to the needs of children at risk and
- **Relevance:** curriculum detached from local needs, values and the aspirations of children at risk, inadequate curriculum to prepare students for useful and gainful skilled employment.

The Dakar Framework of Action has set six major goals and one of its goals is Ensuring that by 2015 all children, particularly girls, children in difficult circumstance and those belonging to ethnic minorities, have access to complete, free and compulsory primary education of good quality. Similarly, Millennium Development Goals (MDGs) has also focused on ‘Education for All’ by 2015 (MoES, 2009).

Dropout rates of children are high in Nepal as children must work to supplement the Researcher has been interested in studying dropping out of children from schools in Nepal because in Kavre, where large numbers of children dropout out school due to various reasons. I have witnessed many children leaving schools and devoting themselves to other works which might hamper their wellbeing in the future life. The purpose of the study is to find out the causes of dropouts of students in public schools in Dhungharka and Chasingkharka VDCs.

Objectives

The overall general objective of this research study is to explore the dropout rate and identify the cause of dropout of primary students from primary level. Specifically, the objectives are stated as:

1. To find out the dropouts rate of primary students school.
2. To explore the main causes of primary school dropout.
3. To suggest effective measures for reducing the dropout problem of primary students.

Brief Review of Literature

Before this period, the country was ruled by the Shah Kings. Reforms in 1990 established a multiparty democracy within the framework of a constitutional monarchy. In early 1996, the Nepal Communist Party (Maoist) launched a movement that capitalized on the growing dissatisfaction among the general population with the lack of reforms expected from a democratically elected government. Maoists ran a decade-long insurgency (1996-2006) against the ruling monarchy, which until then kept Nepal and Nepalese people in internal conflict and isolation. The people's mass movement of April 2006 in Nepal restored parliament and the democratic process and initiated a peace movement that called for an end to the 10-year-long armed conflict (NDHS, 2011). The Nepal Communist Party (Maoist) joined the democratic competition, and constituent assembly elections were held in April 2008 to devise a constitution to manage the root causes of the conflicts afflicting the nation (NDHS, 2011). Based on the experiences of these plans and as a follow up to the World Declaration on Education for All (EFA) in 1990, the country undertook planned interventions in the education sector with the introduction of the Basic and Primary

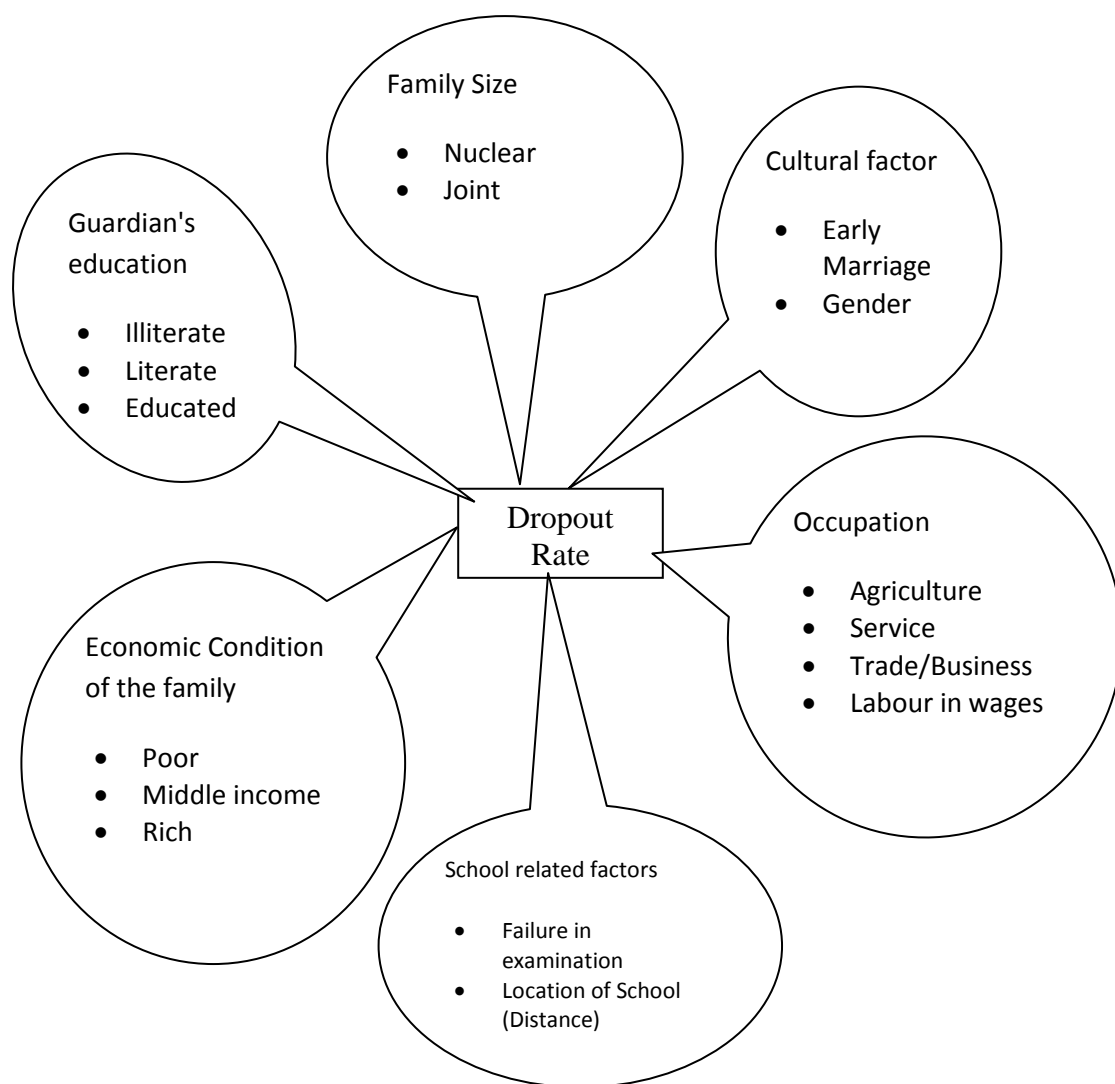
Education Programmes I (1992-1999) and II (1999-2004). Furthermore, in line with the Dakar Framework for Action adopted in 2000, the country prepared the EFA National Plan of Action (2001-2015). Within its overall goals and objectives, the EFA Programme (2004-2009), and the Secondary Education Support Programme (2003-2009) were implemented (UNESCO, 2011:14).

The formal education system of in Nepal exists in three levels. Schools with primary level (1-5) offers one to five years of education, whereas lower secondary schools (6-8) provide further three years of education. Secondary schools (9-10) offer two more years of education. Since the school year 2009, the government of Nepal has begun to implement the School Sector Reform Programme (SSRP), which aims at restructuring school education with basic education; grade 1-8 and secondary education; grade 9-12 (MoE, 2011). In the school education system, primary and lower secondary levels are under the basic education and the secondary and higher secondary levels are under the secondary education in the education system in the country.

Large numbers of school are running the ECD (Early Childhood Development) programmes inside the school level for children aged 3-4 years. The prescribed age groups population for different levels of school education is 5-9 for primary, 10-12 for lower secondary and 13-14 for secondary schooling (MoE, 2011). However, large numbers of children enroll in school at later years or after 5 which shows age variation among children studying at the same level. The majority of schools in the country include primary level (1-5), i.e. most of the lower secondary, secondary and higher secondary schools operate primary level. Schools in Nepal are categorized into four types: community-aided; fully supported by the government for teachers' salary and other expenses, community-managed; fully supported by the government for teachers salary and other funds but their management responsibility lies with the community, community-unaided: either getting partial support or no support from the government and the institutional schools widely known as private schools which are supported by parents and trustees (MoE, 2011).

Conceptual Framework

Conceptual framework adopted for the study is based on the available literature, an attempt has been children. The conceptual framework has been presented in the form of a figure below:

Figure-1: Conceptual Framework of causes of primary dropout.

Methodology

Research design was descriptive and cross-sectional. The study was based on both primary and secondary data. Similarly, qualitative and quantitative are both method used on the data collection procedure. The respondents are those students who are dropout from 1-5 grades. First of all, the household was selected by simple random sampling method than desirable numbers, i.e. 60 households were selected by using

lottery method within the two ward of this V.D.Cs. The first part covers socio-economic and demographic information with guardians of dropout students; second covers school profile of dropout, third part covers discussion with teachers/ head master and last part covers interview guidelines with dropout students. Students of primary level of 2 VDCs of the following school last year 2014 were population of the study- school survey form was developed to bring the enrollments and dropout information from the school of the research areas. The complete questionnaire is entered into the SPSS database, after editing and loading. Coverage error and content error are cross checked after the data collection. The data entered into SPSS database and results are obtained by frequency distribution and cross tabulation of the variables.

Findings and Discussion

Parent's Educational Status and Family Occupation: Among the 60 dropout students, 61.7 percent of their parents were found illiterate, 33.3 percent literate and 5.0 percent secondary and above it. Among them, 75 percent dropout student's parents were involved in wage labour and most of them are illiterate. A total of 18 percent dropout student's parents were involved in agricultural sectors. Similarly, nearly 7 percent dropout student's parents were involving in others sectors. In this study found that illiterate and wage labour parents' children is more dropout than the others children.

Dropout Rate in Primary Education: In 2011, there were 368 students are enrolled in primary education. About 354 students were enrolled in primary education in 2012, 284 were in 2013 and 255 were enrolled in 2014. The table 4 shows that the trends of primary students' enrollment rate are decrease day by day in public school. In the same case in 2011, one class 77 students which were reached only 62 two class. So, now a day, dropout rate is increasing day by day. The high numbers of children are deprived from primary education having different households' causes.

Table 1: Grade Wise Enrollment Rate in Primary Education of Enrollment Students

Year	Class wise Enrollment Rate					Total	Percent
	1	2	3	4	5		
2011	77	62	65	85	79	368	29.2

2012	64	62	73	74	81	354	28.1
2013	50	53	58	62	61	284	22.5
2014	61	42	43	54	55	255	20.2
Total	252	219	239	275	276	1261	100.0

Source: Field Study, 2015

During 2011 to 2014 period, there were 1261 students enrolled in primary level, 112 students were dropout in primary level of education in the study area. The total enrolled students were in one class 77, 8 students were dropout in class one. Similarly, two classes 62 were enrolled and 3 were dropped out. In 2011, 26 students were dropped out in primary level of education, 28 were dropout in 2012, 29 students were dropout in 2013 and again 29 students were dropped out in 2014 A. D.

Table 2: Grade Wise Dropout Rate in Primary Education of Dropout Students by the Year

Year	Class wise Dropout Rate					Total	Percent
	1	2	3	4	5		
2011	8	3	5	3	7	26	23.2
2012	10	5	5	2	6	28	25.0
2013	8	5	5	4	7	29	25.9
2014	11	4	4	5	5	29	25.9
Total	37	17	19	14	25	112	100.0

Source: Field Study, 2015

Grade Wise Dropout Rate of Students by Sex: There are no fixed trend of the dropout rate between boys and girls. In the same year, dropout rate of boys is higher than girls. Similarly, in others years, the dropout rate of girls is higher than boys.

Table 3: Grade Wise Dropout Rate in Primary Education of Dropout Students by Sex

Year	Grade	Enrollment			Dropout Rate		
		Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total
2011	1	36	41	77	5	3	8
	2	29	33	62	2	1	3
	3	34	31	65	2	3	5
	4	34	51	85	1	4	5
	5	42	37	79	3	4	7
2012	1	33	31	64	4	6	10
	2	26	36	62	2	2	4
	3	36	37	73	3	2	5
	4	37	36	73	1	1	2
	5	35	46	81	2	5	7
2013	1	27	23	50	3	5	8
	2	18	25	43	3	4	7
	3	25	33	58	1	3	4
	4	28	34	62	2	3	5
	5	31	30	61	4	1	5

2014	1	26	35	61	4	4	8
	2	21	21	42	2	2	4
	3	19	24	43	2	2	4
	4	23	31	54	3	1	4
	5	30	24	54	6	3	9

Source: Field Study, 2015

Causes of Dropout

Educational Causes: Table 1 shows that fail in the examination found a major cause of dropout, 5 student's parents strongly agree, 21 student's parents agree, 24 and 10 student's parents were disagree and strongly disagree. Similarly, 21 student's parents agree dropout students were difficulty to do homework and 2 student's patents don't know about dropout of the students. About 41 respondents determined the cause of punished by teacher were disagree and 10 are agree about this cause. About more than 50 percent respondents were disagree with the cause of absence of teacher and 23 respondents don't know about this causes.

Table 4: Educational Causes as Identified by the Parents of Dropout Students

Educational causes	Strongly agree	Agree	Disagree	Strongly disagree	Don't know
Failing in the examination	5	21	24	10	-
Difficulty in doing homework	3	21	6	2	2
Punishment by the teacher	-	10	41	1	8
Absence of teacher	-	1	34	2	23

Unable to answer the question asked by teacher	-	17	6	1	44
Unavailability of educational materials	4	33	10	2	19
Missing the examination	6	20	19	16	7
Difficulty to understand in the classroom	3	15	46	2	2

Source: Field Study, 2015

Economic Causes: Parents are unable to buy educational materials was found a major cause of dropout 48 student's parents were agree, 9 student's parents were disagree, 2 were strongly agree, unable to make school dress 49 student's parents were agree and 9 were disagree and 2 were strongly disagree.

Table 5: Economic Causes as Identified by the Parents of Dropout Students

Economic causes	Strongly agree	Agree	Disagree	Strongly disagree	Don't know
Unable to buy educational materials	2	48	9	1	
Unable to buy school dress		49	9	2	
Compulsory to attain in school's activities	46	5	6	3	
Unable to pay for re-admission	3	46	11		
Not getting scholarship		33	27		
Unable to pay additional fee	2	40	16	1	1
More children go to school from same family	20	21	16	2	1

Source: Field Study, 2015

Similarly, compulsory to attain in school's activities, 46 student's parents were strongly agreed dropout student, 5 student's parents were agreed and 6 student's parents were disagreed. Unable to pay re-admission fee, about 46 student's parents (respondents) were agreed and 11 were disagreed about this cause. Not getting to scholarship about more than 52 respondents (33 respondents) respondents were agreed with this cause and 27 respondents disagreed about this causes.

Personal Cause: Table 6 shows that the sick or accident or mental problem was found a major cause of dropout, one student's parents strongly agreed, 11 student's parents were agreed, 42 and 6 were disagreed and strongly disagreed. Similarly, 12 student's parents were strongly agreed dropout student shame due to over aged /someone and 16 students agreed, 29 student's parents were disagreed and 3 student's parents were strongly disagreed. About 44 respondents determine the cause biased behaviors of teacher were disagreeing and 6 student's parents were agreed and 3 respondents didn't know about this cause.

Table 6: Personal Cause as Identified by the Parents of Dropout Students

Personal causes	Strongly agree	Agree	Disagree	Strongly disagree	Don't know
Sick or accident or mental problem	1	11	42	6	
Shame due to over aged /someone	12	16	29	3	
Biased behavior of teacher	1	6	44	6	3
Biased behavior of students	-	8	43	3	6
Don't know the value of education	3	47	9	1	
Accompanying with the bad friends	1	7	25	7	20
Conflict with the students/others	9	5	25	11	10

Source: Field Study, 2015

Family related causes

Due to the inadequate awareness of the parents towards the value of education and poor economic condition of the family, the students were engaged in helping parents by doing various kinds of activities rather continuation of their own education.

Table 7: Family Related Causes as Identified by the Parents of Dropout Students

Family related causes	Strongly agree	Agree	Disagree	Total
Need to involve in agricultural activities	15	28	17	60
Need to care children at home	14	28	26	60
Need to help to the parents in household	3	34	23	60
Sudden death of the family members	1	6	53	60

Source: Field Study, 2015

Table 10 shows that 28 respondents were agreed that their child need to help their agricultural activities and 17 respondents were disagreed and 15 respondents were strongly agreed with this matter. In the same way, 28 respondents were agreed that their children need to care children at home, 26 respondents were disagreed and 14 respondents were strongly agreed with care children at home.

Activities Followed Immediately After Leaving School of Dropout Students: The activities done by dropouts immediately after leaving school of dropout students. According table 11, most of the dropout students stayed in home. They did not do any things (36.7%), 15 percent dropout students again enrolled at other school, 21.7 percent dropout students worked at Kathmandu. Similarly, 10 percent dropout students were involved in drug abuse and stealing.

Current Activities of Dropout Students: Those 45 percent dropout students' current activities were irregular stay at home and irregular school, 20 percent dropout students were reading other school, 10 percent dropout students were reading at home, 11.7 percent dropout students were help for parent's work respectively.

Suggestion Measures to Reduce Dropout Problem: Teachers and head teachers stated low income of parents as the major reason for dropout of children from school. During an interview, teachers said that parents who earn less money feel that they are more responsible to fulfill family demands like food and clothing rather than sending children to schools. Parent's work pattern also shows low income of family. Most of the respondent's fathers were unskilled leading to be either unemployed during different times or pushed to work in unskilled professions such as wage labour. Children's mothers were unemployed and worked only during farming seasons. Largely dropout student's parents were worked as a daily wage labour. As a result, they get little income which is not sufficient to cover every cost of the family needs. If income level of family is low, children may be called on to add to the household's income, either through wage earning employment or taking on additional tasks to free up other household members for work. The production tends to be less due to the traditional methods of cultivation but requires more human resource. A common effect of corporal punishment is a growing fear of teachers among school children and therefore, leading to the dislike of schooling. Studies have shown that corporal punishment is a direct and significant reason for children dropping out of school.

Summary and Conclusions

Researcher studied the causes of drouping out of children that droup-out is common among children whose family is poor. It is difficult for the poor families to continue and support children's schooling where parent's income is even not sufficient to fulfill the basic needs such as fooding and clothing. Direct and indirect cost of schooling was high which made it difficult enough for parent's to cover the cost of schooling. The parents had less income because their work was related to labour intensive jobs works which were mostly based on daily wages. When parents were out of their homes for work, children had to stay at home to complete every household duty such as cooking, cleaning, farming agricultural land.

Children are punished for various reasons such as irregularity in school, not completing educational tasks, failing exams, lack of proper attention given towards

education, etc. Targeting poor children, restart of the nutrition programme at school to improve the nutritional status is necessary. Nutrition programme which was previously in operation in the schools to provide daily meals should be resumed in order to keep poor children at school who suffer from poverty and hunger.

Recommendations for Further Research

The current study provides useful information on various aspects such as reasons of dropout, daily habits of dropped out children, and the suggestions to reduce the problem of dropout children from teacher's perspectives. The researcher has suggested further study to be done on this area being more specific and comprehensive study Nepal's major problem of drop out has to be addressed an serious problem. More in-depth studies can be interesting focusing on a particular caste or ethnic group which has higher dropout rate in Nepal. As this study does not analyze policies and programmes of the government and NGOs/ INGOs working primary education in the field of dropout in Nepal, further studies can be done giving a closer look to it by analyzing policies and programmes with their effects.

References

- CBS, (2011). *National Population and Housing Census 2011: National Report*, CBS, Kathmandu.
- CBS, (2011a). Nepal Living Standard Survey 2009-2010: Statistical Report Vol. 1 and 2.
- CBS. (2011b). Preliminary Results of National Population Census 2011. Kathmandu: Central
- Chugh, S. (2011). Dropout in Secondary Education: A study of Children living in Slums in Delhi. National University of Educational Planning and Administration. New Delhi: NUEPA
- MoE, (2011). Flash Report 1, 2011-2012. Kathmandu: Ministry of Education.
- NDHS, (2011). Nepal Demographic and Health Survey 2011. Kathmandu, Nepal: Ministry of Health and Population, New ERA, and Macro International Inc. Nepal's Interim Constitution (2007). Kathmandu: Government of Nepal.
- Adhikari, Sapana (2016). Causes of Primary School Drop Out in Kavre District: A Study based on Parbati H. S. School, Krishna Gopal S. S. and Bhimsinawar S. S. of Kavre District
- UNESCO, (2011). A Study in primary schools level of children in Nepal. UNESCO

16. Knowledge and Practice of Junk Foods among Schools Children

Om Bahadur Rayamajhi, Associate Professor

T. U. Sanothimi Campus, Sanothimi.

Abstract

This research study has been carried out in order to identify the situation of use of junk food since the use of harmful readymade food is increasing among schools students as tiffin. Simple random and purposive sampling procedures under descriptive research format were applied to prepare this study. Observation and questionnaire were the main tools of this study. This research has identified that the schools in Nepal neglect the health of the students and have not implemented the government instruction not to use junk food in school. It also revealed that lack of knowledge among the students and their parents about the negative impact of junk food on human health is responsible for the increasing use of junk food.

Keywords:

Junk food, readymade food, soft drink, hot beverage, chips

Background

Junk food refers to such readymade food processed and produced by using advanced technology. Key elements like vitamin and iron are destroyed in the process of producing food by using modern technology. Different chemicals, salt, sugar and scent are used in high quantity in such foods because of which the foods become unhealthy for consumption. Some of the fast foods can become junk food but all junk foods are fast foods. Junk foods include various kinds of fast foods like noodles, chow-mein, Mo-Mo, pizza, burger, cake, birthday cake, cookies, doughnut pastries, potato chips, snack chips, chocolate, biscuits, cheese butter, candy, ice-cream etc. while soft drinks include Coca-Cola, Pepsi, Fanta, sprite and Diet etc. Hot beverages include hot coffee, tea, hot lemon.

Longman dictionary defines junk food as “Bad quality unhealthy foods especially chemically treated food containing a lot of carbohydrates” (Longman p.569). Some of the junk foods are easy to digest because they are produced by mixing various

chemicals and completing a lot of processes but the elements like hydrolyzed, starches, glucose, malt dextrin get destroyed. The junk foods containing meat are difficult to digest and these foods cause feeling of tiredness, loss of appetite, anxiety etc. “Junk food refers to foods having high calories, unhealthy fats, sugar and salt but low in valuable nutrients like complex carbohydrates, proteins vitamins and minerals .”(www. Effects of junk foods.). Junk food is a pejorative term for cheap food containing high level of calories from sugar or fat with little fiber, protein, vitamins, or minerals. (<https://en. Wikipedia.org>)

Nowadays, there is the maximum use of popular drinks like Dew, Red bull, Real juice, Coca-Cola, Sprite, Fanta, and Pepsi etc. as energy drink in our society. These drinks pose risk of obesity among the children because of the additional calorie included in them. Children normally cannot use the calorie in them as they do not labour. These drinks also damage teeth and cause diabetic and heart diseases. Regular use of junk food motivates the human mind towards the foods containing salt, sugar and oil. Increasing use of readymade food can be developed as addiction. Harmful chemicals like hydrogenated are used to protect the food for a long time and make it attractive, glutamic acid in order to make the food scented in course of the production of junk food. Similarly, the use of monosodium glutamate (msg /Ozinomotto) in some of such readymade food causes problem in bone, headache, heart disease, allergy, indigestion, problem in mind, weakness, sickness, problem in kidney and liver etc. (Budhathoki, Dr.Prakash)

Some of the foods are fried and roasted in course of their production. These acts destroy the nutritious elements and make it difficult to digest other foods. Such foods are gathered in adipose tissue and the body becomes fat. Over fried and roasted foods affect intestine and cause indigestion which make the people feel uneasy, aggressive and deconstructive by creating mental and emotional problems. A study of the California University, USA, found that caramel, the color used in soft drinks like; coca cola and Pepsi to make them colorful, can cause cancer. Similarly, chemicals used in such soft drinks to make them tasty, harm kidneys, lungs and reproduction. Cyclamate and carbonic acid can cause permanent diseases like stone, problem in teeth, jaundice, diabetes, blood pressure, brain hemorrhage and cancer. Use of junk food prevails among the rich, poor and in village, cities and in all these areas the problem of diabetic and fatness is widely increasing. (BudhathokiDr. Prakash)

Junk food available in its various forms is widely popular and has become an integral part of the modern society. When junk food is consumed regularly, practice of taking healthy homemade foods decreases. Junk foods are not only unhealthy, they also cause various harms to our life. Junk foods can cause:

1. Type 2 diabetes
2. Trigger digestive problem,
3. Fatigue and weakness
4. Depression,
5. fluctuations in blood sugar level
6. It affects the brain function.
7. It increases the risk of heart disease.
8. It can cause kidney disease.
9. It can cause damage your liver.
10. It can increase risk of cancer. (www. 10 horrible things of junk food.)

Panthi, Mina stated that skipping breakfast was significantly high among females (62.8 percent) compare to males (37.2 percent). About 88 percent of adolescent take snacks during school break, 70.7 percent purchase food from the school canteen. She also found that 85.5 percent students have good knowledge about junk food items. (Panthi Mina, P.56)

Objectives of the study

In order to stop the consumption of junk food by school students, the government of Nepal has been issuing order at the beginning of each academic year for last two years to discourage the students to consume junk foods. However, the attractive advertisements of noodles and cold drinks attract the school children towards these unhealthy foods. To find out the real situation about the use and the knowledge on the junk food having dual indicators, the following objectives have been set.

1. To find out the knowledge and use of junk food among students
2. To find out the attitude of the parents towards such food.
3. To identify the situation of the use of junk food in government aided and private schools.

Method/ Process of Study:

This study has been carried out in order to find out the actual situation of awareness level, culture of consuming junk foods among the school students and their parents as using junk foods has become a popular culture in the urban areas and cities. The research was carried out applying the descriptive research format to identify the situation of the use of junk food. Surveys were carried out in two government schools out of sixteen and two private schools through random sampling under probability

random sampling method in order to make the study more reliable and systematic. Similarly, through purposive sampling process under probability sampling method, students of class nine were selected and through the same process, eight parents and 64 students (32 each from public and private schools) of the same class of eight schools were selected for the study. School area and its surrounding were also observed in order to collect the information needed, questionnaire was administered in group and individual students to collect the information from the students while information from the parents was also collected by meeting them directly.

Analysis Expansion of the content

Despite being familiar and informed about the negative effects of the junk food on health through the internet, journals and the people involved in health service, it was easily realized that use of such readymade food is on the rise. Because of the lack of business ethics and the money-minded attitude of the industrialists, the industries are producing unhealthy food without realizing the negative consequences of such food on human health. Junk materials are produced in excessive quantity and they are advertised in an attractive way targeting the same children in order to get high profit. Due to the lack of strong monitoring mechanism production of unhealthy foods go unabated they could turn fatal at any point. Similarly, the attractive packaging of such food is also polluting the environment. During the study, school premises were found littered with the peels and packets of the junk foods. It was found during the observation of schools in course of this study that the use of noodles, chocolate and other readymade foods are easily accepted in all of the government aided schools selected for the study. It was also found that shops both permanent and temporary located near the school gates were selling the junk foods during the lunch breaks. Foods like chocolate, potato chips, and samosas that can be harmful for health were found to be sold. However, use of dry noodle was found to be prohibited in selected private schools for the study but boiled one was acceptable. Readymade foods like chow-min, Mo-Mo and samosa etc. were found to be prioritized in all the private schools selected for the study. Although the government of Nepal has banned the use of such readymade food in schools, the school administration was not abiding by the instructions thereby putting the health of students at high risk.

Knowledge of junk food and its use in school children

It doesn't mean that all junk foods are harmful, but due to the lack of effective supervision and monitoring mechanism for controlling the quality of food from the government side, it can be assumed that there is the situation of getting harmed by the use of such junk food. The study has identified that the children of 12 to 16 years age group have grown fat because of the regular use of junk food. The study has also shown that the problem of getting fat is more with the children from the financially sound families. In recent years, due to the prohibition of the use of dry noodles in some of the private schools and information delivered by the people involved in health, it has been found that 50 percent children have relatively been aware of the risk of using junk food.

A nine grader student of a public school said that she did not know the actual meaning of junk food. "I take chowchow or chow-min in my tiffin and do not feel unwell by taking these foods," she said. She further added, "No one has told me not to eat these foods and I take them regularly, both at home and school if they are available."

However, another student of a private school was well aware of the meaning of junk food. "But I do not know the harms of junk food on our health," she said.

According to her, the foods like biscuit, chocolate, Chow-min and fast food which are available in packets are junk foods. But she said she did not know whether soft drinks fall on the category of junk foods. "We eat chow-chow and take coca cola at home but we are not allowed to enjoy dry chowchow at school," she says. "We take chow-min, Mo-Mo and samosa at the school canteen."

These two cases show that the students of private schools know well the meaning of junk foods while those of the public schools do not know what junk food is. But the students of the private schools also do not know the harms the junk foods cause in their health. This study has found all of the (cent percent, 64) children were found to be using noodles or chow-chow. In addition to noodles, it was found that there is still the lack of the awareness on the bad effect of other readymade food like chocolate, chatpate, panipuri, chow-min etc. In this way it is clear that due to the little knowledge on the negative effect, the use of junk food is increasing. The table below shows a detail description of it.

Table no - 1

Distribution of the meaning of knowledge of junk food among school children

S.N.	Type of School	Clear knowledge		Partly knowledge		No knowledge		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
1.	Public	1	3.12	3	9.38	28	87.50	32	100
2.	Private	5	15.63	27	84.37	0	0	32	100
	Total	6	9.37	30	46.88	28	43.75	64	100

Above table no.1 shows that near about fifty percent (46.88%) student has partly knowledge and fifty percent has no knowledge of the meaning of junk food. These two cases show that the students of public schools are unaware of the unknown the meaning of junk foods while those of the private schools partly known what is junk food.

Table no - 2

Distribution of frequency use of junk food among school children

S.N.	Type of School	Daily 1-2 times		Minimum 2-3 times for a week		Occasionally		Total	
		No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
1.	Public	7	21.87	16	50.00	9	28.13	32	100
2.	Private	25	78.13	6	18.75	1	3.12	32	100
	Total	32	50.00	22	34.38	10	15.62	64	100

Above table no.2 shows that fifty percent student used of junk food daily, one to more times and near about one third (34.38) percent used minimum twice or three times a week. .These two cases show that the students of public schools used more junk food than the students of private schools.

The knowledge of junk food among parents

In addition to children, adults have also developed the habit of enjoying the junk/readymade food in adult. Such junk or readymade food is mostly used as breakfast and tiffin in emergency and in the time of sickness. Most of the normal people do not have the knowledge that such food may further deteriorate the health of ailing individuals. It is found that the guardians and the parents themselves provide such harmful eating materials to their children. Of the total eight parents selected for the study of this research, though 84% of the parents were found to have the knowledge on the negative effect of the use of readymade or junk food, they don't have the knowledge that such food leaves very bad effect especially in the digestive system. It was found that many parents buy such food to their children because of not being able to stop their children eating such harmful food. Only 16% of the parents were found to have expressed their view as eating such food is not bad and don't have any negative effect in health. In this way, it is proved that because of not having enough knowledge about the negative effects of such readymade food, the use of junk food is increasing day by day.

Findings

1. Of the total interviewed 46.88 percent students have partial knowledge and 43.75 percent has no knowledge of the meaning of junk food.
2. Similarly, 50 percent students use junk food daily, one or more times, and 34.38 percent used it twice or three times a week.
3. Almost 84 per cent of the parents were found to have the knowledge about the negative effect of use of such readymade junk food.

Conclusion

Popularity of junk food is growing among children and adults because of their availability during emergency, pleasant scent and taste and lack of knowledge about the adverse effects of readymade food on their health. It was found that school administration were not abiding by the order of the government due to their

irresponsible nature. Not only the teachers and parents, but also the people working in government sectors, the decision makers and other stakeholders lack enough awareness about the harms the junk foods can cause on human health. There did not exist a practice of informing the public about the ill effect of the readymade or junk food. No practice of controlling and managing the use of junk food even in the metro polis of the capital city was traced. These show that it will take a long time to control and manage the use of junk food in other places of the country. A total of 64 children and eight parents of four schools were found to lack enough knowledge on junk food. In this way, this research study concludes that school children, their parents and teachers have insufficient knowledge on the processed food and nobody has made any attempt to discourage the consumption of such food.

Suggestions

Nepal has imposed a ban on the use of junk food in schools but it is yet to be implemented effectively. The followings are the suggestions of this research study in order to protect the health of children by preventing them from using the unhealthy eating items:-

1. International Obesity Task Force(IOTF) has requested the United Nations and the government of the member nations to impose a ban on the use and sale of readymade or junk food on the school premises which the government of Nepal will have to implement compulsorily.
2. The awareness generating programs through the means of communications like television, radio, journals etc. should be organized as a campaign since readymade food are expensive and unhealthy than the food prepared at home. Similarly, necessary process should be conducted to control and maintain the quality of some kind of readymade food.
3. Information about awareness in order to discourage the use of junk food should be broadcast by using famous artists and national figures.
4. The government should encourage the production of the nutritious food without any adulteration and make them easily available at the reasonable cost for school students.
5. No shop should be allowed to sell readymade/ junk food near the schools but other shops which sell healthy foods should be encouraged in their business. People should be encouraged to give importance to the consumption of homemade Nepali foods.

Reference

Budathoki, Dr. Prakash (2013), “*Asar Junk Food ko*”, Gorkhapatra, August 3, Saturday.

Longman (1990). “*Dictionary of contemporary English*”, P.569. Madras Orient Longman Ltd. Indian edition.

Panthi, Mina (2014). “*Knowledge and Practice Regarding Junk*”, *Food among Secondary Levee*

Student. Unpublished Thesis Report, Purvanchal University.

www.Livestrong.com/article/518953, Consequence of eating Junk food, retrieved 10 June 2016

Www. Effect of junk food, 10 worst effect of fast food. Retrieved 11 June 2016

Www. 10 horrible things of junk food. Retrieved 10 June 2016.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Junk Food](https://en.wikipedia.org/wiki/Junk_Food). Retrieved 13 March 2016

Www.en.wikipedia.org/wiki/junkfood, Retrieved 13 Aug. 2015

Www.healthy eating.sfgate.com/disadvantages, Retrieved 14 Aug. 2014

17. An Approach In Teaching Business, Occupation And Technology; Outcome Of The Experiment.

Nimananda Rijal³

Principle, Lamjung Politechnical Academy, Lamjung

Abstract

Occupation, Business and Technology need to proper delivery of the contents to the students. This is an experiment on how to prepare the content and identify the objectives on how to deliver it. The experiment clearly identified an approach to produce accurate objects and the methods to generate ideas to solve the problems and new creation. In between these, the project/ content delivery will be designed. With this experiment, the teachers will have clear vision on how to identify the teaching approach for the particular topics. What could be the end result? They can predetermine with this experiment and they will be able to select the methods of delivering the content. To produce accurate objects they have to have proper planning with proper tools and equipment in the classroom /workshop. Accuracy counts in the production of objects.

Key words

Teaching, Experiment, Experimental groups, Outcome

Introduction

Business, Occupation and Technology is a subject that introduced by the government of Nepal from class six to eight. It looks like prevocational education but it is more than the pre-vocational subject. The subject is focused mainly in four areas. Soft skill development, guidance for careerpath, problem solving and business orientation. In broader sense the curriculum is in mainly three areas those are 'Occupational, Business orientation and Technology'⁴ (OBT-Curriculum) and it has further subbranches are made in each areas. 'Occupation oriented section is about

---

³ PH.D. Scholar, Sai Nath University and Writer of OBT

⁴ OBT curriculum: Derived from curriculum.

employment, employment related information and relationship of training, education and employment; in the section of profession (vocation) deals on simple vocational education and in the same section on vocation is about vegetable farming, floriculture , technology on preparation of dry vegetables, food technology, herbs, animal and fowls farming, soil work, sewing and knitting. The technology section is about local and modern technology.⁵ Teaching is an integral part of quality education, this is largely depends on the delivery approach and teachers' cognitive level on the subject matter as well as preparation and skill to deliver determines the quality of the education. During capacity enhancement of the teachers the experiment was conducted on how to identify the proper approach to deliver the content. It has also greater significance on generalizing the concept on; where? What type of delivery has to be utilized? A hypothesis was created and tested on this experiment for capacity enhancement practices. This experiment was conducted on 20 teachers, it has to prove that the controlled group with proper instruction required for precise production of the items.

Rationale of the study

Technical education is directing toward creating new innovations and market as well, this is generally required in knowledge based economy, how to create an innovative learning environment and use of methods in teaching makes different in quality and innovation as well. This study will help to identify an approach for delivering the content. According to the objectives of the lesson, it adds new dimension in imparting skills and knowledge with the interest of precision and innovation. Independent and controlled delivery approach gives liberty to the teachers to select the teaching method.

Hypothesis

Proper instruction required for precise production of items in Business, Occupation and Technology

---

⁵Rijal, N .Overview of curriculum of OBT 2071– Unpublished.

Theoretical approach

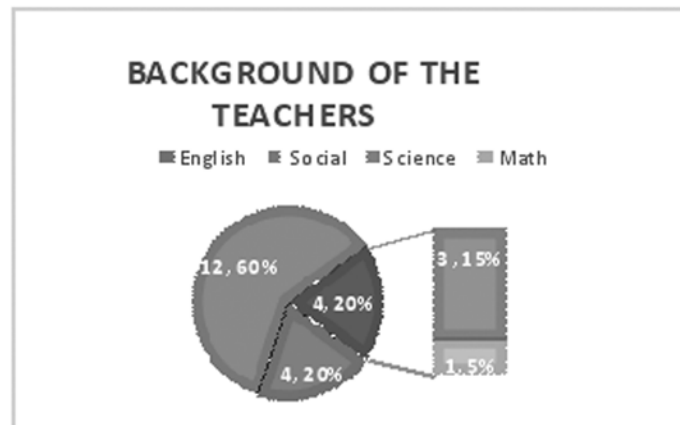
‘Learning is experiencing and constructing the knowledge through it⁶’ (Constructivism, Derieved-20-5-2016) with this experiment, how to make the student to construct their understanding on the particular subject is its main focus. So, the experimental design is revolving around the concept of learning by innovation, and learning by imitation. ‘Students need interact with the world in order to learn.’ (Burner, J., 1915). The learners have to discover facts and the truths by themselves. ‘Parents do not give lecture to their baby on how to walk, they motivate to walk.’ (www. Engine for education – retrieved on 21st May 2016). Teachers who need to improve their own technical knowledge and skills before mentoring students might also take the courses themselves under the guidance of our highly experienced mentors.

Teacher need to be trained in order to cope with changing curriculum.’ A national curriculum frame work is in place since 2006. ‘It define principles, structure and approachesⁱⁱ’ (Bhatta P. 2009) ‘Teacher training started since 1854’. (Aryal, K, 1970)

Methodology

To test this hypothesis two different experiment was conducted among the two groups of teacher. This was a part of the capacity enhancement training of the teachers who were involved in teaching Occupation, business and technology. An experimental approach was used to test this

hypothesis. The same teachers were used for the experiment one day it was open and other day it was tested as controlled group.

⁶ Constructivism, www.learnkngtheories.com

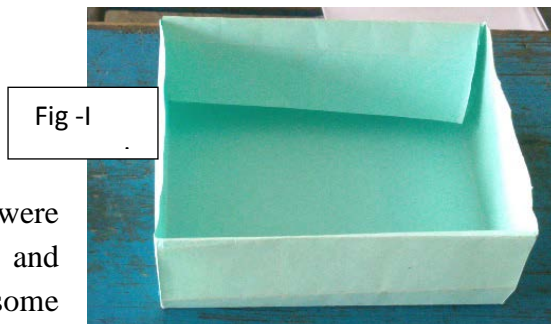
Back ground of the teachers: Demographically the group was analyzed as below. In the demographic the concentration was on 33 % were female and 66 % male. The educational background all of them passed bachelor level and subject areas were 25 % teacher from English, 60 % of the teacher from Social study, 15 % from Science background, 5 % were from math background.

Day 1. Instruction: Teachers were given a paper of certain size and asked to take it home to make a box that could be used to keep some pencil and erasers, and small items. You can use glue and scissors to cut where necessary.

Day 2- Same group of teachers were demonstrated the development concept to prepare such kind of boxes from flat sheet of materials in precise measurements.

Findings: Day -1. This was a homework given as a project with their own choice and method of construction.

Boxes were made and brought the following day.

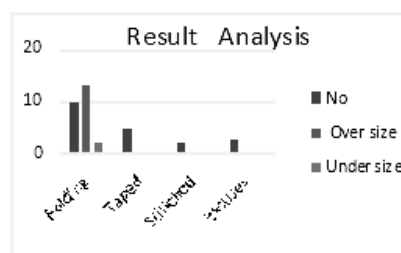
Construction approach: The boxes were made in different ways in different sizes and connection were also made differently; some of them folded, some of them taped to the corners, some glued and some stitched.

Outcome of the experiment.

The construction methods were also different as shown in figure-I. Some of them even joined the corners with masking tape, some made bigger size and some smaller.

15 percent of them did not make the box. They came to the class with different excuses. Some of the excuses were, I was not having time, not having a pair of scissor and glue at home.

10 boxes made with folding method, 5 taped the 2 of them stitched and 3 of them asked excuses.

Day -2. Construction Approach: Development concept was demonstrated and précised measurement of the box was given and demonstrated to the line and their function in the development⁷. Teachers were supplied glue, scissors, pencils and ruler. It was demonstrated on how to draw lines, how to create flaps and explained the meaning of lines.

Outcome of the Experiment: They started working on to make the box. They produced the box after 30 to 45 minutes. The size of the box discovered as below after measurement.

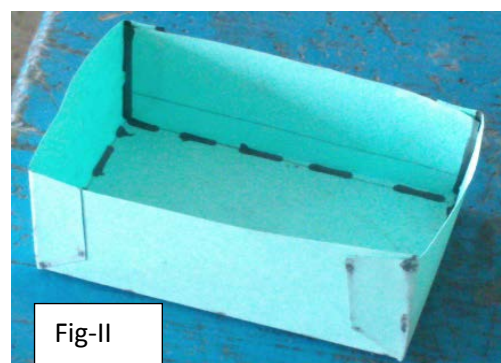
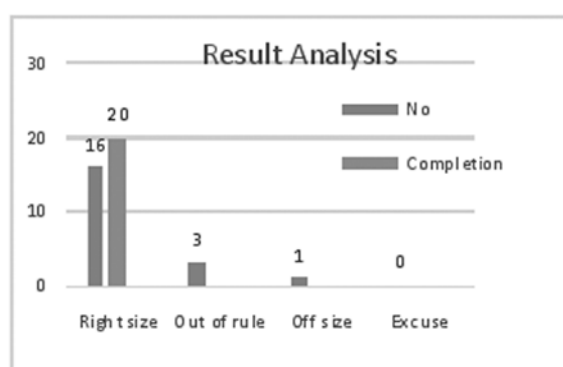

Fig-II

Result:80 percent of them came up accurately with the tolerance of ± 1 mm. 15 percent did not follow the proper rules in cutting and folding. 5% of them made the box in off size.

Interpretation of the Results.

Uncontrolled group: They have come up with different ideas of construction, they do not have proper size and methods to connect the corners. This is somewhat a part of the innovation and learning, a box could be made differently.

Learning:A box could be constructed differently and construction approach have some innovation even in folding and creating corners and attaching corners as well. Some of these methods could be utilized even in hard materials while constructing. Trainees could design in theirclass to gain knowledge through the experience, create something new. It is also learnt in this experiment.

There is a chance of not doing the work as expected by the teacher as well as notattempting it if given as project work.

⁷ The development of the box is in annex-1.

Controlled group: During day two, 80 percent of the teacher produced proper boxes in precise measurement, 100 percent of them attempted, and 15 percent went out of rule and 5 percent were in off size.

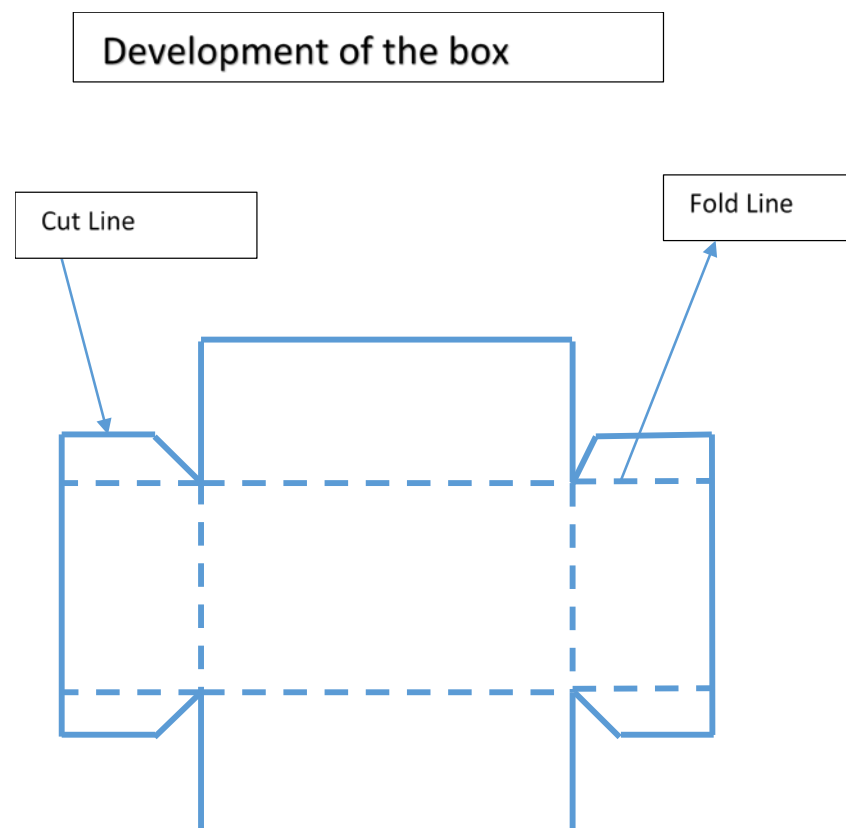
Learning: If we want to produce precise items the rules of construction should be followed. This is highly required in technology, after innovation precision is required to control the quality and its usefulness.

Conclusion: These two set of experiment has given an insight on the approach to utilize in teaching. If different ideas want to see on some projects let them open without the instruction to produce the items, only create the environment. It means the objectives of the teaching should be predetermined by the teachers. To explore new ideas to solve the problems the first approach could be utilized and to produce precise items required, the second approach could be utilized. The choice is up to the teachers. Sometime the content demands the approaches as well. It should be identified properly. Teachers should be well prepared to teach the subject properly. As Socrates said Education is the kindling of a flame, not the filling of a vessel. The proper training of the teacher and their capacity will produce the full vessels as Socrates said.

¹ Aryal, Krishna Raj- Education for the Development of Nepal , 1870 , Printed at Shree Himalaya Press Patna.

¹Bhatta, Pramod-2009, Education in Nepal , problems, Reforms and Social changes- Published by Martin Chautari

Annex: I

References:

CDC(2069BS). *Basic Level(Class 6-8) curriculum*. Bhaktapur: Curriculum Development Centre, Sanathimi.

Rijal (2071). *An Overview of the Curriculum of Occupation Business and Technology Education*. Kathmandu: Writer.

Www. Learning theories.com, derived on 20-5-2016.

<http://www.learning-theories.com/discovery-learning-bruner.html>. Retrieved on 20-5-2016

www. Engine for education- retrieved on 21st May 2016.

www. Learning by doing -saying of Socrates. Retrieved on 21 May 2016

Bhatta, Pramod(2009). *Education in Nepal, problems, Reforms and Social changes*- Published by Martin Chautari.

Aryal, Krishna Raj(1870). *Education for the Development of Nepal*, Patna: Shree Himalaya Press.

18. Secondary Level Students' and Teachers' Attitudes towards Geometry

Eka Raj Pandit, second class teacher, Ministry of Education, Nepal
erpandit111@gmail.com

Abstract

The objective of this study was to find out the attitude of secondary level students and teachers towards geometry. This study was quantitative survey design through 224 (grade nine-112 and ten-112) students from 8 secondary schools and 30 secondary teachers from 15 secondary schools of Tanahun district. The researcher implied the stratified random sampling for choosing the students and teachers according to rural and urban as well as private and public schools. Two sets of opinionnaires were developed as the tools for collecting data. The obtained data were analyzed by using the statistical techniques χ^2 -test and t-test. It was found that the students studying in secondary level had positive attitude and teachers had negative attitude towards geometry. Similarly, secondary level boys have better attitude than those of girls; and students had better attitude than those of teachers.

Key words: Geometry, Attitude, Secondary level students, and Teachers

INTRODUCTION

Context of the study

Besides compulsory mathematics, optional mathematics containing trigonometry and others is offered to willing and worthy students. Each of these subjects carries one hundred marks in final examination. In both the subjects, there is geometry as an integral part of the subject. Clearly, an emphasis has been given to geometry in secondary level school mathematics.

However the importance has been given to geometry in the school curriculum, there is no considerable attainment that has been expected. There are major problems and issues in the teaching of geometry rather than the other areas of mathematics. Much of the teachers follow the formal deductive approach as teaching method through much of lecture and cramming. That is to say, our teaching learning situation of

mathematics encourages the students to rote and memorizes the proofs of geometric theorems rather than meaningful understanding. Consequently, geometry is taken as a tough subject relative to algebra and arithmetic.

In this context, Shrestha (1991) found that secondary level students do better perform in algebra rather than arithmetic and geometry. He concluded that the order of achievements were algebra, arithmetic and geometry for girls and algebra, geometry and arithmetic for boys respectively.

In the context of necessity of learning and teaching of geometry in secondary school, Meserve (1973) has briefly described as:

“Geometry is essential part of the study of mathematics at any level and a vital catalyst for effective use or study of any level branch of mathematics. So, prospective secondary school teachers need a broad preparation in geometry since they will themselves be expected to provide broad preparation for their own students.

Regarding the context of teaching of geometry in school level Vance (n. d.) states as:

“Geometry should be taught in the elementary school because of its inherent beauty and vast utility in everyday life. Almost every object has some geometric property and great variety of worth-while activities can be built using such things as cubes, pyramids, spheres, cones and cylinders. The use of geometry in the professions such as art, science, designing and architecture is undeniable ..... geometry is a natural vehicle for developing intuition, creativity and a spirit of inquiry. Further, geometry is a fertile source for interesting and challenging problems and geometrical methods are powerful tools in problem solving.”

There is a common principle and practice of effective teaching and learning of geometric concepts and ideas. Generally, there is a hierarchical level in the developments of students on geometric ideas that has been followed in classroom instruction. The levels of mental development have been categorized by Hiele (1959). These levels are recognition, analysis, ordering, deduction and rigor. In 1930, National Council of Teachers of Mathematics (NCTM) had studied about the attitude of school and college level students towards geometry. This study concluded that there is a record of negative, anxious attitude of school level students towards geometry. Thus, from reviewed literatures, it can be said that the teaching and learning of geometry, both students and teachers feel difficulty.

Attitude is a fundamental concern on teaching and learning of every subjects including geometry. It largely affects either positively or negatively what students learn. Thus, the researcher aimed to investigate the attitude of secondary level students and teachers towards geometry.

Objectives

Considering the importance of the attitude of teachers and students in instructional process, the study intended to answer the following facts:

1. To explore the secondary level students' attitude towards geometry?
2. To determine the secondary level teachers' attitude towards geometry?
3. To compare the secondary level boys and girls students' attitude towards geometry?
4. To compare the secondary level students' and teachers' attitude towards geometry?

Research questions

This study was concerned with the attitude of secondary level students and teachers; comparison of gender-wise students' attitude; and relationship between students' and teachers' attitude toward geometry. Thus, it intended to answer the following questions:

1. What is the secondary level students' attitude towards geometry?
2. What is the secondary level teachers' attitude towards geometry?
3. Is there a gender-wise difference in attitude towards geometry among students?
4. Do the secondary level students and teachers have the same attitude towards geometry?

Research hypothesis

The following sets of research hypothesis were subjected to empirical verification:

1. There is a negative attitude of secondary level students toward geometry?
2. There is a negative attitude of secondary level teachers toward geometry?
3. There is no significance difference between secondary level boys and girls students' attitude toward geometry?

4. There is no significance difference between secondary level students' and teachers' attitude toward geometry?

METHODOLOGY

The method used in this study was quantitative survey design. The following procedures were followed.

Sampling

The samples of the study were selected by stratified random sampling. The strata of schools were public and private. The eight secondary schools (5 public and 3 private) out of 78 secondary schools were chosen from urban and rural areas for students' sample. About 5% of the secondary level students of Tanahun district were 224 students' sample. The average class size of secondary schools of Tanahun district was 22 (Ministry of Education, 1996). Twenty eight (14 from class nine and 14 from class ten) students were selected according to their achievement as shown in following:

Table 1

Achievement	High		Average		Low		Total
Sex	Grade 9	Grade 10	Grade 9	Grade 10	Grade 9	Grade 10	
Boys	1	1	5	5	1	1	14
Girls	1	1	5	5	1	1	14
Total	4		20		4		28

The study was based on sample of 30 teachers of 10 public and 5 private secondary schools aiming to measure the attitudes of teachers.

Instruments

The collection of data for the study was done with the help of two sets of opinionnaires about the subject of geometry for the secondary students and mathematics teachers. The opinionnaires were developed considering the attitude scales of H. F. Bell. It was finalized by incorporating the suggestion given by concerned experts. These attitude scales (24 statements for students and 26 statements for teachers) are designed according to David Krathwohl et al “*Taxonomy of educational objectives, the classification of affective educational objectives*” which were based on following five major affective objectives.

1. *Receiving*: i) awareness, ii) willingness to receive, iii) controlled or selected attention
2. *Responding*: i) acquiescence in responding, willingness to respond, satisfaction in responding
3. *Valuing*: accepting a value, preferring a value, commitment a value
4. *Organization*: conceptualization of value, organization of a system of value
5. *Characterization*: generalized set, characterization

Data collection procedure

The researcher himself visited sampled school in order to collect data by administering the opinionnaires for the students and teachers. Before administering the opinionnaires, they were informed about the ways to respond the statements contained in the opinionnaires. The data were tabulated by using the 5 points Likert-scales for statistical analysis as shown in Table 2:

Table 2

Ratings	Strongly Disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly Agree
Statements	1	2	3	4	5

Data analysis

Each response of the statement was given a score of 5 for ‘strongly agree’, 4 for ‘agree’, 3 for ‘neutral’, 2 for ‘disagree’, and 1 for ‘strongly disagree’. The gathered data was arranged, tabulated, and then analyzed to achieve the objectives of the study. In order to find out the secondary level students’ and teachers’ attitude towards geometry, the statistical tool χ^2 – test was applied to all items of both sets of opinionnaires to find the opinion of students and teachers towards geometry.

$$\chi^2 = \frac{\sum (f_o - f_e)^2}{f_e}$$

where, f_o = Observed frequency

f_e = Expected frequency

The statistical device t- test was used to investigate significance difference between mean attitude scores of boys and girls as well all students and teachers towards geometry.

$$t = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\sqrt{\left[\frac{S_1^2}{N_1} + \frac{S_2^2}{N_2} \right]}}$$

where,

$\bar{X}_1$ = Mean of the first sample

$\bar{X}_2$ = Mean of the second sample

N_1 = Number of items in the first sample

N_2 = Number of items in the second sample

S_1^2 = Variance of the first sample

S_2^2 = Variance of the second sample

The level of significance of the research study was .05 which is the probability of rejecting the null hypothesis.

RESULTS

Attitude of secondary level students toward geometry

There were altogether 224 students from grade 9 and 10 considered for the study. The Table 3 presents the χ^2 – values of 24 statements at .05 levels of significance contained in the opinionnaires for the students to determine their attitude toward geometry.

Table 3

 χ^2 – values of statements administered opinionnaires to students

S.N	Affective objectives	Statements	χ^2 – values	p
1.	Receiving	The knowledge of geometry is essential for all students.	186.93	> .05
2.		Most of the time should be given to geometry for the study of mathematics.	40.20	> .05
3.		The first priority should be given to geometry for the study of mathematics.	25.77	> .05
4.		The class of geometry is more interesting rather than the class of algebra and arithmetic.	10.73	> .05
5.	Responding	The homework of geometry is done in time.	44.08	> .05
6.		The teacher gives hints to all types of problems.	107.64	> .05
7.		The teacher gives overall comments after checking homework of geometry.	145.90	> .05
8.		I am ready to draw the geometric figure on the chalkboard when asked to do so by the teacher.	60.06	> .05
9.		When the teacher asks the questions of geometry, I answer immediately.	23.47	> .05
10.		Students raise their hands, when the teacher asks questions of geometry.	3.17	Ns
11.		The geometric construction is done discussing with one another.	59.25	> .05
12.		Solving the geometric problems is more enjoyable than algebraic and arithmetic problems.	7.06	Ns
13.	Valuing	In general, geometry classes are not left by me.	184.60	> .05
14.		The homework of geometry needs neatness and accuracy.	347.97	> .05
15.		The geometric problems are easier rather than	10.60	> .05

		the problems of other mathematics.		
16.		Leisure time is used to solve geometric problems than algebraic and arithmetic problems.	28.81	> .05
17.		Geometry is useful subject.	56.53	> .05
18.	<i>Characterization Organization</i>	The logical proofs of the theorems should be developed discussing with the teacher.	129.35	> .05
19.		I prefer to discuss the geometric concepts with friends.	106.75	> .05
20.		I want to know much about geometry.	93.35	> .05
21.		There are many applications of geometry in daily life.	11.00	> .05
22.	<i>Characterization</i>	Geometric axioms are needed for proving theorems	141.85	> .05
23.		I want to become a geometrician.	9.60	> .05
24.		In general, there may be more than one technique for proving geometric theorem.	236.13	> .05

[Critical region: $\chi^2_{\alpha, v} = \chi^2_{.05, 4} = 9.48$, $v = (r-1)(c-1) = \text{degrees of freedom}$]

The result in the Table 3 showed that the χ^2 – values of 22 statements out of 24 statements are significant at .05 levels. This implies that there was positive attitude of secondary level students towards geometry. It also revealed that there is wide variation in the χ^2 – values of the significant statements.

Attitude of secondary level teachers toward geometry

There were altogether 30 secondary level mathematics teachers of Tanahun district for the study. Table 4 presents the χ^2 –values of 26 statements at .05 levels of significance contained in the opinionnaires for the teachers to determine their attitudes towards geometry. Table 4

χ^2 – values of statements administered opinionnaires to Teachers

S. N	Affective objectives	Statements	χ^2 – values	p
1.	<i>Receiving</i>	Teaching of geometry is interesting than the teaching of other mathematics.	7.99	ns

2.		Students feel difficult in understanding geometry.	7.32	ns
3.		The knowledge of geometry is essential for all teachers.	5.99	ns
4.		There is always a rule to follow in solving problems of geometry.	8.32	ns
5.	<i>Responding</i>	Geometry should be taught because it is related to the other fields of mathematics.	6.99	ns
6.		Geometry is related to physical environment.	5.32	ns
7.		The understanding of geometry is affected by lack of appropriate textbook.	5.99	ns
8.		The weightage marks of secondary level geometry is appropriate	3.32	ns
9.		The high achievement of students in mathematics is due to geometry.	3.32	ns
10.		The content of geometry portion of secondary level mathematics should be extended.	3.99	ns
11.		The students complete their homework of geometry on time.	5.99	ns
12.		Students attempt to solve the geometric problems asked by the teacher.	6.32	ns
13.		The way of presentation of geometry text book needs improvement.	7.32	ns
14.	<i>Valuing</i>	Geometry is more important subject rather than algebra and arithmetic.	7.32	ns
15.		The time allotted to geometry at secondary level is sufficient.	7.32	ns
16.		Geometry is the most favourite subject for the students.	7.32	ns
17.		The greater priority should be given to the teaching of geometry rather than other mathematics.	8.32	ns

18.		Geometry is learned only by the talented student.	1.99	ns
19.		Geometry is a useful subject.	7.99	ns
20.	<i>Organization</i>	Geometry is related to the other field of mathematics.	11.32	> .05
21.		Geometry helps to visualize the basic concepts of other areas of mathematics.	12.99	> .05
22.		The teacher encourages the students to participate in the discussion for solving geometric problems.	7.99	Ns
23.		The discovery method is appropriate for teaching geometry.	10.66	> .05
24.	<i>Characterization</i>	The geometry portion of mathematics curriculum should be revised.	16.99	> .05
25.		Students are able to solve the geometric problems by applying alternative techniques.	1.99	Ns
26.		The training for teaching geometry is essential.	21.32	> .05

[Critical region: $\chi^2_{\alpha, v} = \chi^2_{.05, 4} = 9.488$]

The result in the Table 4 showed that the χ^2 - values of 21 statements out of 26 statements are insignificant at .05 levels. It revealed that the hypothesis is accepted. Hence, it is concluded that there was a negative attitude of teachers towards geometry. It also showed that there was a slight variation in the χ^2 - values of the insignificant statements.

Comparison of boys' and girls' attitude toward geometry

The mean attitude scores of boys were compared with those of girls by t-test. The results of the study were presented in Table 5.

Table 5
Comparison of Boys' and Girls' Attitude toward Geometry

Group Compared	Sample size (n)	Mean ($\bar{X}$)	Standard Deviation (s)	t-value	p
Boys	112	412.04	52.26	2.60	> .05
Girls	112	391.88	63.11		

[Critical region: $t_{\alpha, v} = t_{.05, 222} = 1.96$, two tailed]

It is evident from the Table 5 that the computed t-value was significant at .05 levels. This implied that there was significant difference between boys' and girls' attitude toward geometry. Hence, above null hypothesis is rejected. Thus, it was concluded that secondary level boys had better attitude than those of girls' attitude.

Comparison of students' and teachers' attitudes toward Geometry

The mean attitude scores of students are compared with those of teachers by applying t-test. The results of the study were presented in Table 6.

Table 6
Comparison of students' and teachers' attitude toward Geometry

Group Compared	Sample size (n)	Mean ($\bar{X}$)	Standard Deviation (s)	t-value	p
Students	224	797.79	111.89	94.96	> .05
Teachers	30	53.27	9.14		

The result from the Table 6 showed that the computed t-value was highly significant at .05 level. This implied that there was significant difference between students' and teachers' attitude toward geometry. Hence the null hypothesis 4 was rejected. Thus, it was concluded that secondary level students had better attitude than those of teachers.

Conclusions

The key findings and discussion of this study, which had been presented in the previous sections revealed the following results. There was positive attitude of students towards geometry. Secondary level boys have better attitude than those of girls' attitude; and secondary level students have better attitude than those of

mathematics teachers. Since the mathematics teachers had negative attitude towards geometry, it should be conducted refresher training for secondary level teachers.

Reference

- Bell, H. F. (1978). *Teaching learning mathematics in secondary school*. W. M. C. Brawn Company.
- Krathwohl, D. et al (1956). *Taxonomy of educational objectives, the classification of affective educational objectives*. Longman, New York: USA.
- Meserve, B. E. (1973). *Geometry as a gateway to mathematics, development in mathematics education*, p 8. Cambridge, DC: USA.
- Ministry of Education (1996). *Educational statistics of Nepal*. Ministry of Education, Planning Division. Kathmandu: Nepal.
- Pandit, E. R. (1999). *A study of attitude of secondary level students and teachers towards geometry* (Masters' Thesis). Kathmandu: Tribhuvan University, Kirtipur.
- Shrestha, M. B. (1991). *A comparative study of secondary level boys and girls' achievement in mathematics*. (Master's Thesis). Kathmandu: Tribhuvan University, Kirtipur.
- Van Hiele, P. H. (1959). *The mathematics teacher*, 74(1), 13.
- Vance, E. I. (n. d). *The content of elementary school geometry program*, 20.
-

‘शिक्षक शिक्षा, २०७३’ को विकास कार्यमा विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने महानुभावहरू				
संयोजक : शालिकराम भुसाल				
१. सहजीकरण		२. मूल्याङ्कन तथा पुनरवलोकन		
सूर्यप्रसाद गौतम डा. तुलसीप्रसाद थपलिया देविना प्रधानाङ्ग इमनारायण श्रेष्ठ खगेन्द्र नेपाल बोधकृष्ण खनाल शिवकुमार सापकोटा दीपेन्द्र सुवेदी जयप्रसाद लम्साल पुण्यप्रसाद घिमिरे दिनेश खनाल यामनारायण घिमिरे दत्तात्रय दाहाल माधवप्रसाद दाहाल रेणुका पाण्डे भुसाल शालिकराम भुसाल सीता रेग्मी गिरेन्द्रप्रसाद पोखरेल इश्वरीप्रसाद पोखरेल उपेन्द्र दाहाल यमबहादुर खड्का यशोदा दाहाल हरिप्रसाद निरौला विनिता अधिकारी निशा वली	प्रा. डा. वासुदेव काफ्ले प्रा. डा. रामनाथ ओझा डा. रोजनाथ पाण्डे नवीनकुमार खड्का रेणुका अधिकारी सुदर्शन पौडेल अमृतबहादुर राई नवराज निरौला नारायणप्रसाद भट्टराई शङ्कर अधिकारी सुमन बज्राचार्य सरस्वती भट्टराई सुनिता रेग्मी सुरेन्द्रबहादुर बिष्ट स्मीता नेपाल रमा खतिवडा सुनिता वराल रेणुका अधिकारी शंकर अधिकारी गीता भारती पुष्पाकुमारी शर्मा अर्याल सुमन पौडेल मधुसुदन रिजाल सम्पूर्ण लेखकहरू	सूर्यप्रसाद गौतम डा. तुलसीप्रसाद थपलिया हरिप्रसाद बस्याल गणेशप्रसाद भट्टराई बोधकृष्ण खनाल यामनारायण घिमिरे इश्वरीप्रसाद पोखरेल यादवचन्द्र निरौला नवीनकुमार खड्का अमृतबहादुर राई ताराबहादुर थापा हरिप्रसाद निरौला केदारप्रसाद आचार्य चन्द्रकान्त भुसाल पुरुषोत्तम घिमिरे गेहनाथ गौतम विष्णुप्रसाद अधिकारी शङ्कर अधिकारी श्यामप्रसाद गिरी प्रभाकृष्ण पौडेल रामचन्द्र कट्टेल नारद पौडेल नगेन्द्र रेग्मी चिन्तामणि शर्मा बैकुण्ठ आचार्य निमप्रकाश राठोर रेणुका अधिकारी ताराबहादुर थापा मनुजा बराल श्यामप्रसाद आचार्य	प्रा. डा. वासुदेव काफ्ले प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल प्रा. रमेशप्रसाद भट्टराई प्रा. डा. रामश्वरूप सिन्हा डा. सुधन पौडेल डा. बेदराज आचार्य प्रा.डा. प्रेमनारायण अर्याल डा. लालमणि पाण्डेय डा. लेखनाथ पौडेल डा. रोजनाथ पाण्डे डा. विष्णुप्रसाद दाहाल डा. हरि लम्साल डा. लवदेव अवस्थी डा. सुरेन्द्र घिमिरे अर्जुनबहादुर भन्डारी हर्कप्रसाद श्रेष्ठ शिवकुमार सापकोटा शालिकराम भुसाल टंकलाल गैरे विजयप्रसाद आचार्य जयप्रसाद लम्साल दिनेश खनाल रामकाजी बस्न्यात भोला चालिसे टुकराज अधिकारी लोकप्रकाश पण्डित बसन्तप्रसाद कोइराला अरुणकुमार राई लोकप्रसाद पण्डित स्मिता नेपाल	
३. टाइप, लेआउट तथा डिजाइन		४. व्यवस्थापन सहयोग		५. आवरण डिजाइन
खडोस सुनुवार जयराम कुडूकेल हरिप्रसाद ओझा सन्तोषकुमार दाहाल		किरणमान श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद गौतम, इश्वरकुमार भट्टराई, राजु थापा मगर, सिरोज घिमिरे, नवीन थापा, मातृका कोइराला, अञ्जु शर्मा, गीता पोखरेल, , बिना बोहरा, पुरुषोत्तम शर्मा, मिना थापा, पदम तामाङ, सुनिता बास्कोटा, दसिराम चौधरी, चित्रबहादुर सुनुवार, प्रकाशप्रसाद पौडेल, उमा लोहनी ।		सुमन कार्की

गुणस्तरीय शिक्षा र पेसागत विकासका लागि 'शिक्षक शिक्षा' 'Teacher Education for Quality Education and Professional Development'

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

१. दूर दर्ष्ट (Vision)

अनुसन्धान र नयाँ प्रविधि प्रयोगको माध्यमद्वारा गुणस्तरीय शिक्षाको प्रत्याभूतिका लागि उत्कृष्ट शैक्षिक व्यवस्थापन र शैक्षणिक क्रियाकलापहरू अभिवृद्धि गर्न सक्ने सक्षम र गतिशील जनशक्ति तयार गर्न नेतृत्वदायी भूमिका खेल्न सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै पहिचान भएको संस्थाका रूपमा स्थापित हुने छ ।

२. ध्येय (Mission)

शैक्षणिक सिद्धान्त, अभ्यास र शैक्षिक व्यवस्थापनका क्षेत्रमा मानव स्रोत विकासका लागि सार्क क्षेत्रमा नेतृत्वदायी भूमिकाका रूपमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र रहने छ । यसले नेपालमा प्रतिस्पर्धी र दक्ष शिक्षक, शैक्षिक व्यवस्थापक र पेसागत जनशक्ति उत्पादन गर्ने काम गर्ने छ । साथै शिक्षा क्षेत्रमा प्रयोग गर्न शिक्षा मन्त्रालयलाई मानव स्रोत विकास गर्न र विभिन्न तहमा नीतिगत विकासका कार्य गर्न सहयोग गर्ने छ । यसबाहेक दक्ष प्राविधिक सेवाका माध्यमबाट सरोकारवालाहरूको आवश्यकतालाई पुरा गर्नमा अग्रसर रहने छ ।

३. औचित्य (Rationale)

शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत मानव संसाधनको पेसागत कार्यक्षमता विकासका लागि राष्ट्रियस्तरमा उच्च तहको एकीकृत प्राज्ञिक संस्थाको आवश्यकता महसुस गरेर वि. सं. २०५० सालमा नेपाल सरकारबाट शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको स्थापना भएको हो ।

४. शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रका मुख्य कार्य क्षेत्रहरू

- (क) खुला सिकाइ तथा दूर शिक्षालगायत अन्य शैक्षिक क्षेत्रमा र नैतिक निर्णय गर्नका लागि नीतिगत सुझाव
- (ख) शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतका विभिन्न तहमा काम गर्ने शिक्षक, पेसाकर्मी तथा शैक्षिक व्यवस्थापकलाई तालिम
- (ग) शिक्षक शिक्षासँग सम्बन्धी कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरू सञ्चालन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
- (घ) विभिन्न संस्थाहरूबाट सञ्चालन भएका तालिम कार्यक्रमहरूको स्तर निर्धारण तथा समकक्षता
- (ङ) विभिन्न तालिमसँग सम्बन्धित विशिष्टीकृत मुद्दाहरू तथा शैक्षिक मुद्दाहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान कार्य
- (च) सूचना सञ्चार तथा प्रविधिसँग सरोकार राख्ने कुराहरूमा पेसागत तथा प्राविधिक सहयोग
- (छ) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तालिम प्रदायक संस्थाहरू र शैक्षिक संस्थाहरूबिच संस्थागत सम्बन्ध

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

Phone No. 977-01-6631276, Fax No. 977-01-6630193

web : www.nced.gov.np, info@nced.gov.np